

Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка

Кафедра всесвітньої історії та
методики викладання історії

*105-й річниці Полтавського національного
педагогічного університету присвячується*

ЛЮДИНА ТА ЛЮДЯНІСТЬ У СВІТОВІЙ ГУМАНІТАРНІЙ ТРАДИЦІЇ

**Збірник наукових праць
за матеріалами доповідей і повідомлень
одинадцятого Всеукраїнського
науково-практичного семінару
з міжнародною участю
«Актуальні питання всесвітньої історії
та методика їх викладання»**

28-29 березня 2019 року

Полтава
2019

УДК 27-565.9:(477)«712»

ББК 63.3(4)511

Е 72

Людина та людяність у світовій гуманітарній традиції: збірник наукових праць за матеріалами доповідей і повідомлень одинадцятого Всеукраїнського науково-практичного семінару з міжнародною участю «Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання», 28-29 березня 2019 року. Полтава: ІВЦ ПНПУ, 2019. 174 с.

Редакційна колегія:

д-р філол. наук, проф. Степаненко М. І., д-р пед. наук, канд. іст. наук, проф. Год Б. В. (головний редактор), д-р іст. наук, проф. Сітарчук Р. А., д-р географ. наук, доц. Шевчук С.М., д-р пед. наук, проф. Цебрій І. В., канд. іст. наук, доц. Лахно О. П., канд. пед. наук, доц. Моцак С. І., канд. пед. наук, доц. Год Н. В., канд. іст. наук, доц. Тронько Т. В., асистент Лобода Д. О.

Від редакційної колегії: автори несуть особисту відповідальність за повноту висвітлення вибраного питання, системність викладу, достовірність наведених фактів та їх автентичність, правильне цитування, написання власних імен, назв тощо.

*Рекомендовано до друку вченою радою
Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка
23 лютого 2019 року, протокол №7*

© ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2019

© Колектив авторів, 2019

ЗМІСТ

Переднє слово	5
---------------------	---

РОЗДІЛ I

СУЧАСНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ МІСЦЯ І РОЛІ ОСОБИ В ІСТОРІЇ

Віра Воропаєва

Антропологічні засади дослідження людини як цілісної істоти: теоретико-методологічний аналіз	13
---	----

Борис Год

Людина в антропологічному вимірі європейського Ренесансу	22
--	----

Сергій Денєжніков

Дворівнева система вищої освіти в Україні: реалії та виклики	33
--	----

Дмитро Лобода

Теоретико-методологічні підходи до визначення критеріїв концепти «ідеальний правитель»	39
---	----

РОЗДІЛ II

ДИСКУСІЙНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ГУМАНІЗМУ І ЛЮДЯНОСТІ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПОСТУПІ ЛЮДСТВА

Наталія Бесєдіна

«Рама раджя» Махатми Ганді – ідеал ненасильницького суспільства	46
--	----

Юрій Вільховий

Мартін Лютер Кінг і боротьба за права темношкірого населення в США	54
---	----

Наталія Год

Гуманісти Еразм Роттердамський і Томас Мор про людину та цінності її земного життя	62
---	----

Олег Дьячков

Беларускі асветнік 17 стагоддзя Спірыдон Собаль	70
---	----

Ольга Заплетнюк

Подружні стосунки Ехнатона та Нефертіті в контексті єгипетської моралі	73
---	----

Інесса Клименко

Людина і людяність у контексті німецького бароко XVIII століття	80
--	----

<i>Олександр Лахно</i>	
Діяльність Л. М. Вінс як приклад жіночого героїзму	87
<i>Людмила Прагер</i>	
Человек и эпоха в творчестве Рихарда Вагнера	94
<i>Віктор Рибачук</i>	
Суспільно-політична діяльність Плінія Молодшого: між обов'язком і людяністю	101
<i>Аліна Рябокін</i>	
Заходи щодо виховання «людяного» монарха в діяльності Ахенської академії (остання чверть VIII століття)	107
<i>Тетяна Тронько</i>	
«Людяність у нелюдний час» – благодійництво в роки російсько-японської війни (1904 – 1905 роки)	114
<i>Ірина Цебрій</i>	
Розуміння «людини» і «людяності» в творчості митців-драматургів «постшекспірівської» епохи	123
<i>Леонід Швець</i>	
Сприйняття хвороб і лікарська справа в середньовічній Європі	131

РОЗДІЛ ІІІ

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ РОЗКРИТТЯ РОЛІ ОСОБИ В ІСТОРІЇ В ШКІЛЬНИХ КУРСАХ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Володимир Баров</i>	
Відлуння «великої війни»: специфіка історичної пам'яті про Першу світову війну у Східній Європі	139
<i>Світлана Луценко, Галина Сфремова</i>	
Розвиток громадянської відповідальності сучасного педагога в умовах реформування освіти	146
<i>Ганна Маринченко</i>	
Досвід використання методу сторітеллінг на уроках історії	153
<i>Світлана Моцак</i>	
Методичні засади висвітлення історичної постаті в шкільному курсі всесвітньої історії	159
<i>Тетяна Татаріна, Дмитро Лобода</i>	
«Історія війни 1812 року» Є. М. Понасенкова – антропологічний вимір загальноросійської історії	167
Відомості про авторів	173

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

ОСОБИСТІСТЬ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ СУЧАСНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ¹

Серед багатьох визначень сучасної цивілізації – пост-індустріальна, глобальна, технотронна, інформаційна, пост-економічна, фінансова тощо – найважливішим для нас є її інтелектуальний вимір, адже ми живемо в період становлення суспільства знань, причому не просто знань, які фіксують ті чи інші грані дійсності, а знань, завдяки яким відбувається становлення нових цивілізаційних вимірів – динамічно стрімких, сповнених несподіваних поворотів, викликів, що вимагає енергії інтелекту, інноваційного мислення і, зрештою, інноваційної людини.

Одночасно відбувається становлення планетарного комунікативного простору, який суттєво впливає на всі твірні життя суспільства, окремого індивіда, на складові культури, науки, освіти. Все це кардинально змінює існуючі уявлення про логіку освітнього процесу, ставить завдання виділити його пріоритетні складові як переважаючий чинник сучасної цивілізації, а насамперед потребує аналізу й визначення буття людини в умовах сучасної дійсності, глобального суспільства, яке пронизується смисловою домінантою освіти, знання, мислення, інтелекту.

Людина завжди була головним чинником прогресу, від неї залежав, а тепер ще більше залежить цивілізаційний поступ, тож постає проблема з'ясування особливостей її буття в контексті сучасних суспільних трансформацій у політиці, праві, релігії тощо. У чому ж полягають ці особливості?

Існує достатня кількість характеристик і визначень сучасного суспільства, але всі вони спільні в одному: втрата духовних орієнтирів у результаті економізації й прагматизації призвела до утворення суспільства споживання, або масового суспільства. Для нього характерним є, у першу чергу, панування масової культури, тобто, по суті, витіснення традиційної культури на периферію життя і переважання технологічних, матеріальних досягнень цивілізації. Усе це посилюється тим, що новітні тенденції суспільного розвитку загрожують стиранням межі між дозволеним і недозволеним, моральним і аморальним, допустимим і неприйнятним, нормальним і ненормальним, сакральним і мирським. Людина маси втрачає свій внутрішній зв'язок з глибинними основами буття, безмірно розширюється вакуум її бездуховності, вона стає більш схильною до

самообману, ніж до бажання знати правду про сутність, зміст і можливості свого буття.

З новою силою актуалізується проблема людини, оскільки в масовій культурі й суспільстві споживання вона (людина) неповна, часткова, нездійснена. Вона не виконує свого головного завдання – йти шляхом самоперетворення, самореалізації, продуктивної діяльності. Вона не олюднює, не одухотворює світу навколо себе; вона застигла, нерухома, і її навряд чи можна називати особистістю. Такій масовій людині важко відповідати на нові виклики соціуму, яких сьогодні стає все більше й більше. Масова людина – це людина звичайна, пересічна, підвладна маніпуляціям свідомістю, що стали нормою, а не винятком.

Можна сказати: «Ну то й що? Так живе увесь світ. І чи можна це вважати небезпекою?» Проте відсутність культурної, особистісної стабільності породжує спустошену душу. Так утворюються умови для наповнення цих душ або, точніше, людей, негативною інформацією, якої, попри численні гуманістичні декларації, не зменшується. Урбанізація, постмодернізація, супутні їм технологічна, інформаційна, сексуальна, антропологічна та інші революції мали своїм наслідком підрив, зруйнування загалом стійкого світу традиційних зв'язків, релігійних і політичних принципів, загально визнаних духовних цінностей, змішання й стирання кордонів між соціальними групами. Усе більше проявляється тенденція до розмивання поліфонії, самобутності культур, багатства їхніх проявів, до ствердження єдиних стереотипів, шаблонів, стандартів, однорідності. Це реальний факт сучасного життя, який має планетарний характер. Для нашого суспільства він небезпечний тим, що воно не пройшло відповідної еволюційної стадії, тому, на відміну від західного, не готове до його сприйняття.

Подібне становище в історії було й раніше. Та як тільки виникала аналогічна духовна, антропологічна, культурна криза, проти неї формувалася нова духовна сила, яка утворювала новий соціокультурний простір і заповнювала його новою системою цінностей. Найяскравіші приклади – християнство, яке своєю духовною енергією заповнило споживацьку бездуховність Римської імперії; наука Нового часу і пошук нею об'єктивної істини, знання про природу, в результаті чого, починаючи з XVII ст., вона стає визначальним чинником цивілізаційного життя. Не вдаючись у перелік та аналіз інших прикладів, зазначимо, що нині на місце масової людини, породженої сциентизмом і економізмом, приходить творча особистість. Не просто людина, а саме особистість – активний суб'єкт соціально-історичного процесу.

Продуктивна діяльність особистості сучасного суспільства знань може розгортатися у відповідному освітньому просторі. Освітній простір – це категорія філософії освіти, яка відображає особливості структуротворення інтелектуального життя. Він характеризує суспільство з боку синтезу нового культурного, духовного, наукового буття, або ноосфери, що приводить до нової соціальної, економічної, політичної конфігурації суспільства.

Основним критерієм виділення освітнього простору є широкий спектр освітньо-педагогічної діяльності – теоретичної, наукової, практичної – в навчальних закладах, наукових структурах, в адміністративному управлінні освітянською діяльністю в закладах України, що входять у систему планетарних інтелектуально-пізнавальних відносин. Специфіка й творчість освітнього простору виявляє себе у взаємодії з утвореними сферами – політичною, економічною, екологічною, релігійною, інформаційною, культурною, етнічною тощо. Освітній простір нерозривно пов'язаний з іншими соціально-просторовими феноменами, утворюючи єдиний ноосферний континуум. Через освітній простір реалізуються найактуальніші проблеми й запити сучасної цивілізації, серед яких одне з перших місць належить проблемі розвитку особистості.

Які основні пріоритети даної проблеми?

У першу чергу, на наш погляд, потрібно йти не від абстрактної людини, а від особистості. Саме вона є об'єктом уваги філософії освіти в усіх її вимірах та іпостасях. А щоб бути особистістю, треба ввійти в смисли й цінності нашого нового часу. Проблема особистості в сучасному освітньому просторі – це проблема нових смислів, які закономірно входять у наше життя. Якщо їм заважати або стримувати, то вони все одно ввійдуть силою. До них належать нова утилітарна мораль, свідомість епохи Постмодерну, секуляризація інтелекту, втрата одухотвореності, міфологізація знання, зміна історичних акцентів, переорієнтація з об'єктивного на суб'єктивне. Щодо останнього, то це означає: соціокультурна визначеність усе більше віддаляється від існуючих об'єктивних смислів, набуваючи суб'єктивних орієнтацій.

Урахування цих особливостей, тобто нового смислового наповнення сучасної епохи, має переорієнтувати освітню діяльність на творення людини як особистості. Головна роль тут, безсумнівно, належить освіті, адже кожен не народжується особистістю, а стає нею, оскільки здатен до постійної самозміни. Особистісні якості індивід не одержує звідкись гарантовано, а сам виробляє їх із часом, віддаляючись від природного стану. І виробляє на основі освіти, знання. Ігнорування ж освітніх практик позбавляє його звання

людини, а тим більше особистісності, робить його «розмовляючою істотою». Розмовляти – ще не означає бути людиною. Ці слова булгаківського професора Преображенського доцільно згадувати щоразу, коли ми говоримо про людську особистість. Освічуємо, просвітлюємо – звідси й філософський зміст поняття освіти як накопичення досягнень у справі уособлення людини. Чим більше знань, освіченості, отже, і світла, світлого в людині, тим більше в ній людського, невід'ємного від особистісного «Я».

Звідси постає проблема людиноцентризму, пріоритету сучасної філософії освіти, центру гуманістичних, освітніх і культурних практик, який акцентує увагу на особистісних цінностях, способах і можливостях їх реалізації. Людино-центризм – це актуалізація гуманістичних тенденцій, відхід від раціоналістичних, прагматичних імперативів сучасної епохи, яка потребує людини знаючої, творчої, ініціативної і разом з тим інноваційно мислячої. Він орієнтує на розуміння того, що в умовах існуючих деструкцій людини, безпрецедентних страшних злочинів, які здоровий глузд просто не сприймає, людство здатне вижити, лише відтворивши й поставивши в центр свого існування систему абсолютних цінностей. Як зазначав відомий учений, письменник, гуманіст Д.С. Ліхачов, ХХІ ст. має стати «століттям людини», тобто пріоритет матеріальної сторони цивілізації має перейти до її духовної складової.

Із цим важко не погодитися, але потрібно уточнити дану думку. Людина – це єдність тіла й духу, загадкове породження природи, що володіє певною космічною силою, таємничо звеличуючись над матерією. А що може пояснити саме таке визначення людини? Особливе знання, яким завжди володіла освіта, оскільки за своїм визначенням вона охоплює все. У межах освітнього простору, у контексті філософії людиноцентризму потрібно обґрунтувати нове адекватне знання про людину. Це має бути таке знання, в якому буде всебічно обґрунтовано безумовну перевагу духовно-моральної сторони, на основі якої й формується особистість. Без такого знання не буде культурно-інтелектуального зростання, здатного в перспективі привести до перетворення людства. І все це неможливо поза філософією освіти, контекстом людиноцентризму – основних домінант освітнього простору з формування й творення сучасної особистості.

Звідси випливає наступне запитання: а чи здатна природа людини до змін і наскільки на ці зміни впливає освіта?

Потрібно виходити з того, що тепер виникла й утвердилася нова основа для реального (а не декларативного, формального) інтегрального підходу до пізнання й самопізнання людини, до

взаємодії на новому фундаменті двох напрямів науки – природничого й гуманітарного. Сучасна наука виводить на принципово інший рівень наші знання про людину – і не лише про її біологію, але й про її психіку, соціальні й культурні характеристики людського існування у світі. Маємо серйозно задуматися над питанням природи людини, системно переосмислити його в контексті нових наукових знань. А це, у свою чергу, вимагає внесення корекцій в освітній простір, доповнення його новими знаннями про людину.

У чому ж полягають особливості цих знань? Зокрема, сучасні досягнення в галузі нанотехнологій показують, що одним з найважливіших наукових пріоритетів є створення біоорганіки – об'єднання фізики і біології, тобто науки про живу природу. На основі цього наука підійшла до важливого рубежа - моделювання принципів побудови живої матерії, заснованої на самоорганізації. Скоро неминуче почнеться відтворення систем живої природи – створення біонічних, гібридних приладів і систем, аналогів людських органів чуття, аж до ока, вуха, носа, шкіри і зрештою – найдосконалішого комп'ютера, яким є людський мозок. Гібрид живої й неживої матерії на основі поєднання новітніх технологій – ось головний переворот, який дадуть людству нанотехнології. Звичайно, їх упровадження в життя суттєво змінює світогляд, і дехто починає сприймати людську істоту як полігон для реалізації всяких конструкторських проектів і задумів. Тим самим ми підійшли до питання про ціннісний зміст, ціннісне наповнення природної сутності людини. Іншими словами, коли йдеться не просто про пізнання людини, а й про всякі впливи на неї, то потрібно замислитися про наслідки цих впливів, а також про їхню мету й призначення.

Бурхливий процес біологічних наук значною мірою зумовлено зрушеннями соціально-культурного порядку, адже дослідження на ниві генетики людини стали безсумнівним пріоритетом не лише для сучасної науки, а й для суспільства. Разом з тим більш висока довіра до біологічних трактувань природи людини на протигагу трактуванням соціологічним і навпаки – це в підсумку вибір, який робить людина або суспільство, але на певному рівні розвитку свободи мислення. В епоху переважання єдиного світогляду, єдиної ідеології цей вибір був неможливий. Можливість вибору сучасної людини зумовлена розширенням освітнього простору, залученням нових знань, які формують нову людину.

Утім не слід кидатися в крайнощі. Посилатися лише на досягнення біології й генетики – це свого роду утопічний проект, яких наше суспільство і людство загалом пережили достатньо. Справді, сучасні досягнення біології й генетики живлять наше мислення,

тішать можливостями збереження здоров'я, перспективами довголіття і навіть безсмертя, проте для освітнього простору й надалі важливо усвідомлювати, що не лише біолого-генетична програма, яка, безумовно, тепер домінує, але й соціально-культурна, зазнавши науково-пізнавальних трансформацій, здобуває нові можливості для свого розвитку й практичного впровадження. Отже, перед філософією освіти й педагогікою постають такі завдання, які вимагають інноваційного підходу і творчої, інноваційної культури мислення.

Визнаючи проблему особистості пріоритетною, ми маємо виходити з потреби вдосконалення самого освітнього простору. Це означає, що завдяки нашим швидко зростаючим можливостям маніпулювати людським організмом і психікою разом з технологічною спрямованістю сприйняття й користування цими станами ми можемо переходити від природних до інтенційних способів соціального конструювання.

Природний спосіб – це соціальне «конструювання реальності», яке можна схарактеризувати як дескриптивне, тобто соціальний світ описується таким, яким він є сам по собі. Ці явища просто відбуваються з нами або навколо нас безвідносно до наших бажань, планів тощо. Вони не йдуть так далеко, щоб їхні значення можна було довільно формувати й переоформлювати. Інтенційний спосіб – це складний синтез технологічних можливостей спрямованого втручання й разом з тим утілення в довільних і свідомо проєктованих соціальних діях намірів, вірувань, норм тощо. Отже, в цьому разі ми одержуємо щось на кшталт «конструктивного конструктивізму». Безумовно, соціальні, освітні, культурні, тобто людські, дії такого роду є цілком звичними; головним же є те, що інтенційне соціальне конструювання спрямоване на досягнення незвичної мети.

Наступний момент – виникнення нового світу, нової цивілізації, в якій живе й житиме людина. «Постіндустріальна цивілізація», «інформаційна епоха», «глобалізація», «постмодерн» тощо – це не просто означення, а головні характеристики сучасного, по суті, нового, життя. Зростає потужність техніки, все щільніше нас оточує віртуальний світ, все просторішими стають екрани комп'ютерів і телевізорів, все більше множаться зони комунікації тощо. Все це – нові складові буття, що змушують коригувати освітній простір, навчальні програми, формування нової людини.

Сучасні технології намагаються створити штучне життя й штучний розум, який переважає людський. На думку вчених, ми стоїмо на порозі нової загадкової форми самої техніки, яка утворює техносферу, що пронизує собою все природно-біологічне. Медичними протезами, інформаційними приладами, комп'ютерними вірусами,

засобами масової інформації це нове життя проникає в найменші пори нашого буття. Техніка виявляється життєвішою від багатьох організмів, які витісняються з нашої планети. І сама людина інтегрується в техносферу, поступово насичуючи організм все об'ємнішими елементами техно-інформаційного середовища, які «одягаються» і «знімаються» (як одяг), тобто замінюються.

В освітній же простір активно вторгається транскультура. Це нова сфера культурного розвитку за межами існуючих національних, расових і новітніх професійних культур. Це світ поза існуванням, поза місцем перебування, це свобода кожної людини жити на межі або за межами своєї вродженої культури, – білої чи чорної, чоловічої чи жіночої.

Хоча культура в міру свого становлення відокремлюється від природи, вона зберігає в собі багато природного, етнічного, психофізичного, соціально-класового. Первинна, рідна, вроджена культура – це застиглість на тілі природи, система психофізичного примусу, символічного насилля, визначених ролей та ідентичностей – «національний характер», «чоловічий», «жіночий» стиль тощо. І в цих застиглих ідентичностях «вибухає» транскультура.

Це саме можна сказати і про введення інноваційних практик і технологій в освіту, що утворює трансосвіту. Освіта звільняє людину від диктату невігластва, детермінацій антикультури. Людиноцентризм у трансосвіті, або в новій сфері освітнього розвитку, – це продуктивний порядок звільнення, на цей раз від догматичних постулатів, залежності від методологізму, усталеного традиціоналізму просвітницької педагогіки.

Так само, як традиційну, сучасну культуру, в рамках якої відбувається наша вихідна ідентифікація, ми все більше сприймаємо як минуле, «вчорашнє» людства, як якусь другу природу, звільнення від якої відкривається простором транскультури, так само сучасний освітній простір наповнюємо новими смислами через орієнтацію на людину. При цьому трансосвітній простір не відміняє набутого освітнього досвіду, сукупності знань та педагогічних символів, виплечаних у національній традиції.

Перебування в культурі веде не до зникнення нашого фізичного тіла, а до зникнення його рабства. Так само вихід у трансосвітній простір не усуває значення первинного педагогічного досвіду, а, навпаки, посилює відчуття його специфіки, тому що будь-який елемент індивід тепер не успадковує як традицію, а вільно вибирає, як художник вибирає фарби, щоб по-новому їх поєднати в картині. Трансосвітній простір користується палітрою всіх передових освітніх практик, які в підсумку приводять до нової якості знання і, нарешті, до

нової, інноваційної, людини. Людина в новому трансосвітньому просторі сама вибирає, які знання їй потрібні. Головне – не застигати, не зупинятися в існуючих знаннях, а спрямовувати енергію особистості на підриг усіх символічних залежностей, які стали її «другою природою».

Енергійна сила нової реальності – техносфера, інформація, комп'ютеризація, транскультура, глобалізація, постмодернізм тощо, немов вибухова хвиля, проходить через розвиток сучасної цивілізації. Це – зсув тектонічних плит культурного, наукового й освітнього фундаментів, що посилює тенденції до дестабілізації, самопідригу звичного культурно-освітнього життя, яке після вибуху (як галактика) всіма своїми розірваними частинами розлітається в раніше закриті простори інших освітніх практик, тому нам усім, враховуючи дану ситуацію – інноваційний характер сучасного освітнього простору, який, у свою чергу, потребує інноваційної людини, – потрібно змінюватися, набувати відповідної кваліфікації. Це означає не тільки йти в руслі звичних знань, які ми не повинні ігнорувати, але й готувати себе й колег-освітян до діяльності в постійно оновлюваному освітньому просторі. Лише інноваційне суспільство, яке вміє спрямовано виходити зі своєї культурної, освітньої зашореності, має шанс самостійно, зі знанням справи пережити вибухові виклики, які супроводжують трансформації цивілізації.

¹(Василь Кремень. Особистість у сучасній цивілізації: освітній контекст [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://universitates.univer.kharkov.ua/arhiv/2009_1/kremen/kremen.html)

РОЗДІЛ І

СУЧАСНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ МІСЦЯ І РОЛІ ОСОБИ В ІСТОРІЇ

Віра Воропаєва
(м. Кропивницький)

АНТРОПОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЮДИНИ ЯК ЦІЛІСНОЇ ІСТОТИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Актуальність теми дослідження заключається в тому, що на початку ХХІ століття залишається об'єктом і суб'єктом філософської рефлексії, так як від людини залежить вирішення всіх проблем людства. Саме філософська антропологія визначає основні напрямки дослідження людини, а також ті цілі, які людина ставить перед собою. Теоретичні засади філософської антропології – це сукупність її наукових поглядів та уявлень, які є результатом дослідження і осмислення сутності людини як цілісної істоти, на основі яких робляться висновки про закономірності і механізми формування і функціонування антропологічних засад розвитку людської цивілізації.

Методи філософської антропології являють собою сукупність способів і прийомів дослідження конкретних соціально-антропологічних явищ і процесів, які допомагають дослідити проблеми людини у ХХІ столітті. Антропологічні засади дослідження людини як цілісної істоти допомагають осмислити: а) специфіку виявлення антропологічних явищ і процесів; б) співвідношення між структурними компонентами філософської антропології; в) вплив останніх на розвиток і життя суспільства. Всебічне осмислення антропологічних явищ і процесів дає змогу узагальнити: а) джерела і умови виникнення, осмислення, розвитку і функціонування соціально-антропологічних явищ і процесів; б) вплив цих феноменів на поведінку і вчинки людей; в) виявлення закономірностей функціонування соціально-антропологічних явищ і процесів, які впливають на формування цілісної особистості; г) всебічне вивчення соціально-антропологічних характеристик особистості і своєрідність її соціалізації у різних соціальних спільнотах і при різноманітних умовах.

Система соціально-антропологічного знання – це, по-перше, все те, що вивчає соціально антропологічна наука як наукова сфера знань; по-друге, найбільш загальні уявлення про напрямки її розвитку та використання накопиченого досвіду осмислення антропологічних засад існування людини, осмислення соціального буття в контексті темпоральності. Базові соціально-антропологічні явища – це ті феномени, які лежать в основі формування всієї соціально-суспільної реальності. Механізми соціально-антропологічних явищ – це ті перетворення, через посередництво яких проявляються закономірності їх виникнення і функціонування і здійснюється соціально-антропологічна системність.

Мета статті – проаналізувати методологію дослідження антропологічних засад формування людини як цілісної істоти в контексті філософської антропології; визначити механізми формування людини як цілісної істоти; обґрунтувати концепцію розвитку людини як цілісної істоти; дати аналіз перешкод, які заважають розвитку людини як цілісної істоти. Обговорення проблеми Рефлексія проблем філософської антропології зводиться до того, що філософська антропологія визначає нову відповідальність людини за природу, світ, буття, час, перспективи людського роду.

Функції філософської антропології як науки зводяться до того, що, по-перше, вони витікають із особливої ролі дослідження проблем людини серед інших соціально-гуманітарних дисциплін; по-друге, визначаються специфікою її об'єкта і предмета пізнання; по-третє, відображають її роль і значення у розкритті законів і закономірностей формування цілісності особистості. Так, Б. Ананьєв розглядає людину, особистість у єдності чотирьох сторін: 1) людини як біологічного виду; 2) в онтогенезі життєвого шляху людини як індивіда; 3) людини як особистості; 4) людини як частини людства. Підхід К. Абульханової представляє особистість як суб'єкт життєвого шляху і суб'єкт діяльності; в основі її еволюції лежить розвиток таких якостей, як активність (ініціатива, відповідальність), соціальне мислення, здатність до організації часу. Підхід А. Леонтьєва та О. Петровського виходить з того, що при поясненні будь-яких психічних явищ особистість виступає як цілісна система внутрішніх умов, через які переломлюються всі зовнішні впливи, в силу чого в особистості можна виділити компоненти різної міри спільності і стійкості. Підхід В.Мясіщева актуалізує увагу на тому, що ядром особистості як системи є її відношення до зовнішнього світу; ця система формується під впливом відображення свідомістю людини оточуючої дійсності, яка є однією із форм її формування як цілісної істоти.

Згідно з підходом К. Платонова, особистість має динамічну функціональну структуру, елементами якої являються: 1) направленість; 2) досвід; 3) особливості психічних процесів; Філософія Антропологічні засади дослідження людини як цілісної істоти: теоретико-методологічний аналіз 4) її біопсихологічні властивості. Згідно з підходом Д. Фельдштейна, в онтогенезі особистість розвивається на певних рівнях, проходячи різні етапи соціальної зрілості. При цьому провідним фактором формування цілісної особистості є суспільно корисна діяльність. В зарубіжній і вітчизняній літературі існують різні точки зору до розуміння походження особистості. Соціогенетичний підхід намагається пояснити особливості особистості, виходячи із структури суспільства, способів соціалізації, взаємовідносин з оточуючими людьми.

Так, згідно з теорією соціалізації, людина, будучи від природи біологічною за походженням, стає особистістю завдяки впливів соціальних умов життя. Теорія ролей, в свою чергу, виходить з того, що суспільство кожній людині пропонує набір стійких способів поведінки (ролей), які визначаються її статусом. Ці ролі накладають відбиток на характер поведінки особистості, її відносини з іншими людьми (У. Доллард, Б. Скіннер та ін.). Кожна із цих теорій пояснює соціальну поведінку особистості, виходячи із замкнених у собі властивостей середовища, до яких людина повинна пристосовуватися. При цьому зовсім не враховуються об'єктивні, суспільно-історичні умови життєдіяльності людини. Біогенетичний підхід ставить в основу розвитку особистості біологічні процеси становлення організму. Так, С. Хол вважає, що розвиток особистості у згорнутому вигляді відтворює стадії розвитку суспільства. Інший варіант біогенетичного підходу розробив Е. Кречмер, виводячи типи особистості із особливостей природи тіла людини; особливо ярко біологізм виступав у трактуванні особистості З. Фрейдом, який вважав, що вся поведінка особистості зумовлена фізіологічними, позасвідомими потягами людини, Психогенетичний підхід не відкидає значення ні біології, ні середовища, але на перший план висуває розвиток власне психічних процесів. В рамках цього підходу представники психодинамічної орієнтації пояснюють поведінку особистості головним чином через емоції, потяги та інші поза раціональні компоненти психіки (Е. Еріксон).

Представники когнітивістської орієнтації віддають перевагу розвитку інтелектуально-пізнавальної сфери психіки особистості (Ж. Піаже, Д. Келі та ін.). Вчення, яке стоїть на позиціях персонологічної орієнтації, віддає перевагу на розвитку особистості в цілому (Е. Шпрангер, А. Маслоу).

Слід виокремити наступні функції філософської антропології, які відіграють значну роль у дослідженні людини: 1) методологічну, пов'язану з потребою визначення об'єкта і предмета філософської антропології; виявлення її принципів і методів пізнання антропологічних явищ і процесів; формування концептуального та інструментального апарату науки; визначення шляхів практичного застосування в суспільному житті результатів емпіричних досліджень; 2) теоретико-пізнавальну, яка заключається, по-перше, у пізнанні антропологічних закономірностей і механізмів, вплетених в тканину соціальних процесів, виявлення закономірностей і факторів, які детермінують соціально-антропологічні явища і процеси у сучасному світі; у розкритті сутності самих суспільно-антропологічних явищ і процесів, природи внутрішніх закономірностей виникнення і розвитку антропологічних явищ; у визначенні шляхів і методів, засобів ефективного управління подолання деструктивних явищ і процесів в умовах перехідного суспільства; 3) світоглядну, яка, з однієї сторони, заключається у синтезуванні сучасних наукових уявлень про розвиток антропологічної науки, а разом з тим і духовного життя суспільства, закономірності його функціонування, тим самим сприяючи виробленню цілісної картини про розвиток духовних явищ в суспільстві; з іншої – як такої, що свідчить про процес адекватного формування наукових знань про розвиток філософської антропології, її впливу на формування соціальноантропологічної цілісної теорії, здатної сприяти оптимізації ефективності цілісної людини в епоху всепланетарної кризи людства; 4) регулятивну, згідно з якою, відбувається безпосередній вплив антропології на інші сфери суспільного життя – економічну, політичну, соціальну, духовну; 5) прогностичну, яка свідчить про те, яким чином і під яким безпосереднім впливом відбувається формування і розвиток антропологічних явищ, які впливають на цілісність особистості, що дає можливість визначити оптимальне співвідношення між індивідуальним, колективним і загальнолюдським, які впливають на формування гармонійно розвинутої особистості; 6) аксіологічну, яка дозволяє визначити реальні та ірреальні цінності в житті і діяльності людей.

Антропологічні засади дослідження людини як цілісної особистості зводиться до застосування таких принципів, які допомагають визначити сутність людини як цілісності особистості: 1) принцип соціальної і антропологічної комплексності означає, що філософська антропологія, спираючись на дані інших соціальногуманітарних наук про існування конкретних антропологічних явищ, вивчає та аналізує «антропологічну

проблематику»; 2) принцип соціально-антропологічної причинності, який свідчить про те, що антропологія вивчає природу антропологічних явищ, які мають відображальний характер, і являють собою ідеальний образ оточуючої соціальної дійсності, виникають у свідомості людей і виступають регулятором їх відносин з оточуючою дійсністю; 3) принцип єдності соціально-антропологічних явищ, середовища і активності, який свідчить про залежність антропологічних явищ від впливу зовнішнього середовища і суспільної діяльності людей; 4) принцип соціально-антропологічної системності означає, що по відношенню до індивідуально-психологічних та фізіологічних феноменів соціально-антропологічна реальність знаходиться на більш високому системному рівні і є більш складною по детермінованості, закономірностям і механізмам, тому в ній важче відбуваються цілеспрямовані зміни; 5) принцип соціально-антропологічного розвитку свідчить, що, з однієї сторони, із змінами соціального середовища важче відбуваються трансформації свідомості, а, з іншої, весь процес соціально-антропологічних змін є безперервним, як і розвиток суспільства; 6) принцип об'єктивності, який орієнтує антропологів на прийняття заходів, необхідних для формування цілісності особистості.

Соціально-антропологічний аналіз свідчить, що особистість – це конкретна людина, яка є носієм певного суспільства, певної соціальної групи, яка займається певним видом діяльності, усвідомлює своє відношення до оточуючого світу і наділена певними соціально-психологічними характеристиками. В особистості виявляється, перш за все, її суспільна сутність. Поза суспільством, поза суспільною і професійною групою людина не може стати особистістю, не може сформуватися людський вимір суспільства: тому людина формує суспільство, а суспільство формує особистість.

Істотна характеристика особистості та її основні особливості визначаються: 1) змістовним світоглядом людини, її психологічною сутністю. Світогляд людини – це система переконань, наукових поглядів на природу, суспільство, людські відносини, які стали його внутрішнім достоянням і відобразилися у свідомості у вигляді певних життєвих цілей та інтересів, відносин, позицій; 2) мірою цілісності світогляду і переконань, відсутністю чи наявністю в ньому суперечностей, що відображають протилежні інтереси різних страт суспільства. Цілісність світогляду порушується, коли особистість керується суперечливими інтересами чи знаходиться під їх впливом, носієм яких вона стає в силу певних життєвих обставин; 3) мірою усвідомленості людиною свого місця в суспільстві. Дуже часто буває, що людина не може в силу різного роду обставин знайти своє місце в

суспільстві, що не дозволяє їй світогляду сформуватися та ефективно проявлятися; 4) змістом і характером потреб та інтересів, стійкістю та легкістю їх переключення з одного на інше, їх багатосторонністю. Будучи мінливими, потреби та інтереси особистості при своїй слабкій оформленості чи вузькості дуже обмежують світогляд людини; 5) специфікою співвідношення і виявлення різних особистісних якостей.

Особистість настільки багатогранна в своїх індивідуально-психологічних та антропологічних характеристиках, що співвідношення її різноманітних якостей може впливати на виявлення світогляду і поведінки людини. В понятті людини як індивіда виражаються дві основних ознаки: 1) людина – це своєрідний представник інших живих істот, продукт філо - і онтогенетичного розвитку, носій видових рис; 2) окремий представник людської спільноти, який, виходячи за межі природної (біологічної) обмеженості, використовує знаряддя, інші речі і через них оволодіває власною поведінкою і психічними процесами. Обидва поняття взаємопов'язані і описують людину як істоту своєрідну. Найбільш загальними характеристиками індивіда являються: цілісність і своєрідність психофізіологічної організації; стійкість у взаємодії з оточуючим середовищем; активність.

Особистість – це індивід, який займає певний стан у суспільстві, виконує певну суспільно-корисну діяльність і відрізняється своїми, властивими тільки їй індивідуальними-і соціальнопсихологічними особливостями.

Людина завжди є суб'єктом (учасником, виконавцем) історичного і суспільного процесу в цілому, суб'єктом конкретної діяльності, зокрема пізнання і перетворення об'єктивної дійсності. Сама ж діяльність при цьому виступає формою активності людини, яка дозволяє їй удосконалювати оточуючий світ і самого себе. Індивідуальність не є щось надлюдське: коли говорять про індивідуальність, то мають на увазі оригінальність особистості, визначаючи терміном «індивідуальність» певну особливість особистості, що робить її несхожою на інших. Індивідуальна кожна особистість, проте індивідуальність одних виявляється надзвичайно яскраво, а інших – малопомітно. Індивідуальність може виявлятися в інтелектуальній, емоційній, вольовій сферах і в психічній діяльності.

Індивідуальність характеризує особистість конкретніше, детальніше і тим самим повніше. Вона є постійним об'єктом дослідження при вивченні конкретної особистості. Найважливішими факторами формування особистості виступає оточуюче середовище і суспільство. Перш за все слід виокремити природно-географічне

середовище, яке здійснює більший вплив на розвиток особистості. Макросередовище, тобто суспільство у сукупності всіх його проявів, також здійснює великий вплив на формування особистості. Так, якщо людина виросла в тоталітарному суспільстві, як правило, розвинута і вихована не так, як представник демократичної держави. Мікросередовище, тобто група, мікро група і т.п., також являються важливими детермінантами формування цілісності особистості. Саме в мікросередовищі закладаються найважливіші моральні і моральнопсихологічні характеристики людини, які, з однієї сторони, необхідно приймати до уваги, а з іншої сторони – удосконалювати чи трансформувати в процесі навчання і виховання.

Соціально-антропологічний аналіз свідчить, що відносини особистості зі світом сприяють формуванню цілісної особистості: 1) відношення до світу і життя – це світосприйняття і світовідношення особистості, які включають: розуміння оточуючого світу, людства, суспільства, цінності свого життя і свого відношення з ним, сприйняття оточуючого соціального буття і відношення до нього; розуміння необхідності самореалізації і самоутвердження в житті і суспільстві і формування відповідного відношення – це світ в свідомості людини і розуміння себе у цьому світі; це залежність розуміння світу у відповідності специфіки виявлення механізму соціального сприйняття соціальної досвідченості, освіченості і соціальної підготовки до розуміння сутності соціуму і свого життя в ньому; 2) відношення особистості до цілей і перспектив життя в суспільстві – мотивація досягнень в самореалізації і самоствердженні, а саме: до чого прагне дана людина у своєму житті, чого хоче досягти; які потреби хоче задовольнити; що його особливо цікавить, чи прагне він до найвищих цілей своєї вершини в контексті своїх можливостей; 3) відносини до досягнень і цінностей людської культури – цивілізованість особистості – засвоєння не взагалі соціального досвіду, а досвіду, який відповідає рівню сучасної цивілізації, високим досягненням культури, науки, техніки, освіти, інтелекту, моралі, гуманізму, демократії, екології, урегулювання міждержавних і міжнаціональних відносин; 4) відносини з суспільством – громадськість (чи суспільна інтегрованість) особистості – її соціально-психологічні особливості, які характеризують особистість як члена суспільства; 5) відносини з групою – групова інтегрованість особистості – ідентичність психології особистості з психологією конкретної групи чи спільноти, співпадіння намірів і дій з груповою динамікою. Антропологічні засади дослідження людини як цілісної істоти: теоретико-методологічний аналіз розуміння єдності з людьми, що входять в групу; 6) відносини з людьми – комунікативність

особистості – відкритість, демократичність, справедливість, порядність, чесність, емпатійність (здатність розуміти і переживати стани і почуття іншої людини), чуттєвість до чужого болю, альтруїстичність (безкорисливе піклування про інших); 7) відносини до особистої участі в суспільному житті, житті групи, в удосконаленні свого образу життя – соціальна активність.

У цих характеристиках заключається головне джерело суб'єктивності соціальних відносин – їх залежність від самої особистості. Як свідчить соціально-антропологічний аналіз, саме ноосфера виступає показником специфічних властивостей сучасної людини, котрі можуть бути визначенням новітнього антропологічного типу. Можна виділити два типи класифікації антропології – генетичну і структурну, які розглядають людину як цілісну істоту. Генетична антропологія залежить від своєрідності того культурного середовища, в якому вона виникає, тому є не універсальною, а скоріше регіональною. Для першого виду антропології слід застосувати систему загальних форм духовності (мистецтво, наука, релігія, філософія), а для другого – головними видами слід назвати пізнавальну, політичну, глобальну та філософську антропологію. Щоб підкреслити специфіку нашого аналізу, зазначимо, що силою є не лише знання, а й дух в цілому, отже, і мораль, право, релігія, мистецтво, філософія і таке інше.

У загальному плані орієнтація на людину, людиномірність науки – одна з найважливіших тенденцій розвитку сучасного наукового пізнання. Проблема людини, її місця в сучасному світі є нині не лише актуальною теоретичною, а й гострою соціальною проблемою. Діяльність постає як своєрідний архітектурний принцип, як структура, крізь призму якої інтерпретують суб'єктивний світ індивіда. Водночас діяльність – це свого роду найвища інстанція, цілям якої підпорядковане все в життєвому світі людини. Диктат діяльності зумовлює своєрідність духовних процесів доби. Розвиток діяльності справляє вплив не тільки на окрему людину, а й на суспільство загалом. Таким чином, філософська антропологія виділяє як об'єкт свого дослідження сферу «власне людського існування, власної природи людини, людської індивідуальності». Через антропологічний принцип здійснюється спроба пояснити саму людину і навколишній світ, зрозуміти людину як унікальний прояв життя взагалі, як творця історії і культури.

Антропологічне вчення виводить своє розуміння людини й навколишньої дійсності із самого людського буття й через нього. У глибинних сферах внутрішнього індивідуального життя людини, у континуумах його духовно-моральної й антропологічної

суб'єктивності представники філософської антропології намагаються відшукати справжні основи людської свободи, репродукуючи людину як «соціальний атом», визначаючи форми індивідуального й соціального буття. На роль основного питання філософії представники філософської антропології висувають антропологічне питання: «Що таке людина?».

Філософська антропологія стає фундаментальною і центральною філософською наукою лише тоді, коли людина стає проблемою, коли вона починає замислюватися над одвічними граничними питаннями буття. З кожною новою епохою людина нібито зникає в сучасній цивілізації, і це зникнення ставить проблему людини з новою силою. Соціальна антропологія використовує поняття «ролі» для характеристики особистості (Р. Лінтон, Б. Малиновський, Нейдл) і теорії «малих груп» (Мертон), міжособистісних стосунків (М. Шелер), теорії соціалізації (З.Фрейд, Т.Парсонс). Якщо Гелен називає людину «недостатньою істотою», то Лінтон вводить поняття «соціальної ролі».

Роль – це окремо взятий акцент цілісної поведінки: рольові очікування, адаптація до ролі, рольовий конфлікт. «Роль іншого» стає частиною особистої структури індивіда. Для Б. Малиновського, центральним поняттям є культура. Вона є способом соціального контролю, що встановлює в традиційному суспільстві своєрідний культурний стандарт життя. Базальним предметом – об'єктом соціальної антропології – є соціоінститути – соціоорганізації в проекції функціональної констеляції соціосистем з орієнтацією на порівняльнокомпаративну філософію.

Цілісна людина повинна бути майстром, щоб себе сформувати, стати будівельником самого себе, формувати себе із матеріалу, який є в наявності. Людина може опуститися на найнижчий ступінь тваринного світу, але й може піднятися до вершин духовної реальності. Розгадка таємниці людини – головна справа людини, у порівнянні з якою всі інші справи й проблеми видаються дрібницями. Людина є мікрокосм, мініатюрна модель макрокосмосу, у ній, як у дзеркалі, відображаються всі складності й протиріччя великого світу.

Людина – це, перш за все, не біологічна, не психологічна, а метафізична істота, і стає цілісною особистістю, коли відкриває в собі метафізичний вимір. Людина як цілісна істота має здатність до трансцендування, тобто така, що постійно намагається переступити свої власні межі – межі своїх можливостей, свого знання, свого життєвого світу. Призначення людини в тому, щоб бути хазяїном своєї власної долі, верховним володарем світу. Перспективи подальших досліджень: ÷ аналіз проблем людини в умовах адаптації до глобалізованого світу; ÷ шляхи і напрями оптимізації формування

цілісної особистості; її шляхи і напрями подолання деструктивних явищ в сучасному українському суспільстві.

Список використаних джерел

1. Воронкова В.Г. Філософія. К.: ВД «Професіонал», 2004. 464 с.
2. Воронкова В.Г. Метафізичні виміри людського буття. Запоріжжя: Павел, 2000. 176 с.
3. Причепій Є.М., Чкерній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. Філософія. К.: Видавничий центр «Академія», 2001. 576 с.

* * *

Борис Год
(м. Полтава)

**ЛЮДИНА В АНТРОПОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО РЕНЕСАНСУ**

Основою будь-якої гуманітарної традиції було й залишається уявлення про людину, її природу та місце в світі. У зв'язку з цим християнське віровчення, ґрунтуючись на теоцентричних засадах, стверджувало, що людина є вінцем творіння, а Бог-творець спеціально влаштував для неї земний дім і дав усе суще їй у володіння. Проте в ренесансній інтерпретації бачення людини виглядало інакше, і ми спробуємо це довести. У наших пошуках ми спиралися на вагомі здобутки попередників (Б. Бім-Бад, Г. Ващенко, Л. Виготський, П. Гальперін, В. Зеньковський, Д. Ельконін, Й.Г. Песталоцці, В. Сухомлинський, К. Ушинський та інші). Усі вони ідеї антропології розуміли як гуманістичну основу постановки й розв'язання багатьох людських проблем на різних етапах суспільного розвитку.

За християнськими уявленнями, Бог створив людину за своїм образом і подобою, наділив її високою гідністю, безсмертною душею, яка втілила частину божества. Але внаслідок первородного гріха людина втратила цю достойність, її природа зіпсувалася, і врятувати становище можна лише за допомогою божественної благодаті. Наприклад, Августин Блаженний джерелом гріховності вважав людське тіло, а також близькі до нього почуттєві потенції душі, які ведуть до спокуси, відволікають душу від Бога. Звідси – заклик церкви до поміркованості, що межує з аскетизмом, приборкання емоцій, пристрастей, морального виправдовування з метою порятунку. Але уявлення про людину впродовж Середньовіччя змінювалося. Августинівська теза про абсолютне приречення, його розуміння віри як внутрішнього акту, безпосереднього зв'язку з Богом відступали на другий план. Підкреслювалася вирішальна роль церкви в порятунку

душі, розвивалися ідеї добрих діянь, свободи волі та пов'язаної з нею моральної відповідальності.

Поряд із ідеологією офіційного християнства в середньовічній культурі XII – XIII століть уже існували уявлення про природу людини (*homo naturalis*), про людину-мікрокосмос, яка втілювала довершений порядок всесвіту. Раціоналістичне богослов'я (Фома Аквінський) трактувало людину як психофізичну єдність, тобто єдність тіла (матерії) та душі – субстанціональної форми тіла. Проте загалом середньовічна думка не виходила за межі християнського уявлення про гріховність людини, права тіла та почуттів недооцінювалися, а в аскетичних ученнях не визнавалися зовсім. Емоційно-вольові якості людини оцінювалися лише за їх спрямованістю до Бога.

Напередодні Ренесансу проповідь аскетизму посилилася. Яскравим прикладом цього були твори церковних діячів, письменників кінця XII – XIV століття – папи Інокентія III, Катерини Сієнської, Якопо Пасаванті. Так, трактат Інокентія III «Про презирство до світу» сповнений огиди й зневаги до людини. Автор говорить про її бридку природу – зачаття, народження, старіння [8, с. 118-121]. Катерина Сієнська, запекла попередниця аскетизму, із запалом виступала проти людських почуттів, називала їх «низькими», закликала молодих дівчат відректися від світу, кохання, земних радощів заради любові до Христа. Я. Пасаванті з неповагою писав про «сім вільних мистецтв».

Незважаючи на це, гуманісти наголошували на величчі людини, яка здатна піднятися до рівня свого творця. Бог фігурував у всіх теоретичних конструкціях Ренесансу, хоча його філософська інтерпретація часто змінювалася. Поступово в гуманістичній літературі з'явилася думка про гармонію фізичного та духовного начал у людині. Цьому сприяв об'єктивний процес секуляризації життя, а особливо – уважне вивчення ідей Цицерона, Плінія, Аристотеля. Якщо середньовічні автори дивилися на тіло як на утворення нижчого порядку, гріховне за своєю природою, а душі надавали надзвичайного значення, то гуманісти здійснили реабілітацію плоті, права людини на повноцінне життя. Обґрунтовуючи це положення, вони зверталися до природи як до Божого творіння, що зосереджує в собі величезні творчі потенції та є «наймудрішою», «найсвятішою матір'ю», «ласкавою й мудрою». Наприклад, К. Раймонді в роботі «Промова на захист Епікура» називав природу «господинею й творцем світу», а її позиції в будь-якій справі закликав уважати бездоганними; вона так удосконала людину, «проявивши велику майстерність», що остання тепер розуміється

створеною для радості й насолоди. На це заслуговують і душа, і тіло [19, с. 34].

Найбільш послідовну реабілітацію тіла здійснив Л. Валла у праці «Про справжнє й хибне благо», де він довів, що все створене природою «не може бути не святим і не вартим похвали» – «...з великим смыслом, красою й користю створено це небо... Чи потрібно згадувати про моря, землі, повітря, гори... Нічого не знайдеш ти створеного... без вищого смыслу, краси й користі...» [19, с. 35]. А відтак виправданими є тілесні блага – здоров'я, краса, сила, спритність. Насолоду (*voluptas*) гуманіст також уважав природною властивістю й метою людини [12, с. 263].

До нового авторитету – природи – звертався і Дж. Манетті в трактаті «Про достоїнство й вищість людини». Він відверто полемізував з Інокентієм III та іншими ідеологами аскетизму. Природа в гуманіста «божественна», «наймудріша та завбачлива», вона «творець усього сущого», «уміла, найрозумніша вчителька всіх справ». Людське тіло побудовано «достойно й чарівно». Гуманіст неначе співав гімн його красі та довершеності: «Чия зовнішність, постать можуть бути красивішими від людських?» – запитував автор. Він уважав, що не дарма давні мудреці зображували богів у подібі людини, а християни в деяких базиліках прагнули надати Богові людське обличчя. Спостерігаючи за роботою органів тіла людини, можна побачити схожість зі Всесвітом. Таким чином, Дж. Манетті переконаний, що людина є мікрокосмосом, який повторює устрій макрокосмосу [14, с. 12].

По-своєму трактував проблему тіла Л.Б. Альберті. Він уважав, що тіло створене природою як «інструмент, як деяка опора, на якій рухається душа». Він закликав не нехтувати ним і постійно підтримувати його здоров'я [3, с. 147]. З особливим інтересом гуманісти вивчали розум людини, її пам'ять і волю. Розум як такий у зазначений період виправдовування не вимагав. Мова йшла про спрямованість його діяльності, прагнення об'єднати розум із життям, моральністю. Дж. Манетті підкреслював творчі можливості розуму – вони реалізовувалися в розвитку мореплавства, у будівництві пірамід, у літературі, мистецтві, науці. Завдяки гострому розуму, мудрості «після початкового й ще не завершеного творіння світу нами, як видно, усе було винайдено, вироблено й приведено до довершеності» [14, с. 25]. Крім того, розуму належить заслуга створення «інтелектуальних і моральних чеснот», якими він, «немов шорами, приборкував різні ганебні насолоди» [14, с. 27].

Проте головним об'єктом обговорення для гуманістів стали почуття й свобода волі, що цілком зрозуміло з огляду на

середньовічну аскетичну традицію. Так, К. Салютаті почуття вважав невід'ємною частиною душі, без якої неможливе існування людського роду. Вони – «ворота розуму й волі». Проте його лякала «тиранія почуттів». Людина повинна «панувати над ними... користуватися ними, а не зловживати, послуговуватися за потребою, а не для насолоди, розумно (хазяйновито) ...для чеснот, а не для ганджу» [20, с. 51].

Поряд із розумом, почуттями поведінку людини визначала й воля, бо за її участі спрямовувалася дія. Обговорюючи цю проблему, гуманісти прагнули розв'язати суперечності між божественним приреченням і свободою волі. У К. Салютаті це свобода такого вибору об'єкта дії, який досягався за допомогою розуму. «Досконалою доброчесністю» гуманіст називав таку, що проявлялася «не у звичці почуттєвого потягу підкоритися розуму, а скоріше у дії волі, яка є розумним душевним рухом» [20, с. 55]. Водночас К. Салютаті визнавав, що врешті-решт усе відбувається за планом божественної мудрості та провидіння, а воля, таким чином, детермінована.

У гуманістів поступово утверджувалося розуміння людини як тілесно-душевної єдності, гармонійного зв'язку фізичного та духовного, фізіології та психології. Про це говорив К. Салютаті в праці «Про подвиги Геракла», його підтримував П.П. Верджеріо, автор трактату «Про благородні звичаї та вільні науки», який спробував пояснити психологію підлітків та юнаків особливостями їхньої фізичної організації. У зв'язку з тим, що душа та тіло взаємозв'язані, жести, хода, вираз обличчя дають можливість розпізнати характер і душевні якості дитини: «У деяких дітях природа з раннього дитинства показує... ознаки майбутньої доброчесності» [6, с. 75].

Ідею гармонії тіла та душі знаходимо у К. Раймонді, Л. Валли, Дж. Манетті та інших. «Повір мені, – писав Ф. Філадельфо в діалозі «Про вигнання», – душа в гарному стані тоді, коли в гарному стані тіло» [20, с. 40]. Л.Б. Альберті в діалозі «Про сім'ю» так висловив власне бачення людини: «Природа, тобто Господь, створила людину, яка складається з частин небесної й божественної, [а також іншої частини], найчудовішої, найблагороднішої серед усіх смертних речей; наділила її постаттю та членами, вельми придатними для будь-якого руху, спроможними відчувати все, що може стати шкідливим і небезпечним; надала їй розумну пізнавальну спроможність... дарувала рух і відчуття, бажання й потяги... нагородила розумом, кмітливістю, пам'яттю, здоровим глуздом...» [1, с. 394]. Л. Валла дав досить глибокий аналіз взаємозв'язку таких духовних феноменів, як мова, пам'ять, розум і воля [24, с. 231].

Однак не слід забувати, що людина не лише тілесно-душевна єдність, але й член соціуму. Соціальність є її природною, родовою характеристикою. Гуманісти обґрунтовували це поняття посиланням на античну та християнську літературу, шукали аргументи в природі. Широко використовувалася думка Аристотеля про те, що людина є суспільною істотою. А.Л. Бруні вважав, що людина, будучи слабкою твариною, отримала від «громадянського суспільства повноту й довершеність, яких не має сама по собі» [20, с. 208]. Вона стає такою лише в суспільстві.

Багато уваги проблемі соціальності приділяли представники італійського «громадянського гуманізму». Так, на думку М. Пальмієрі, соціальність є важливою частиною людської природи. Від самого початку кожна жива істота влаштовувалася так, щоб прогодувати себе й зберегти нащадків. Людина теж дбає про останніх, а на відміну від тварин, «...має розум, відтворює в пам'яті минуле та розмірковує про сучасне, передбачає майбутнє, тому легко дізнається про свій земний шлях, прагне направляти його». У зв'язку з цим «між людьми зав'язуються стосунки дружби, шлюбу, створюються родини, установлюються різні форми спілкування та співпраці, притаманні людині. А завдяки цьому мовби стягнуті разом люди утворюють єдину спільноту». Підтримуючи своє співтовариство, люди взаємно збагачуються. Вони отримують від людської спільноти допомогу, якщо вік і здоров'я не дозволяють самостійно здобувати засоби для існування [16, с. 29, 30].

У той же час зазначимо, що ренесансний гуманізм був індивідуалістичним, орієнтувався на окрему людину, її благо та права. У розглядуваний період він живився психологічною атмосферою італійського міста. Саме тоді на історичну арену вийшло нове покоління посполанів – енергійних, ділових, підприємливих людей. Щоб задовольнити їх соціальні потреби Л. Валла, спираючись на Епікура, увів поняття більшого або меншого блага. Більшим благом він уважав «відсутність нещастя, небезпек, неспокою», а також «можливість бути любимим усіма, що є джерелом усіх насолод» [4, с. 154]. Для людини – це обов'язкова умова існування. «Свідчень тому є багато – книги, написані про дружбу; це й зрозуміло, бо жити в оточенні ненависті подібно смерті», – зазначав гуманіст [4, с. 155].

Таким чином, переслідуючи власні інтереси, людина не повинна ганьбити іншого. За допомогою знайденого морального критерію Л. Валла сподівався гармонізувати людські взаємовідносини. Гуманіст переконався, що життя стане повнокровним тоді, коли люди полюблять одні одних.

Як бачимо, людина в ренесансному світогляді відобразилася досить багатогранно. Це біопсихофізична істота, усі складові природи якої гармонізовані. Гармонія тіла й душі досягалася розумом, соціальна гармонія – нормами моралі, поєднанням особистого блага з загальним. Звичайно, гуманістам «лише здається, що вони знайшли спосіб гармонійного узгодження приватних і суспільних інтересів. І все-таки принцип соціальної корисності залишається одним із невід’ємних компонентів соціально-етичної доктрини ренесансного гуманізму» [21, с. 33]. Такої ж думки Л. Брагіна, яка зазначала, що «принципи громадянськості визначають більшість гуманістичних концепцій цього часу. Індивід не протиставляється соціальному началу, не ставиться над суспільством. Навпаки, сам розвиток особистості розцінюється як внесок у розвиток суспільства» [3, с. 280].

Улюбленим ідеалом ренесансної культури була гармонія. З особливою силою ідеал людської краси та гармонії втілювався в образотворчому мистецтві епохи Відродження. Художники та скульптори шукали їх у живому виразі обличчя людини, в енергійних лініях чоловічої постаті, у витончених і м’яких окресленнях жіночої фігури. Середньовічний живописець мало цікавився реальними пропорціями людського тіла, оскільки «його гармонія полягала в аскетичному площинному відображенні в ньому надтілесного світу» [16, с. 54].

Ідея гармонії знайшла місце в творчості Леонардо да Вінчі, Мікеланджело Буонаротті, Рафаеля Санті. Для Леонардо вона стала одним із найбільш важливих естетичних понять. Він уважав, що саме гармонія дає змогу подати предмет у множинності його складових. Вона впливає на різні види творчості, адже «внутрішня гармонія й досконалість форми творів стали характерною ознакою епохи» [9, с. 73]. Л.Б. Альберті називав гармонію законом природи, бо «вона охоплює все життя людське, пронизує всю природу речей, бо все, що виробляє природа, вимірюється законом гармонії. І немає в природи більшої турботи, ніж та, щоб вироблене нею було цілком довершеним. Цього ніяк не досягти без гармонії, бо без неї розпадається вища узгодженість частин» [3, с. 134].

Усе сказане вище дає нам підстави стверджувати, що ідея гармонії лягла в основу гуманістичних уявлень про людину. Наприклад, автор книги «Придворний» Б. Кастільоне наділив свого героя красивою зовнішністю, високою вихованістю, естетичним смаком, шляхетною невимушеністю, «правильним тактом і грацією». «Універсальним правилом грації» мислитель уважав відсутність афектації (своєрідна розкутість – *sprezzatura*), яка б приховувала «мистецьку техніку» – як у Рафаеля, товариша Б. Кастільоне, автора

його портрета, котрий досить точно передав гармонію людини, її узгодженість із природою та самою собою, а також ту благородну – без афектації – красу».

Зазначимо, що свій образ-ідеал Б. Кастільоне не розцінював як абсолютну норму. Він був переконаним, що довершеність досягається самим наближенням до неї. «Серед лучників, які ціляться в одну мішень, кращим буде той, чий результат буде ближчим до центру» [10, с. 181]. При цьому самій людині, архітекторові власної грації, відведена головна роль у виборі необхідного їй варіанта гармонії, який би якомога повніше відповідав її природним нахилам і забезпечив індивідуальну неповторність.

Проблема «людина та світ» поставила перед гуманістичною думкою ще одне питання: що більше відповідає призначенню людини – активність («*vita activa*») чи споглядання («*vita contemplativa*»)? Серед гуманістів були прихильники обох точок зору. Але для Ренесансу загалом характерний синтетичний ідеал діяльності та споглядання. Останнє розумілося як результативне, корисне. П.П. Верджеріо, наприклад, порівнював наукові знання з фізичною працею. Л.Б. Альберті наголос робив на *vita activa*, бо людина епохи Відродження була активною, енергійною, цілеспрямованою [1, с. 394].

Відомо, що класичний ренесансний образ людини був створений на основі неоплатонізму, який набув поширення в Італії XV століття. Його осередком стала Флорентійська платонівська академія, а ідейним лідером – Марсіліо Фічіно. «Замість простого безпосередньо даного світу ідей неоплатоніки... стали говорити про самосвідомий та мислячий... Розум...» [13, с. 84].

Цікаві підходи до вивчення проблеми людини ми знаходимо в роботі Піко делла Мірандола «Промова про гідність людини». Автора цікавили дві проблеми – призначення людини у світобудові та внутрішня єдність людських знань, де б вони не проявлялися. Саме тому Піко в дусі неоплатонізму стверджував ідею виняткової, особливої природи людини, називаючи її центром світобудови. Людина, за його словами – четвертий світ після наднебесного, небесного та підмісячного. Цю думку він обґрунтував у творі «Гептапл» [18, с. 76]. Але найбільш цікавими в антропології Піко є три моменти: по-перше, гуманіст указував на пластичність людської природи, її здатність до формування, культивування, бо справжня гідність не дається людині як споконвічна властивість, вона досягається в результаті розвитку; по-друге, це формування є самоформуванням і воно передбачає свободу вибору; по-третє, вирішальну роль у формуванні людини відіграють знання [18, с. 76, 77]. Як бачимо, Піко продовжував лінію етико-філологічного

гуманізму та був переконаним у його моральному впливі, виховній цінності.

Таким чином, образ людини, створений ренесансними гуманістами, занадто величний. Це образ-міф, образ-утопія. «Титанізм» людини епохи Відродження – закономірна реакція на середньовічну ідею її гріховності та низькості. Більш зважену оцінку людської природи давали ті гуманісти, які були пов'язані з університетськими колами, природничими науками (Кодро Урчео, Філіппо Бероальдо). Медики, натуралісти звертали увагу на складність і мінливість людської природи, на її схильність до егоїзму. Сумніви щодо гармонії людських стосунків знаходимо у Поджо Браччоліні та Л.Б. Альберті.

Ця тенденція стала ще виразнішою у XVI столітті, коли ідеї з Італії почали поширюватися на північ від Альп, трансформуючись залежно від національних умов і гострих колізій нового століття. Зазнали змін погляди на людину, її буття та місце в світобудові, зникла її ідеалізація, зросли сумніви в доброті людської природи. З'явилися нові утопії та антиутопії. Один із відомих утопістів Пізнього Відродження флорентієць Дж. Джеллі в діалозі «Химери бондаря» так розмірковував про людину: вона далека від довершеності, «...одна мета в тілі, інша – в душі; від цієї відмінності походить багатоманітність людської діяльності», «бере початок зажерливість людей, бо ніхто не задоволений власною долею»; «поганих людей набагато більше, ніж гарних, їх кількість зростає»; «у десятирічних хлопчиків немає ні поваги, ні сорому», немає людини, «яка б не думала про те, як краще витягти гроші з чужої кишені й покласти в свою» [7, с. 292, 304, 324].

У XVI столітті поступово втрачав свої позиції ренесансний оптимізм і разом із ним антропоцентрична доктрина. Н. Рев'якіна порівнювала це з крахом геоцентричних уявлень. Вагома роль у цих змінах належала М. Монтеню, який писав: «Нехай вона (людина – Б.Г.) покаже мені за допомогою свого розуму, на чому ґрунтуються ті величезні переваги над рештою створінь, які приписує собі... Чи не смішно, що ця нікчемна й жалюгідна істота не спроможна навіть керувати собою й піддається ударам будь-кого, оголошує себе володарем всесвіту, найдрібнішої частини якого вона навіть не в силах пізнати, не те щоб керувати нею» [15, с. 41].

Досить обережно стали говорити про людину Н. Макіавеллі, Еразм Роттердамський. Все частіше гуманісти зверталися до живої природи, тваринного світу, прагнули знайти паралелі в поведінці його представників і людини. Еразм Роттердамський часто аргументував свої ідеї посиланнями на інстинкт тварин. Бернардіно Телезіо людську

душу навіть уважав матеріальною: «Будову світу, величину й природу вміщених у ньому речей необхідно не осягати, як робили це у давнину, за допомогою розуму, а сприймати через відчуття, виводити із самих речей» [22, с. 552].

У XVI столітті людина більш уважно досліджувалася мислителями і в соціальному плані. Вивчалися нові можливості для обґрунтування її прав на земне щастя, краще життя, розроблялися нові форми та методи виховання особистості. Це яскраво проявилось у творах таких мислителів як Томас Мор і Ніколо Макіавеллі, в утопічних працях, якими рясніла соціальна думка досліджуваного періоду.

Уявлення про гуманістичну антропологію не буде повним, якщо не взяти до уваги такий її феномен, як відкриття світу дитини. За часів Середньовіччя про нього знали небагато – дитина вважалася копією дорослого. Дитинство було короткотривалим, бо діти рано залучалися до праці, а висока дитяча смертність часто не давала змоги батькам належним чином вивчити дитину, звикнути до неї, побачити в ній особистість, усвідомити неповторність, своєрідність феномена дитинства.

У виховному процесі Середньовіччя переважав жорсткий курс – як у сім'ї, так і в школі. Проте, починаючи з XIII століття, з'явилася тенденція іншого ставлення до дитини. Тоді активно обговорювалися її різноманітні проблеми. «Відкривалося дитинство, дитяче тіло, дитяча мова. Діти сприймаються по-новому, за ними визнавалося право бути чимось особливим» [2, с. 53]. На зміну байдужості приходив пієтет. Формувалася тенденція до більш адекватного сприйняття дитинства.

З усіх гуманістів найбільше причетним до процесу відкриття світу дитинства був Еразм Роттердамський. Він не лише сказав нове слово про нього, але й захистив дитину від жорстокості навколишнього світу. Гуманіст переконаний, що помиляються ті, хто сприймає маленьку дитину як майже дорослу, хто не зважає на молодий вік і оцінює її за власними критеріями. Особливу роль у житті людини гуманіст відводив дитинству. Це «найкраща частина життя», його «витрачати необхідно вкрай бережливо». А загалом дитинство бачилося гуманістові радісним, щасливим і веселим. «Урожай першого віку життя, – писав він, – складається з квітів, трав, що ласкаво посміхаються та зеленіють, доки вік зрілості, осінь спілими плодами не переповнить житницю... Дитинству відповідають радісні й приємні речі». Відтак і вихователь, наставник повинен бути молодим, веселим, енергійним [23, с. 287, 288].

Як бачимо, епоха європейського Відродження сприяла пробудженню інтересу до дитини, як і до людини взагалі. Переважали почуття любові до неї, прагнення досягнути її внутрішній світ. Нові підходи не лише декларувалися, а й реалізувалися на практиці. Так, Т. Мор свої гуманістичні погляди на дитину та сім'ю намагався втілити в життя. У нього була чудова сім'я, де панувала атмосфера дружби та взаємоповаги. Він закликав нащадків «надалі зміцнювати співдружність з люблячим батьком своїм» [17, с. 80].

Підсумовуючи сказане, відзначимо передусім, що ренесансна ідеологія дала потужний імпульс самопізнанню людини. Цей курс був визначений першим гуманістом Ф. Петраркою, який закликав пізнавати людську природу та визначитися, «для чого ми народжені, звідки йдемо та куди прямуємо». У той же час гуманістична антропологія поставила й низку інших питань – про взаємозв'язок душі та тіла, про роль розуму та емоцій, про творчі потенції, свободу волі, місце людини у світі та її призначення, про смерть і безсмертя тощо. Вражають ентузіазм і наполегливість ренесансних мислителів, їх переконаність у необхідності «пізнання людини» та розробки наук про неї.

В епоху європейського Ренесансу уявлення про людину значно розширилися. Вона стала сприйматися в її природному значенні, у гармонійній єдності всіх сторін життя (тіло, воля, розум, почуття, соціальність). Ця природа оцінювалася по-різному – від безмежної апологетики в перших гуманістів до сумнівів і скептицизму М. Монтеня й Еразма Роттердамського.

Природно-тілесна орієнтація ренесансної антропології, заперечення або пом'якшення догмату про первородний гріх, реабілітація плоті означали вагомий крок уперед в осмисленні проблеми людини. Народжувалося нове розуміння її природної сутності, утверджувалося право на земні радості, насолоду життям, на використання його благ – багатства, слави, любові.

По-новому ставилося питання про призначення людини, її місце у світі. Ренесансна людина, як правило, була активною в житті, вольовою, ціленаправленою на творче осмислення світу, його пізнання і вдосконалення. Системоформуючою ідеєю ренесансного світогляду вважалося твердження про людську гідність, що розумілася як розвиток усіх духовних сил особистості, реалізація її «божественного» змісту, здатність піднятися до рівня Творця. Шляхетність оцінювалася не стільки за походженням, скільки за освіченістю, інтелектом, доброчесністю, наявністю «Бога в душі».

Загалом ренесансна антропологія дала потужний імпульс для еволюції багатьох гуманітарних наук. Вона відкрила перед ними нові

горизонти. Ідея «культивувації, постійного вирощування людської душі, розвитку пізнавальних та етичних можливостей людини» [11, с. 14] піднесла її статус, стимулювала пошук нових шляхів оновлення всього арсеналу засобів впливу на людину.

Список використаних джерел

1. Альберти Л.Б. О семье. Опыт тысячелетия. Средние века и эпоха Возрождения: быт, нравы, идеалы: [хрестоматия]. М.: Юристъ, 1996. С. 362-411.
2. Арьес Ф. Ребёнок и семейная жизнь при Старом порядке. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. 416 с.
3. Брагина Л.М. Социально-этические взгляды итальянских гуманистов. Вторая половина XV в. М.: Изд-во Москов. ун-та, 1983. 303 с.
4. Буркгардт Я. Культура Италии в эпоху Возрождения. Смоленск: Русич, 2002. 448 с.
5. Валла Л. Об истинном и ложном благе. О свободе воли. М.: Наука, 1989. 475 с.
6. Верджерио П.П. О благородных нравах и свободных науках. Итальянский гуманизм эпохи Возрождения: [сб. текстов]. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1988. Ч. II. С. 71-107.
7. Джелли Д. Причуды бочара. Сочинения великих итальянцев XVI века. СПб.: Алетейя, 2002. С. 290-356.
8. Иннокентий III. О презрении к миру, или О ничтожестве человеческого состояния. Итальянский гуманизм эпохи Возрождения: [сб. текстов]. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1988. Ч. II. С. 118-121.
9. История культуры стран Западной Европы в эпоху Возрождения: [учеб. для вузов; Л.М. Брагина, О.И. Варьяш, В.М. Володарский]. М.: Высш. школа, 2001. 479 с.
10. Кастильоне Б. Придворный. Сочинения великих итальянцев XVI века. СПб.: Алетейя, 2002. С. 181-246.
11. Косиков Г.К. Средние века и Ренессанс. Методологические проблемы. Зарубежная литература второго тысячелетия: [учеб. пособ.]. М.: Высш. школа, 2001. С. 8-39.
12. Культура Средневековья и Возрождения: [хрестоматия]. Харків: Факт, 1998. 352 с.
13. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения. М.: Мысль, 1978. 623 с.
14. Манетти Дж. О достоинстве и превосходстве человека. Итальянский гуманизм эпохи Возрождения: [сб. текстов]. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1988. Ч. II. С. 8-68.
15. Монтень М. Опыты: кн. 2.. М.; Л.: Из-во АН СССР, 1958. 652 с.

16. Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV – XVII вв.). М.: Изд-во УРАО, 1999. 400 с.
17. Осинковский И.Н. Томас Мор. М.: Наука, 1974. 167 с.
18. Пико делла Мирандола. Гептал. Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV – XVII вв.). М.: Изд-во УРАО, 1999. С. 76-80.
19. Ревякина Н.В. Некоторые вопросы формирования личности в итальянской гуманистической педагогике. Культура Возрождения и общество. М.: Наука, 1986. С. 30-38.
20. Ревякина Н.В. Проблемы человека в итальянском гуманизме второй половины XIV – первой половины XV в. М.: Наука, 1977. 271 с.
21. Смирин М.М. Эразм Роттердамский и реформационное движение в Германии. Очерки из истории гуманистической и реформационной мысли. М.: Наука, 1978. 236 с.
22. Телезио Б. О природе вещей в соответствии с ее собственными началами. Антология мировой философии. Возрождение. Минск: Харвест; М.: Изд-во АСТ, 2001. С. 551-558.
23. Эразм Роттердамский. О воспитании детей. Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV – XVII вв.). М.: Изд-во УРАО, 1999. С. 246-296.
24. Laffranchi M. Dialettica e filosofia in Lorenzo Valla. Milano: Univercita cattolica del Sarco Coure, 1999. 354 p.

* * *

Сергій Денєжніков
(м. Суми)

ДВОРІВНЕВА СИСТЕМА ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ: РЕАЛІЇ ТА ВИКЛИКИ

Одним з актуальних питань реформування вітчизняної системи освіти є питання переходу на дворівневу систему освіти (бакалавр, магістр). Підсумки цієї реформи будуть підведені ще нескоро, але проміжні результати вже не перший рік активно обговорюються не лише в професійних, але і в широких соціальних кругах. Одні припускають, що внаслідок цих змін розвалилася одна їх найякісніших і фундаментальніших освітніх систем у світі. Інші стверджують, що завдяки європейській стандартизації українські студенти отримали

шанс працювати за кордоном, а в загальноосвітніх школах знизилася кількість підтасовувань результатів іспитів. Проте є ряд солідарних з нами дослідників, як позитивних, так і негативних ефектів від реформ, що проводяться, які визнають наявність, і охочих знайти шляхи примирення різних, іноді кардинально протилежних точок зору.

Мета статті – представити порівняльний аналіз переваг і недоліків освітніх систем СРСР і Заходу, розглянути особливості професійної підготовки кадрів в умовах дворівневої системи освіти в нашій країні.

Методологія дослідження представлена сукупністю філософського, загальнонаукового, конкретно-наукового і технологічного рівнів. Філософський рівень методології складає загальні принципи пізнання і категоріальний лад науки педагогіки в цілому. Загальнонауковий рівень характеризується підходом до досліджуваної проблеми як до системи, що має певну будову і свої закони функціонування. Конкретно-науковий рівень методології представлений сукупністю методів, вживаних в дослідженні. Технологічний рівень складала методика дослідження, тобто набір процедур, що забезпечують отримання достовірного емпіричного матеріалу і його первинну обробку. Методика дослідження представлена сукупністю конкретних форм, методів і засобів теоретичних і прикладних досліджень в області педагогіки професійної освіти.

Перехід вітчизняної системи освіти до дворівневої системи підготовки (бакалавр, магістр) був пов'язаний з входженням нашої держави у Болонську угоду, що привело до уніфікації освітньої системи нашої країни відповідно до загальносвітової. З моменту початку дії Болонського процесу пройшло досить багато часу, що дозволяє підвести ряд попередніх підсумків. Раніше можна було виділити три системи освіти в планетарному масштабі: англосакську (США, Великобританія, країни Британської Співдружності), західноєвропейську (засновану на пруській системі), радянську (яка була результатом розвитку пруської системи, мала специфічні риси). Тому у світі люди, бажаючи отримати освіту, могли вибирати, в якій країні їм краще здобувати освіту (звичайно, за умови свободи переміщення).

Результатом було, на наш погляд, здорове суперництво і конкуренція, освіта, що дозволяє підтримувати високий рівень, різні підходи до наукових досліджень в різних країнах, шукати і знаходити унікальні напрями розвитку, а не копіювати чужий досвід. Наприклад, значні успіхи в космічних дослідженнях були досягнуті, у тому числі і тому, що учені із США і СРСР використали різні методики, по-

різному намагалися вирішити технічні ускладнення, що дозволило в 1960-1980-х рр. добитися справжнього прориву в новій області для усього людства. Навпаки, деяке уповільнення космічної експансії в 1990-і і початку 2000-х рр., незважаючи на ріст загальносвітового фінансування, пов'язано зі зникненням суперництва між двома науковими школами: американською і радянською [7].

Після початку дії Болонської системи ситуація у світовій освітній системі змінилася: ніякого суперництва різних освітніх систем немає, а є домінування англійських і американських університетів. Багато європейських закладів вищої освіти з багатовіковою історією втратили своє реноме і значущість в очах абітурієнтів, стався відтік і абітурієнтів, і студентів у європейські та американські заклади вищої освіти.

Необхідно відмітити, що будь-яка реформа може привести до важкопрогнозованих проблем, а також втрат, тому західноєвропейська система, яка повинна була перейти від п'ятирічного навчання до чотирирічного (бакалавр) або шестирічного (додається магістратура), апriorі програвала англо-американській, в якій нічого міняти не довелося, тому що вона спочатку була дворівневою. В результаті сталося не об'єднання і уніфікація двох систем, а поглинання однією (англо-американською) іншої (західноєвропейською). Тут можна спостерігати класичний приклад конкурентної боротьби, коли нав'язуються свої правила конкурентові, внаслідок чого той або слабшає, або йде з ринку. Ту ж схему США використовують і у фінансовій, і в інших сферах життєдіяльності [5, с. 117].

У результаті методики і методології викладання, напрацьовані в європейських закладах вищої освіти впродовж десятиліть, виявилися нікому не потрібні, довелося переходити на нові правила, з нуля починати розробляти навчальні програми, наново вибудовувати навчальний процес. Не усі викладачі і учені, у тому числі зі світовим ім'ям, змогли адаптуватися до нових умов, наслідком чого стала втрата європейськими закладами вищої освіти професорсько-викладацького складу [2, с. 87].

У країнах Південно-східної Азії реформа пройшла менш хворобливо, тому що багато місцевих закладів вищої освіти сформувалися нещодавно або навіть в ході реалізації Болонського процесу. Китайські, корейські і інші азіатські навчальні заклади спочатку орієнтувалися на американські заклади вищої освіти, брали їх навчальні програми для реалізації на практиці. Як результат, заклади вищої освіти континентальної Європи за рідкісним виключенням (Швейцарський федеральний університет технологій в Цюриху – ETN Zurich – займає 9-е місце в рейтингу ЗВО) не входять в

топ рейтингів і не складають конкуренцію англійським і американським університетам. Ще сумніші наслідки пережила вітчизняна освіта: спочатку стався крах соціалістичної системи, СРСР припинив своє існування, потім перехід на платну освіту, загальне зuboжіння населення, різкий ріст приватних закладів вищої освіти, обвальне падіння бюджетного фінансування освітньої сфери та ін. Університети і інститути були на межі виживання, стався масовий відтік викладачів і учених за кордон, застаріла матеріально-технічна база роками не оновлювалася. До 2005 р., моменту приєднання України до Болонської системи, говорити про те, що наші заклади вищої освіти були одними з лідерів освітнього процесу і складали успішну конкуренцію провідним університетам світу, на жаль, не доводилося. Звичайно, у ряді провідних закладів вищої освіти країни (КНУ імені Т. Шевченка, НТУУ «КПІ», НТУУ «ХПІ», НПУ імені М. Драгоманова, «Львівська політехніка» тощо) змогли зберегти кістяк професорсько-викладацького складу, що дозволило підтримувати високий рівень навчання, але в цілому положення в освітній сфері країни було важким. Це дозволило чиновникам зробити висновок про неефективність і неконкурентоспроможність вітчизняної освіти (неначе університети самі винні в різкому скороченні бюджетного фінансування!), а Болонський процес вважати єдиною можливим варіантом розвитку в майбутньому [6, с. 151].

До цього слід додати те, що країна знаходилася в сильній залежності від зовнішнього ринку в області фінансів, сільськогосподарської продукції, технологій (на жаль, не здоланою повною мірою і нині), що теж зіграло свою роль: країни-кредитори і міжнародні фінансові організації, контрольовані МВФ, диктували умови країнам-боржникам (щось подібне можна спостерігати в сучасному Європейському Союзі, також вимушеному виконувати вимоги із-за океану). Красива теза про вільне переміщення праці, товарів і капіталу (квінтесенція глобалізації) у світовій спільноті, проголошений в документах Болонської угоди, в кінцевому рахунку означав усунення конкурентів зі сфери освіти, захоплення нових ринків, поширення своєї ідеології в інших регіонах. Аналогію можна знайти у сфері торгівлі: після введення правил СОТ про безмитну торгівлю, наприклад, в Європі фактично зникла масова взуттєва промисловість, не витримавши конкуренції з боку східноазійських країн. Такі ж процеси відбуваються у сфері освіти: США і Великобританія використовують політику «зняття інтелектуальних вершків», переманюючи наукові кадри з інших регіонів світу, у тому числі з України. Перехід на Болонську систему був проведений без публічного обговорення, без досягнення консенсусу в суспільстві,

хоча багато учених, викладачі, громадські діячі висловлювали сумнів про користь такого переходу.

Досягти позитивних результатів реформування без згоди між його учасниками складно або навіть неможливо, тому, попри те, що рішення про приєднання України до Болонської системи було прийняте більше 15 років тому, суперечки про його правильність не вщухають і досі. Окрема увага у Болонській системі приділена автономності закладів вищої освіти, що означає посилення їх самостійності і відхід від контролю і управління з боку державних органів [3].

У США і Великобританії, де більшість закладів вищої освіти – приватні, такий стан справ є природним, але в Україні, де переважають державні навчальні заклади, проведення цієї процедури означає загрозу втрати контролю за освітньою сферою з боку держави. В умовах росту міжнародної напруженості, масового використання політичних технологій управління (в основному по відношенню до молодих) автономність закладів вищої освіти може мати далекосяжні і небезпечні наслідки [4, с. 162].

Стрімка і, на наш погляд, малообґрунтована відмова від однорівневої системи на користь дворівневої не означає, що у освітнього рівня спеціаліста не було переваг. Передусім необхідно брати до уваги, що рівень спеціаліста слід розглядати як продовження навчання, розпочатого в навчальних закладах середньої і середньої професійної освіти. Виходячи з термінів навчання формально спостерігається рівність старої і нової систем – 15 років (10 років в середній школі + 5 років спеціалітету в радянській системі і 11 років в школі + 4 роки бакалавріату в новій). Додамо, що відмова від 10-річного навчання на користь 11-річного була сприйнята волонтаристськи, без урахування думки педагогів, хоча ще в середині ХХ ст. в СРСР була 11-річна середня освіта, але від неї відмовилися, визнавши експеримент невдалим. Якщо ігнорувати минулий досвід і результати проведених реформ, то і діюча реформа освіти може закінчитися плачевно. У сучасній американській системі освіти для здобуття повноцінної вищої освіти знадобиться до 18 років: 12 років в школі + 4 роки у бакалавріаті + 2 роки в магістратурі. Таким чином, терміни навчання співпадають, але утримування їх різняться. По-перше, в радянській системі освіти часу на здобуття вищої освіти давалося більше, що дозволяло прискорити процес дорослішання того, хто навчається (часто для здобуття вищої освіти молодим людям необхідно було переїхати в інше місто, а також почати самостійне життя). Радянська система закладала хорошу фундаментальну базу: для цього призначалося 5 років навчання. На наш погляд, молодих

людей не слід «перетримувати» в школі. Наприклад, досвід викладання показує, що ті, хто вибрав після 9-го класу навчання в коледжі, а потім продовжив навчання у закладах вищої освіти, випереджають в рівні знань і по мірі дорослішання своїх однолітків, які прийшли у заклад вищої освіти після 11-го класу (звичайно, за умови, що коледж інтегрований у заклад вищої освіти і заняття ведуть викладачі ЗВО). Американський досвід 12-річного навчання взагалі представляється спірним, особливо враховуючи те, що американська середня освіта зовсім не є світовим лідером [1, с. 224, 225].

По-друге, зміст навчального плану спеціалітету в радянському закладі вищої освіти був спрямований на фундаментальну, академічну підготовку, а при навчанні на бакалавріаті наголос робиться на оволодіння компетенціями і трудовими функціями. По-третє, оскільки навчання в СРСР було безкоштовним на усіх рівнях, було відсутнє розшарування між студентами за майновою ознакою, яке нині прийняло небезпечні масштаби. Відповідно, якість навчання в різних радянських закладах вищої освіти, на різних спеціальностях було високим, відрізняючись в основному один від одного викладацьким складом. Зараз заклади вищої освіти серйозно відрізняються матеріально-технічною базою: дозволити собі обладнати сучасною апаратурою хімічну або біологічну лабораторію і тим більше власну медичну або ветеринарну клініку можуть небагато навчальних закладів. Це ж стосується і професорсько-викладацького складу: якщо раніше оплата праці не відрізнялася, то зараз має суттєві розбіжності.

Провідні заклади вищої освіти запрошують кращих викладачів, що відбивається в платі за навчання. У зв'язку з цим говорити про те, що випускники різних закладів вищої освіти, але по одному напрямку бакалавріату матимуть однаковий рівень підготовки і відповідатимуть вимогам працедавців не доводиться. Усе перераховане служить, на наш погляд, поясненням того, чому велика частина українського суспільства з сумнівом, а у ряді випадків і негативно відноситься до сучасної вітчизняної освіти. Таке відношення виражається не лише у висловлюваннях типу «раніше в СРСР навчали краще», але і у виборі зарубіжного закладу вищої освіти для здобуття вищої освіти для своєї дитини. Цікаво, що і самі студенти, які не могли в силу віку познайомитися особисто з радянською системою навчання, шанобливо відзиваються про неї.

Проаналізований вище матеріал дозволяє зробити висновок про те, що існуюча система дворівневої освіти як і раніше знаходиться у стадії становлення, постійно зазнаючи зміни. Вона поступається по ряду параметрів спеціалітету радянського зразка, але у разі проведення успішних структурних реформ в економіці затребуваність

у випускниках і магістратури, і бакалавріату зростає, а економічні суб'єкти стануть брати активну участь у формуванні нових освітніх концепцій. В цьому випадку у виграші залишаться і реальний сектор економіки, і держава, і суспільство в цілому.

Список використаних джерел

1. Вахитов Д.Р. Образовательные системы СССР и Запада: сравнительный анализ преимуществ и недостатков (ч. 2). Вестник ТИСБИ. 2015. № 1. С. 216-234.
2. Вахитов Д.Р., Кондратьева Т.Н., Габдуллин Н.М. Значение сферы образования в процессе сохранения суверенитета государства. Философия образования. 2016. № 2 (65). С. 84–91.
3. Вахитов Д.Р., Зиннатуллин А.З., Кондратьева Крымзин Д.Н. Отношение студентов к двухуровневой системе высшего образования [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.sisupr.mrsu.ru/2009-1/pdf/27_Krymzin.pdf
4. Згуровський М. Вища освіта на зламі суспільного розвитку. Українознавство. 2013. № 1. С. 160-163.
5. Курко М. Вища освіта в умовах глобалізації. Вісник Академії управління МВС. 2010. № 3(15). С. 115-120.
6. Моспан Н.В. Вища освіта України в умовах розвитку ринкової економіки. Педагогічний процес: теорія і практика. 2013. Вип. 4. С. 145-153.
7. World University Rankings 2016-2017 [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.timeshighereducation.com/world-university-rankings/2017/worldranking#!/page/0/length/25/sort_by/rank/sort_order/asc/cols/stats

* * *

Дмитро Лобода
(м. Полтава)

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ
ДО ВИЗНАЧЕННЯ КРИТЕРІЇВ КОНЦЕПТИ
«ІДЕАЛЬНИЙ ПРАВИТЕЛЬ»**

Будь-яку історичну особистість доцільно розглядати в двох площинах. По-перше, як діяльність реальної людини, спрямовану на розвиток держави, суспільства або культури. По-друге, як образ цієї людини, чис символічне значення в суспільній свідомості значно впливає на життя суспільства, особливо на процеси його консолідації.

У зв'язку з цим виокремимо образ громадського діяча як важливий елемент національної культурної пам'яті. В історії кожної держави виділяються певні особи, які вплинули на характер його розвитку, слугують об'єктом національної гордості та є важливим чинником ідентифікації громадян. Процес оформлення образу національного героя – явище достатньо складне, тим паче, що він схильний до постійної трансформації і багато в чому визначається миттєвою політичною практикою [3, с. 398].

Незважаючи на те, що процес формування національної пам'яті носить безперервний і повсякденний характер, а всі історичні персонажі приречені на нескінченні інтерпретації, є образи національних героїв, які відіграють в історичній пам'яті особливу універсальну інтегруючу роль. Очевидно, що описувати функціонування топосів культурної пам'яті винятково з політологічної точки зору як маніпуляції суспільною свідомістю, було б контрпродуктивно. Водночас, з історичної точки зору важливо відповісти на запитання, яким символічним багажем повинна володіти історична особистість для того, щоб інтерес до неї не слабшав упродовж багатьох поколінь? [4, с. 112]. Чому образ одних героїв залишається незмінно актуальним (нехай і в різних значеннях), а образ інших – стирається зі суспільної пам'яті. Вони становлять інтерес тільки для професійних істориків?

Метою статті є дослідження за допомогою контекстного теоретико-методологічного підходу критеріїв відповідності історичної постаті концепту «ідеальний правитель».

Серед концептів історичних діячів, суспільно-політична потреба в яких з плином часу лише підсилюється, особливе місце займають «ідеальні правителі», які виступають перед національною спільнотою в статусі деміургів і покровителів. Також таких «державців» нерідко називають «батьками націй». Тривалий час позитивістська історіографічна традиція в контексті індустріального поступу людства вбачала прикладами наведеного концепту таких діячів, як Джордж Вашингтон чи Наполеон Бонапарт [6, с. 437]. Якщо розглядати процес формування націй явищем Нового часу, тобто наслідком соціально-економічної модернізації та появи передових технологій, що створюють принципово нові засоби для забезпечення соціальної уніфікації (масовий друк, загальна писемність, загальновійськовий обов'язок тощо), то ми можемо впевнено наводити приклади конкретних її засновників, зокрібно і тих, про яких ми зазначили вище[5, с. 40]. Проте, в даному випадку і політична, і інтелектуальна історія Західної цивілізації модерної доби постає перед нами нібито

відірваною від історичних передумов її формування, події якої розгорталася ситуативно.

На противагу даному з'явився інший методологічний прийом, запропонований Л.А. Будянською та В.П. Римським для дослідження витоків новоевропейської ментальності. Дослідники європейського Відродження XIV – XVI століть звернули увагу на роль системних культурних контекстів у формуванні базисних ідеологем і міфів ранньомодерної доби та епохи Просвітництва [12, с.95]. Вони зауважили, що без контекстної методології неможлива реконструкція ментально-антропологічних типів, разом із тим і конкретно-історичної культурної антропометрії. Це передбачає особливу увагу до реальних індивідів епохи Ренесансу, як до великих реформаторів і творців ідей, філософських і теологічних систем, так і до звичайних «акторів» і соціальних процесів [9, с. 476, 477, 478].

Виходячи з цього, зрозуміло, що й феномен європейського Відродження потрібно розглядати як одну з форм соціокультурного переходу, який складно перетинається з Реформацією, адже обидві ці культурні формації трансформувалися в індустріальну цивілізацію Нового часу. Ідеї та тексти епохи Відродження спровокували Реформацію, викликавши специфічний діалог великих культурних епох. У цьому плані культуру Відродження, як і Великі географічні відкриття, можна розглядати як культурно-історичний, світовий контекст реформаційного релігійно-теологічного дискурсу і ментальності [8, с. 615].

Основний концептуальний і світоглядний зміст Відродження тісно пов'язаний із попередніми епохами традиціоналізму (Античність і Середньовіччя), що і надає йому загальнолюдського характеру. Контекстом Відродження стають попередні епохи, тексти яких вона «перечитує», «перепишує» і «редагує». Відродження слугує культурі Античності й середньовічного християнства як анти-контекст. Проте це утворює реальні механізми діалогу культур. У ньому народжувалися новаторські культурні парадигми (гуманізм, антропоцентризм, раціоналізм, натуралізм), що увібрали попередні ідеї, концепти й архетипи «культурного несвідомого», у повній мірі реалізовані лише в епоху Реформації та Нового часу [14, с. 90].

У свою чергу, унікальний культурно-інтелектуальний продукт епохи Відродження також став контекстом для майбутньої індустріальної епохи, а окремі її догми продовжують діяти в сучасній суспільно-політичній свідомості Західної цивілізації [12, с. 97].

Концепт «ідеального правителя» доби європейського Відродження XIV – XVI століть, перебуваючи в єдиному переліку з тогочасними формулюваннями «ідеальна особистість», «батько

Вітчизни», «Державець» і «філософ на троні», відповідно до контекстного методологічного апарату, не був продуктом винятково цього періоду. Він виник зі схожих образів, запропонованих філософами Античності й став їхньою етико-педагогічною рефлексією Ренесансу. Водночас, на основі нього продовжувалися пошуки аналогічних формул у наступні періоди світової історії, зокрема, Просвітництва, в історії якого «запалали зірки» Бенджаміна Франкліна, Бонапарта Наполеона, Джорджа Вашингтона та інших [3, с. 398].

Крах монархії як культурної системи і прихід їй на зміну нації супроводжувався зміною сакрального образу правлячої династії концептом «батько нації». У масовій свідомості виникав новий, світський образ лідера, який має більш умовний характер [4, с. 113, 118].

Сьогодні доведено, що образ засновників нації може поширюватися на представників різних сфер діяльності, оскільки й саму націю (націоналізм) можна розуміти як мінімум у трьох варіаціях [1, с. 224].

По-перше, як особливу суспільно-політичну форму, що склалася як наслідок розвитку капіталістичних стосунків. Наприкінці XVIII століття колишні морально-етичні норми та цінності занепали, оскільки вони не тільки були не здатні пояснити, що відбувається, а й гостро цьому суперечили. Розпад традиційної картини світу породив загальну втрату ідентифікації, що було найважливішою ознакою оформлення націоналізму як форми суспільної свідомості. Але цей процес носив об'єктивний характер і його, як правило, складно персоніфікувати [15, с. 125].

По-друге, культурним обґрунтуванням нації є розвиток національної ідеології. Виходячи з положень М.Хроха, перший етап розвитку націоналістичного руху характеризується діяльністю групи ентузіастів, спрямованої на вивчення культури, мови, історії тієї чи тієї культурної спільноти. Як приклад, можна назвати Фіхте, чий «Промови до німецької нації» нерідко згадуються як початок німецького націоналізму [15, с. 125].

По-третє, як політичну діяльність, яка втілює ідею нації у відповідних умовах, і саме вона є визначальним чинником із точки зору формування образу «батька нації». Політичний діяч, який є лідером процесу формування національної держави, найчастіше претендує на статус «батька нації».

Відповідно до контекстної методології та згідно наведених вище критеріїв, в умовах феодальної роздробленості та первісного нагромадження капіталу в ранньомодерну добу також існували

політичні діячі, які претендували на звання «батька нації» і яких нерідко зараховували до списку «ідеальних правителів». Відмінність них від «державців» пізніших часів полягала лише в тому, хто саме трансливав і артикулював таку думку серед суспільства. Мова йде про те, що в період європейського Ренесансу XIV – XVI століть критерієм нації відповідала лише невелика група освічених людей, яких називали гуманістами. Усвідомлюючи стратегію розвитку суспільства, її базисні маркери людяності, до лику «видатних правителів» гуманісти зараховували Козімо Медічі, Генріха VIII, Сигізмунда Августа, Владислава IV та інших [13, с. 84, 98].

Однак, як би не трансформувалася державність і як би, відповідно, не змінювалася парадигма нації, створюючи нових «батьків нації», перехід від донціональних форм до національних відбувається тільки один раз. І в цьому сенсі перші «батьки нації» завжди матимуть більшу перевагу і більший авторитет від наступних. Їхній семантичний потенціал посилюється ще й тим, що чим старіше образ, тим він більше відповідає двом важливим якостям топосів простору культурної пам'яті – конвенціональності й спрощеності [4, с. 115].

Саме тому для культурно-інтелектуальних пасіонаріїв Неаполітанської держави, розквіт якої припав на XV століття, ідеалом був Альфонсо V Великодушний, для Англії XVI століття – Генріх VIII і Єлизавета Тюдор, для Угорщини – Владислав IV, для Флоренції – Козімо Медічі тощо. Потрібно також мати на увазі, що формування націй це завжди драматичний процес, що супроводжується великими соціальними потрясіннями. Екстремальні умови є гарним ґрунтом для прояву неординарних індивідуальних якостей [13, с. 97, 99, 100].

Дослідниками доведено, що національно-історичні та етнополітичні стереотипи формуються шляхом поступового накопичення і відбору певного соціального досвіду. Національний символ виникає переважно спонтанно – як бурхлива реакція на якусь гостру етносоціальну ситуацію. Для українців усталеним символом національної культури традиційно був Тарас Шевченко, котрий уособлював і духовність народу, і його соціальні сподівання; символом історичної долі виступав Богдан Хмельницький, з яким пов'язувалася драматичність національно-визвольної боротьби. Проте, українці до сьогодення не здатні назвати власного «батька нації» чи історичної постаті, яка б була наближена до критеріїв статусу «ідеального правителя» [10, с. 120].

З позицій індивідуально-психологічної контекстності будь-який ідеал – умовний, проте цивілізаційно контекст Західної культури передбачає схожі критерії змістового наповнення образу «батька

нації» незалежно від історичного періоду. Наприклад, якщо б ми запитали пересічного флорентійця, яким він бачить найкращого государя, його думка нічим не відрізнялася б від наших сучасників: справедливий, щедрий, добрий, освічений, ошадливий, щирий тощо [7, с. 154, 155]. Цими якостями наділявся саме «філософ на троні» – провідна постать як гуманістів європейського Відродження XIV–XVI століть, так і епохи Античності чи Просвітництва.

З першого погляду, справедливим буде зауваження, що такий зміст поняття «ідеальний правитель» носить характер утопічного. Проте він таким не є, адже гуманісти не лише описали етико-педагогічну модель, а й сформували її на основі тих морально-психологічних якостей, якими дійсно володіли державні діячі того часу і яких уважали «батьками Вітчизни» [12, с. 103, 104].

Чому ж українці, з їхньою довготривалою і сповненою героїв історією національно-визвольних змагань, назвати таких діячів не здатні? Відповідь полягає в тому, що процес формування української етно-політичної нації є незавершеним і будь-яка постать, яка хоч і володіє названими чеснотами, відповідно до контекстно-методологічної парадигми, не може вважатися «ідеальним правителем» чи «батьком нації» [10, с. 121].

Таким чином, для відповідності критеріям «ідеального правителя» в межах певної культурно-історичної доби головною умовою є не наявність усіх морально-психологічних якостей особистості, запропонованих інтелектуальними пасіонаріями окремої епохи, а наявність соціально-економічного контексту, в якому дана особистість діяла і до трансформації яких була причетною. При цьому особливу вагу має націотворча та націоформуюча діяльність персоналії.

Список використаних джерел

1. Бройи Дж. Подходы к исследованию национализма Нации и национализм. СПб.: СПбГУ, 2002. 236 с.
2. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. Л.: Наука, 1990. 279 с.
3. Дильтей В. Воззрение на мир и исследование человека со времен Возрождения и Реформации. М.: Иерусалим, 2000. 464 с.
4. Егоршева О.И., Римский В.П. Культурно-исторические смыслы «современности», или Когда начинается «Новое время»? Современная социокультурная динамика и духовная жизнь. Белгород, 2002. С. 111-120.
5. Калхун К. Национализм. М.: Логос, 2006. 288 с.
6. Касавин И.Т. Текст. Дискурс. Контекст. Введение в социальную эпистемологию языка. М.: Канон+, 2008. 437 с.

7. Культура Возрождения и общество. М.: Наука, 1986. 386 с.
8. Маньковская И.Б. Деконструкция. Новая философская энциклопедия: в 4 т. М.: Центр Гуманитарных Инициатив, 2010. 2816 с.
9. Петров М.К. История европейской культурной традиции и ее проблемы. М.: РОССПЭН, 2004. 776 с.
10. Пономарьев А. Українська етнографія. К.: Либідь, 1994. 319 с.
11. Репина Л.П. Концепции социальной и культурной памяти в современной историографии. Феномен прошлого. М.: ГУ ВШЭ, 2005. 431 с.
12. Римский В.П., Трунов А.А. Мифология модерна и постмодерна в контексте христианского толкования истории. De die in diem: Памяти А.П. Пронштейна. Ростов-на-Дону, 2004. С.93-109.
13. Рутенбург В.И. Титаны Возрождения. Л.: Наука. 1991. 153 с.
14. Соловьев Э. Ю. Прошлое толкует нас: очерки по истории философии и культуры. М.: Политиздат, 1991. 432 с.
15. Хрох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе. Нации и национализм. М.: Наука, 2002. С. 121-127.

* * *

РОЗДІЛ II

ДИСКУСІЙНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ГУМАНІЗМУ І ЛЮДЯНОСТІ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПОСТУПІ ЛЮДСТВА

Наталія Бесєдіна (м. Полтава)

«РАМА РАДЖЬЯ» МАХАТМИ ГАНДІ – ІДЕАЛ НЕНАСИЛЬНИЦЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

2 жовтня 2019 року виповнюється 150 років від дня народження Мохандаса Карамчанда Ганді, який, без сумніву, був найвпливовішою фігурою не тільки новітньої індійської політики, а й світового антиколоніального і демократичного руху. Його ідеологія ненасилля, покликана здійснити «революцію духу», особливо актуальна сьогодні, коли збільшується розрив між науково-технічним прогресом і відсутністю прогресу у сфері етики, коли реальністю стають найстрашніші фантастичні сценарії – руйнація планети, катастрофи, викликані новими технологіями, що вийшли з-під контролю, небезпечні наслідки застосування біотехнологій, поширення ядерної зброї, терор і антитерор, загальна зневіра і тривога за майбутнє світу, втрата ним людяності.

Запропонована стаття присвячена з'ясуванню сутності утопічного проекту ідеального суспільства Махатми Ганді, виняткової ролі в ньому принципу ненасилля.

Суспільно-політичні погляди М. К. Ганді, його теорія і практика сатьяграхи, релігійно-ідеалістичні уявлення, боротьба за соціальну справедливість і національну незалежність Індії досить ґрунтовно досліджені у наукових працях зарубіжних і вітчизняних учених [2; 4; 7; 10; 11]. Водночас до сьогодні не вщухають дискусії щодо правомірності застосування насилля або ненасилля у боротьбі за національне і соціальне визволення, співвідношення в гандистській політичній філософії європейських демократичних та індуських націоналістичних ідей, характеру розробленого Махатмою ідеалу державності – «освіченої анархії» та «мінімального» ненасильницького суспільства. Діяльність Ганді здебільшого трактується як боротьба за незалежність, саме за політичну незалежність від Великобританії. Однак це не зовсім правильно. Він думав не стільки про політичну незалежність, скільки про побудову абсолютно нового ладу, про суспільство загального благоденства – сарвадайю. Унікальність гандистського утопічного проекту, його

відмінність від низки утопій, що з'являлися у XX сторіччі на Заході і на Сході (експеримент з реалізації марксистського ідеалу в Росії, спроба здійснення націоналістичного проекту «тисячолітнього рейху» в Німеччині, політика «великого стрибка» і «народних комун» у Китаї, «червоних кхмерів» у полпотівській Кампучії, сучасні зусилля по створенню «істинно ісламської держави» на Близькому і Середньому Сході тощо), обумовлені насамперед різницею історичних і соціальних умов їхнього виникнення, а також відмінностями (навіть полярністю) базових ідеологій [2, с. 55].

Визначальний вплив на формування світогляду «батька індійської нації» мало те середовище, в якому він народився, виховувався й діяв. Глибокий слід у душі Ганді залишила набожність його батьків, особливо матері, Путлібай, яка була глибоко релігійною людиною, вірною послідовницею аскетизму та інших індуїстських традицій: «Про матір я згадую як про святу жінку. Вона накладала на себе найстрогіші обітниця і постійно виконувала їх» [3, с. 44]. Мати сформувала ідеальний образ жінки: рівна з чоловіком, але більш здатна до любові й самопожертви, до страждань за інших задля загального блага, а отже, більш схильна до ненасилля та любові [4, с. 27]. Материнська домінанта стала основою глибинного «індійства» Ганді, стрижнем його концепції цивілізаторської ролі жіночності, шляху до порятунку Людини.

Вихований на індуїстських традиціях, Мохандас з дитинства відчував значний вплив ідей містицизму та релігійної терпимості. Велике враження на нього справило твердження з поеми «Рамаяна» про те, що істина лежить в основі всіх чеснот і гідності. Сене усього життя Ганді полягав у пошуку істини: «Істина для мене – засадничий принцип, що складається із багатьох інших принципів. Цією істиною є правдивість не лише у слові, а й у думці. Це не тільки відносна істина у нашому розумінні, а й абсолютна істина, вічний принцип, тобто Бог» [3, с. 41].

Не всі теорії Махатми були пронизані силою істини, однак загальна істина визначала його діяльність: «Зміст його вчення полягав у сміливості та істині, пов'язаними з дією і незмінно спрямованими на добробут мас» [9, с. 38].

Значний вплив на формування ідеології ненасилля Ганді мали й такі чинники, як поліетнічний і поліконфесійний характер Індії, станова – кастова система соціальної структури індійського суспільства, колоніальна залежність країни, яка після Першої світової війни пробуджувалася до боротьби за самоствердження. Ідея національного відродження та незалежності набула надзвичайного поширення у середовищі представників молодого покоління індійців.

Вони, отримавши блискучу європейську освіту та ознайомившись із європейською цивілізацією, вступали у суспільне життя із комплексом неповноцінності, притаманним для більшості представників колоніальної інтелігенції [7, с. 109].

Поява на політичній арені Індії під час війни Ганді стала важливим чинником радикалізації незалежницького руху, залучення до нього представників різних соціальних груп населення, перетворення партії Індійський національний конгрес на масову політичну організацію. Тактика сатьяграхи – ненасильницької боротьби за незалежність у формі неспівробітництва і громадянської непокори – була схвалена ІНК, а політична концепція М. К. Ганді, стала програмою партії [6, с. 615]. Ненасильницька тактика боротьби вирізнялася оригінальністю й перспективністю. Ганді розробив філософію своєї діяльності, що спиралася на морально – релігійне обґрунтування. Саме під час першої сатьяграхи він набув канонічного обліку політика – святого, одягненого в національний одяг, близького до народу, Ганді мав репутацію не просто політичного лідера, його почали називати Махатмою («велика душа»). Першим цей титул використав Р. Тагор, і незабаром так називати Ганді в усіх куточках Індії [10, с. 97]. Своїм власним прикладом він зміг вдихнути життєві сили в народ, змусити його розправити плечі, згадати про людську гідність, позбавитися рабської психології, адже, за словами Дж. Неру, Індія на той час була у стані страху: «Люди у нашій країні були зламані, і невимовно, неймовірна експлуатація посилювала нашу бідність, підточувала життєві сили. Ми були уламками нації. Ми відчували себе беззахисними у пазурах всемогутнього чудовиська: наші м'язи були паралізованими, розум перебував у заціпенінні» [9, с.85]. Найзначнішим внеском Ганді в індійську політику стала його віра в силу простого народу. Він прищепив свої погляди головно завдяки тому, що вимоги його політики до окремої людини були невеликі. Кампанії громадянської непокори, які спиралися на відмову від насильництва, давали змогу людям брати участь у національній політиці багатьма різноманітними способами, жоден з яких не вимагав обов'язкової відмови від загальних повсякденних справ. Ганді спромігся створити такий національний рух, що об'єднав різні касты, релігії та місцеві патріотизми, відкинувши створені ними межі, що суперечили моральній істині, головній ідеї його філософії. Махатма, зовнішньо схожий на факіра, перетворив власні ідеї на незаперечні істини і переконав людей наслідувати їх [5, с. 101].

Утримання від насилля Ганді розглядав як релігійний обов'язок, заснований на принципі ахімси (непричинення зла живій істоті). Основним методом боротьби він проголошував політичний масовий

бойкот, «ненасильницьке неспівробітництво». Непротивлення насиллю з боку уряду було для Ганді серйозним практичним моральним ресурсом боротьби – способом підняти дух народу і деморалізувати його противників. В умовах Індії, де існувала вільна преса та була можливість апелювати до світової громадської думки, моральна складова руху відіграла значну роль. Ганді довів світові, що альтернативний шлях здобуття незалежності, тобто шлях ненасильництва, є цілком можливим [5, с. 101].

Він обстоював ідею розбудови єдиної індійської нації, але не був індуським шовіністом. Спираючись на релігійно налаштовані маси, Ганді прагнув поєднати політику і духовність, політику і мораль, причому духовність і мораль він розумів як релігійність.

Значне місце у діяльності Махатми належало пошуку індійського шляху до загального благоденства, який ототожнювався з індуським шляхом. Ідеальний світ, на думку Ганді, це світ Індії без європейців, побудований відповідно до норм і звичаїв традиційної індійської селянської общини. Її руйнація відбулася, внаслідок появи на Сході європейської цивілізації, яку Ганді взагалі не вважав цивілізацією: «Цивілізація у буквальному сенсі слова полягає не у збільшенні бажань, а у свідомому і вольовому придушенні їх. Саме це сприяє істинному щастю й задоволенню, збільшуючи можливості служити людям» [3, с. 40].

Західна цивілізація, вважав Ганді, відкинула духовні цінності, обплутала людей оманюю, позбавила їх первісної чистоти й щирості, перетворила на рабів грошей і багатства, змусила у гонитві за тимчасовими благами забути про Бога. Цього, на його переконання, достатньо для того, щоб оголосити сучасний етап людства «чорним сторіччям» і «сатанинською цивілізацією». Ганді піддавав анафемі всі види прогресу, всі форми сучасного життя, які давали владу над колонією, у їх числі англійський парламент (повію), лікарів (клубок змій), лікарні (заклади для поширення гріхів), законників (провокаторів ворожнечі), машини (та їх засилля), адвокатів і суддів (чия професія є принизливою як проституція). Звичайно, це було значним перебільшенням, але одночас єдиною можливістю знівелювати образ метрополії, відродити національну гордість, повернути місцеву еліту до народної культури і традицій. Англіїці, міркував Ганді, заслуговують співчуття, а не ненависті, оскільки вони хворі своєю «сатанинською цивілізацією», стали жертвами нового добровільного рабства, що поширилося світом, – залежності від грошей та надмірностей, які можна на них купити. Ще більшим ворогом Індії Махатма вважав сучасну цивілізацію, побудовану на конкуренції (насиллі над іншими) і культі грошей [4, с.156].

Альтернатива західному суспільству, яку пропагував Ганді, полягала у розбудові Царства бога Рами, поверненні до індійської традиції, давньої та звичної реальності Бхарат Мата, матері Індії. Його геніальність була в тому, що спираючись на основні моральні принципи – «сат'яграха» та «ахімса», він поширив поняття духовної істини на політичне і суспільне життя, перетворив особистий ідеал на колективний [8, с. 115].

Ганді прагнув не тільки до досягнення незалежності, а й до перетворення індійського суспільства на засадах любові, ненасилля, близькості до природи, фізичної праці. Його ідеал досконалого суспільства був пов'язаний із селянською общиною, зорганізованою на фізичній праці та рівності в її оплаті. При цьому інтелектуальна праця, у розумінні Ганді, вважалася не працею, а потребою. Селянська община, як соціальний ідеал була наділена низкою специфічних рис, які дозволяють вирізнити її як систему, покликану забезпечувати ідеальну взаємодію особистостей, кожна з яких сприймає себе насамперед як частину цілого і лише потім як індивіда, тобто в процесі соціалізації відбувається включення суб'єкта у створені комунікативні структури [2, с. 56]. Гандистське ідеальне суспільство – це певна матриця, наділена структурою, у якій кожен елемент, по-перше, має встановлені й незмінні функції, а по-друге, не пов'язаний із жодним «людським» наповненням і є чисто символічним. У такому суспільстві жоден індивід не має можливості претендувати на будь-яку роль, він повинен підпорядковуватися ролі, визначеній для нього при народженні. На погляд Ганді, лише у подібному структурованому суспільстві можна запобігти проявам насилля та серйозним соціальним конфліктам, оскільки, переконаний він, вони виникають лише від нерегламентованого становища людини у суспільстві: коли двое претендують на одну роль, зіткнення інтересів є неминучим. У «Державі ненасилля» Ганді соціальним ідеалом є «мінімальне» суспільство, яке найменшою мірою контролює людину і не здійснює на неї жодного тиску, надаючи їй перспективу не матеріального добробуту, а духовного вдосконалення на шляху остаточного злиття з божеством [2, с. 58]. Махатма обгрунтував це тим, що природа людини вирізняється моральністю, а відтак, здатна забезпечити побудову гармонійного і справедливого суспільства, якщо надати їй можливість цілковито проявити себе. Важливе значення у такому соціумі має загальна, божествена природа – єдина основа, на якій можлива комунікація, порозуміння та взаємне визнання. Згідно із твердженням Ганді, західна цивілізація втратила моральність та релігійність, перетворилася на центр поширення бездуховності, яка вже вразила весь світ, й Індію зокрема. Однак Індія, розмірковував Махатма, має

переваги, оскільки у ній ще збереглися суттєві риси давнього укладу життя, традиційна культура, носії якої – індійці, здатні вказати людству шлях до Істини, до нової цивілізації. Важливе значення у концепції Ганді мала особлива форма поведінки людини: «Цивілізація – це така поведінка, яка спрямовує людину на шлях обов'язку. Виконання обов'язку та дотримання моралі – пов'язані між собою поняття. Дотримуватися правил моралі – означає панувати над власними думками і пристрастями. Діючи так, ми пізнаємо себе» [3, с.346]. Будь-яка особа, щоб стати членом певного співтовариства мала дотримуватися відповідного ідеалу, визначених норм поведінки, – переконував мислитель.

Роль еліти у розбудові «Рама раджья», на думку Ганді покладалася, на «досконалих індійців», тобто таких, які відповідають вимогам кастового статусу, не завдають зла живим істотам, вирізняються релігійністю. Головним способом зміни оточуючого світу було ненасилля. При цьому Ганді розраховував на природну людську схильність до наслідування: якщо індійці будуть поводитися добродійно і не вдаватися до насилля у відповідь на насилля з боку англійців, то ті можуть засоромитися своєї поведінки, тобто переконатися, що принцип «око за око» спрацьовує не завжди, а отже, визнати етичні принципи [2, с. 60].

Загальне благоденство (сарводай), у розумінні Махатми, – це іділія простого сільського життя. Індустрія зведена до мінімуму: «Лише у простоті сільського життя ми можемо уявити істину і ненасилля. Простота втілена у прядці..» [3, с. 208]. Потреби членів общини задовольняються за рахунок місцевих ресурсів, запроваджується система самозабезпечення на рівні села. Така система, стверджував Ганді, дозволить без будь-якого насилля викоринити експлуатацію: поміщики і капіталісти управляють своїми володіннями як опікуни в інтересах трудящих. Такий принцип був основою гандистської теорії опіки.

У політичному сенсі сарводай – федерація самоврядних общин. Ідеал державності Ганді – «освічена анархія», при якій головним є самоврядування, коли «кожен стає своїм власним правителем». Суб'єктом об'єднання, говорив Махатма, повинні стати навіть не община, село, а особа. У такій федерації не потрібні ані армія, ані поліція. Таку політичну систему Ганді називав «ненасильницькою державою» [4, с. 254]. Звичайну державу він розглядав як апарат примусу, бездушну машину, спрямовану на утиск людини.

Усвідомлюючи нереальність швидкого досягнення такого ідеалу, Ганді передбачав тимчасову перехідну форму «переважно ненасильницької держави». У ній зберігаються збройні сили. Така

держава регулює відносини між трудящими і поміщиками та капіталістами в умовах системи опіки, а також заохочує кустарну промисловість, управляє націоналізованими підприємствами, контролює використання лісів, корисних копалин, джерел енергії і засобів зв'язку тощо. Відступаючи від анархічного ідеалу, Ганді допускав у певних межах законодавчу і примусову діяльність держави заради перетворення суспільства [7, с. 112]. Своє покликання Махатма визначав так: «Я буду працювати над створенням Індії, у якій найбідніші будуть почуватися вдома, у своїй країні, де вони зможуть сказати своє слово, де більше не буде ані вищих, ані нижчих класів, Індії, де всі общини будуть жити в умовах досконалої гармонії. У цій Індії більше не буде місця прокляттю, яким є становище недоторканого, п'янству та наркоманії. Жінки будуть користуватися рівними правами із чоловіками. Ось про яку Індію я мрію» [9, с. 214]. В уявленні мрійника Ганді майбутнє «Рама раджья» – це царство досконалості, ідеальна країна. Досягти цього ідеалу, на його велике переконання, можна звільнившись від рабства, що існувало у різних формах, оскільки релігії, обплутані забобонами, суспільство з тавром недоторканості, села і жінки були його жертвами. Задля цього, наголошував Ганді, потрібно здійснити союз релігій, скасувати недоторканість, покласти край залежності села, тотальній неграмотності населення, пригнобленню жінок, дитячим шлюбом. Велику увагу він приділяв повсякденним проблемам побуту: їжі, гігієні, одягу. У його програмі актуальні політичні теми окреслені поряд із вказівками щодо чистоти відхожих місць, про те, як сидати, пити, їсти, нагадуванням про різні режими харчування, про точність у підрахунках [4, с. 190]. Інколи, знесилений численними виступами, Махатма символічно звертався до мітингарів, піднявши до гори ліву руку: кожному пальцеві відповідала мета: «рівність для недоторканих», «використання прядки», «ні алкоголю, ні опіуму», «союз індусів і мусульман», «рівність для жінок», зап'ястя, що з'єднувало руку з тілом, означало ненасилля [4, с. 199].

Для Ганді ненасилля було лише частиною, хоча й найважливішою, його ідейно – політичних поглядів. Він говорив: «На речі потрібно дивитися у конкретних умовах по-різному» [3, с.40]. Ганді завжди був схильним до компромісу: «Упродовж усього життя саме вірність істині, – писав він, – навчила мене високо цінувати переваги компромісу. Пізніше я зрозумів, що дух компромісу є суттєвою частиною сатьяграхи» [3, с. 41].

Сатьяграха як зброя, інструмент боротьби органічно поєднувалася у Махатми з ідеями свободи, рівності та соціальної справедливості. Тому фундаментальним принципом його моральної

позиції та практичної діяльності стала потреба простої людини. «Коли у вас виникають сумніви або коли ви занадто зайняті собою, – говорив він, – скористайтесь таким тестом: згадайте найбіднішу, найвразливішу людину, яку вам доводилося зустрічати і запитайте себе, чи буде хоч якась користь для неї від задуманого вами кроку, чи отримає вона щось в результаті цього» [3, с. 415].

Служіння істині у процесі розбудови ідеального суспільства стверджував Ганді, пов'язане із подоланням психології раба, звільненням від страху за своє життя, за свої земні блага. Він писав: «У селищі моєї мрії не буде затурканих селян: кожен буде досить свідомим. Ми зреалізуємо свій ідеал досконалої демократії, побудованої на особистій свободі» [4, с. 237].

Отже, незважаючи на суперечливість багатьох висловлювань і вчинків Ганді, утопічність його соціального проекту, наповненого мріями про безкласове та безкастове суспільство, про золоту епоху «Рама раджья» (Царство Боже на землі), де зникне нерівність, заснована на багатстві, кольорі шкіри, расовій, релігійній та статевій належності, можна стверджувати, що запропонована ним концепція не втратила своєї актуальності до сьогодні. Великого індійця, Махатму, з його прагненням до розвитку Людини, становлення її розумової та моральної зрілості не тільки в Індії, а й в усьому світі вважають мислителем альтернативної сучасності, пророком майбутньої цивілізації, позбавленої егоїзму, хижацтва, прагнення до влади, бідності, масового голоду та епідемій.

Список використаних джерел

1. Алаев Л.Б., Вигасин А.А., Сафронова А.Л. История Индии. М.: Дрофа, 2010. 544 с.
2. Бургомистров С. Л. Гандистский утопический проект: социально-философский аспект. Восток. 2006. № 4. с. 55-68.
3. Ганди М. К. Моя жизнь. М.: Издательство Восточной Литературы, 1959. 442 с.
4. Жордис К. Махатма Ганди. М.: Молодая гвардия; Палимпсет, 2013. 327 с.
5. Каспрук В. Індія в епоху глобалізації: індійська глобалізація та проекція індійського досвіду на інші країни Сходу. Сучасність. 2005. №6. с. 96-116.
6. Кей Д. История Индии. М.: АСТ: Астрель, 2001. 761 с.
7. Мартышин О. В. Политик и святой (к 50-летию гибели Махатмы Ганди). Восток. 1998. № 5. с. 108-124.
8. Неру Дж. Взгляд на всемирную историю. М.: Прогресс, 1975. 203 с.
9. Неру Дж. Открытие Индии. М.: Издательство иностранной литературы, 1955. 271 с.

10. Ульяновский Р. А. Три лидера великого индийского народа: Мохандас Карамчанд Ганди, Джавахарлал Неру, Индира Ганди. М.: Издательство политической литературы, 1986. 192 с.
11. Юрлов Ф. Индийский национальный конгресс – во власти и в оппозиции. Азия и Африка сегодня. 2004. № 1. с.28-36.

* * *

Юрій Вільховий
(м. Полтава)

МАРТІН ЛЮТЕР КІНГ І БОРОТЬБА ЗА ПРАВА ТЕМНОШКІРОГО НАСЕЛЕННЯ В США

Минуло понад 50 років з того часу, як у США в місті Мемфіс (штат Теннесі) на балконі мотелю був смертельно поранений відомий борець за права темношкірих Мартін Лютер Кінг. Це політичне вбивство сколихнуло увесь світ. Мартін Лютер Кінг (1929-1968 роки) був відомим американським баптистським проповідником, лідером руху в 1960-х роках за громадянські права, речником тактики ненасильства в боротьбі проти расизму [8]. М. Л. Кінг був нагороджений у 1964 році Нобелівською премією миру. Багато людей у всьому світі донині дотримуються його ідей.

Одна із всесвітньо відомих промов М.Л.Кінга, яку в 1963 році слухало понад 300 000 американців, називалася «Я маю мрію». М.Л.Кінг мав величну мрію: темношкірі та білі громадяни повинні мирно співіснувати, до кожного американця повинна була повернутися свобода і справедливість. Кінг хотів, щоб його 4 дитини жили на землі, де б їх оцінювали не за кольором шкіри, а за особистісними рисами. З цією мрією американський проповідник увійшов в історію [5].

Інша резонансна промова, яку Кінг виголосив 23-го серпня 1963 року у Вашингтоні (округ Колумбія) називалася «Марш на Вашингтон». Її слухало понад 250 000 американців (і білих, і чорношкірих). Проповідник прагнув зміцнити права афроамериканців, привернути увагу до їхніх проблем у повсякденному житті та в пошуках роботи [8].

Що ж спонукало М.Л.Кінга надихати американців своїми промовами та ідеями про справедливе співіснування темношкірих і білих. У нього самого був ранній досвід расової сегрегації. Кінг народився 15 січня 1929 року в Атланті (штат Джорджія) під іменем Майкл Кінг молодший. Майкл був сином пастора та вчительки і в дитинстві багато часу проводив з двома білими сусідськими дітьми. За

спогадами Кінга, одного разу батьки цих дітей заборонили їм бачитися із темношкірим.

Проте Кінг не здавався. Він з відзнакою закінчив школу, потім університет (вивчав соціологію та теологію). Коли Кінгу було 17 років, він став асистентом свого батька – баптистського пастора в Атланті [5].

Батько і син глибоко вірили в бога. Це незабаром позначилося на зміні їхніх імен. У 1934 році Майкл Кінг – старший поїхав до Берліна, для участі в світовому конгресі баптистів. Під час цієї подорожі він багато дізнався про реформатора Мартіна Лютера і був просто зачарований ним. Після повернення додому Кінг – старший змінив ім'я своє та сина на Мартін Лютер Кінг. Проте його син цікавився не лише релігією. Він читав Аристотеля, Платона, К. Маркса, а найбільше захоплювався творами Махатми Ганді. «Через концентрацію Ганді на Любові та ненасильстві, я відкрив засіб соціальної реформи, який шукав» – говорив Кінг[5].

У 1953 році Кінг- молодший одружився з Кореттою Скот Вільямс, з якою мав пізніше 4-х дітей. Його перша публічна активність проявилася після того, як громадська активістка за права темношкірих Роза Парк відмовилася поступитися місцем білому чоловікові у громадському транспорті. За це жінку заарештували. Ця подія, яка відбулася в 1955 році у місті Монтгомері (штат Алабама) надзвичайно обурила молодого Кінга. Разом зі своїми соратниками він більше року бойкотував громадські автобуси. У 1956 році з'явився перший успіх – Верховний суд у Монтгомері заборонив расову сегрегацію в громадському транспорті. Наступного року Кінг виступив з багатьма промовами і написав книгу про досвід своєї боротьби в Монтгомері.

На цьому М. Л. Кінг не зупинився. Він підтримував учасників руху «Вільний проїзд» у штаті Джорджія, де темношкірі демонстрували ненасильницький спротив у малих групах проти расової сегрегації у публічних місцях. Зрештою загальнонаціональні протести афроамериканців подіяли. У червні 1963 року президент США Джон Ф. Кеннеді подав «Акт про громадянські права», який привносив широку національну рівність громадян. Через рік (після вбивства Дж. Ф. Кеннеді) новий президент Ліндон Б. Джонсон підписав цей закон. Незважаючи на ці успіхи, М. Л. Кінг та інші лідери афроамериканського руху за громадянські права не відмовилися від запланованої на 28 серпня 1963 року демонстрації у Вашингтоні. Саме там Кінг – молодший виголосив на тлі монумента А. Лінкольна свою промову «Я маю мрію» [5].

У 1964 році М. Л. Кінг отримав Нобелівську премію миру. Ця обставина лише додала йому сил для подальшої боротьби. Оскільки расова рівність існувала лише на папері, він у 1965 році організував марш від міста Сельми до Монтгомері (штат Алабама), щоб привернути увагу до несправедливих виборчих прав між темношкірими та білими. Американська поліція жорстоко протидіяла маршам, але учасники руху не здавалися. Згодом президент Л. Б. Джонсон змінив свою думку та закликав схвалити новий виборчий закон. Влітку 1965 року американський конгрес прийняв закон про виборчі права.

Кінг – молодший та його соратники отримали ще одну проблему. Унаслідок різкого незадоволення сегрегацією у США почали утворюватися терористичні групи, які сповідували насильницький спротив. Насамперед, це відбувалося у містах Каліфорнії та Північних штатах. Особливо виділялися такі екстремістські організації як Малькольм Х та Чорні Пантери. Відтоді розпочалася боротьба Кінга ще і з темношкірими екстремістами. Подібно до свого великого тезки (Мартіна Лютера) Кінг у 1966 році прибив до дверей мерії Чикаго славнозвісні 48 тез, де викладав принципи ненасильницької боротьби. Афро – американці Чикаго спочатку дуже вороже сприйняли Кінга, але згодом прислухалися до його закликів.

Щоправда у Кінга – молодшого були і більш могутні вороги – маккартисти, куклукскланівці Півдня, а також Федеральне бюро розслідувань. Останнє часто допитувало Кінга, уважало його комуністом. Слідчі погрожували опублікувати приватну інформацію про нього (разом із даними про позашлюбні стосунки), якщо він не зупинить кампанію за громадянські права темношкірих. Натомість Кінг завжди звинувачував ФБР у бездіяльності щодо насильства проти темношкірих. Багато дослідників вважають, що саме ФБР та його секретні служби були причетними до вбивства Кінга у 1968 році. Коли проповідник стояв на балконі Мемфіського мотелю «Лорейн», його смертельно поранив снайпер. Помер М. Л. Кінг у госпіталі Сент – Джозефа. Йому було лише 39 років. Політичне убивство спричинило значні заворушення у багатьох містах США. Загалом було вбито 39 осіб, а близько 10 000 – заарештовано [5].

Про М. Л. Кінга написані тисячі книг і публікацій. Для нас особливо цікаво, як формувалася теологічна концепція Кінга, яка лежала в основі його ненасильницької ідеології і була рушієм у боротьбі за права темношкірого населення США.

Мартін Лютер Кінг був афро - американським проповідником і пастором баптистської церкви. Тому зрозуміти його богослов'я можливо тільки крізь призму відповідно афро-американського

релігійного досвіду. Теологія була зосереджена на справедливості, любові і надії – постулатах, що становлять основу віри чорної церкви. Як доповнення до цієї церковної традиції, Кінг запозичив положення з інших інтелектуальних практик ненасильницької боротьби. Нас у першу чергу цікавить ліберальна теологія, ненасильницькі методи боротьби М. Ганді і Генрі Торо, оскільки запозичуючи моделі вищевказаних традицій і авторів, Кінг - молодший сформував власну теологічну концепцію у розпал руху за права афро-американців.

Традиція ліберальної теології вплинула на світогляд Мартіна Лютера Кінга і показала, як боротися з елементами так званого "наївного консерватизму" чорної церкви. Головними богословами ліберальної теології, на яких спирався у своїх проповідях Мартін Лютер Кінг, були: Уолтер Раушенбуш (протестантський теолог, лідер соціального евангелізму); Джордж Вашингтон Девіс (науковий керівник Кінга) і Харольд Лотан Девульф (науковий керівник дисертації Кінга у Бостонському університеті, пізніше – декан методистської теологічної семінарії у Вашингтоні). [6, с. 64, 65]

Дослідники зазначають: «Хоча Кінг виріс і був вихований у душі спрощеної побожності консервативного американського баптизму, ще в юнацькі роки величезний вплив на нього справила ліберальна теологія. Ця" лібералізація "теологічних і філософських поглядів майбутнього лідера чорного руху за громадянське рівноправ'я в США, почалася в роки його навчання у Морхауз-коледжі ... продовжилася у Крозерської теологічної семінарії на лекціях проф. Джорджа У. Девіса і Кеннета Сміта, отримавши своє завершення під час навчання в аспірантурі Бостонського університету, де він вивчав філософію і теологію у відомих американських персоналістів Едгара Ш. Брайтмена і Харольда Девульфа» [6, С. 64-65].

Ці теологи застосовували критичний підхід до богослів'я і Біблії, наполягали на рефлексії християнської віри. Вони відкидали майже всі принципи, які були постулатами віри фундаменталістів. Основа вчення останніх будувалася на необхідності суворого дотримання приписів, встановлених у релігійних священних текстах, на неприпустимості критики, або алегоричного тлумачення зазначених текстів.

Цей напрям (ліберальної теології) виразно пов'язував себе з національними традиціями німецьких мислителів. Так, німецький філософ і теолог Ф.Е.Шлейєрмахер почав свої дослідження не з вихідних положень християнської віри, а з «внутрішньої ситуації» людини, що стоїть формально поза релігією [10, с. 95]. Він поставив за мету переосмислити зміст Святого Письма так, «щоб воно звучало актуально для сучасної людини» [10, с. 95]. Проте заради цього

Ф.Е.Шлейєрмахеру довелося пожертвувати багатьма основами християнського вчення, замінивши їх суперечливою філософською системою [10, с. 95].

Крім того, суттєво на філософію Кінга вплинули діалектичні ідеї Г. Гегеля. Філософією Кінг займався вже, будучи студентом Бостонського університету, під час лекцій професора Е. Брайтмена. Згодом методологію цього німецького філософа він застосовував на своєму вченні про практику ненасильства. М. Л. Кінг так коментував Г. Гегеля: «Його твердження, що «істина є ціле», привела мене до філософського методу раціональної послідовності; його аналіз діалектичного процесу ... допоміг мені побачити, що «зростання відбувається через боротьбу» [1, с. 23].

Філософія Г. Гегеля стверджувала, що немає нічого, що не мало б прямо протилежних тенденцій. Саме один із законів діалектики Г. Гегеля – закон єдності і боротьби протилежностей, став фундаментом для навчання молодого Кінга. Дослідник Д. Кисельов назвав його «мовою творчого символу, що переважає в навчанні проповідника» [6, с. 65-67].

Інший дослідник – М. Попов зазначав, що «будь-який розвиток йде через єдність і боротьбу протилежностей, тобто через протиріччя. Протиріччя є єдність і боротьба протилежностей. Усяке життя суперечливе, усе містить у собі протиріччя. Більш того, протиріччя є джерелом життєвості всякого явища. Навіть біль, який є в організмі, свідчить про те, що щось не в порядку і треба вживати заходів. Біль є не тільки негативним, а й позитивним початком, який свідчить про те, що ви ще живі, болю немає лише у трупа» [11, с. 10].

Таким чином, Мартін Лютер Кінг прагнув синтезувати на підставі цього вчення діалектичні ідеї, протестантський лібералізм і стратегію ненасильницької прямої дії, які були розроблені з огляду на його неприязнь, як до пристосування чорних консерваторів, так і сепаратизму чорних націоналістів. Якщо консерватори так і не усвідомили, що своїм пасивним ставленням до подій вони лише сприяють поглибленню сегрегації чорного населення Америки, то партія націоналістів навпаки – не здатна була зрозуміти, що створити справедливе суспільство, побудоване на насильстві і ненависті неможливо. Проте, у дійсності, справедливе суспільство можна було побудувати тільки за умов інтеграції чорних спільнот з білими. Саме цього Мартін Лютер Кінг, власне, і прагнув.

Генрі Торо і Мартін Лютер Кінг повністю змінили американську традицію протесту і реформ. Торо був першим американцем, який ідентифікував і використав громадянську непокору як засіб пасивного спротиву. З того часу його есе – «Громадянська непокор», яке було

опубліковане в 1849 році, поширювало ідеї Торо в усьому світі. М.Л.Кінг згадував: «упродовж моїх перших днів, проведених у коледжі, я вперше прочитав есе «Громадянська непокора» і переконався тоді, що опір злу є настільки ж моральним зобов'язанням, наскільки і співпраця з добром» [3, с. 26]. Свої переконання М.Л.Кінг найкраще сформулював у відомому "Листі із бірмінгенської в'язниці".

Хоча ідеї і в "Громадянській непокорі" і в "Листі із бірмінгенської в'язниці" були дуже схожими, проте їхні автори відрізнялися радикально. Генрі Девід Торо – білий, виходець із Півночі, натураліст, індивідуаліст. Мартін Лютер Кінг – чорний, родом із Півдня, громадський лідер. Г. Торо вважався, як уже зазначалося, індивідуалістом, який дуже часто впадав у самоізоляцію. Як приклад може служити його експеримент, описаний у найбільшому творі "Уолден, або життя в лісі" (Walden; or, Life in the Woods) (1854 рік) [3, с. 26].

В основу твору Г. Торо знову поклав власний досвід, але цього разу це був свідомо здійснений експеримент. Він прагнув не просто довести можливість гармонії людини і природи. Г. Торо бачив навколо себе людей, пригнічених бідністю і непосильною працею, скутих соціальними ланцюгами, ув'язнених власністю. Дослідник М. Альперович зазначав, що «віддаляючись в ліси, де він два роки жив у збудованій власними руками хатині на березі чудового ставка, Г.Торо вирішив перевірити, наскільки в силах людини відстояти свою свободу від зазіхань буржуазного суспільства. Перша умова її свободи – власна праця. Але цього ще мало. Якщо не обмежити бажань і потреб людини, праця замість засобу звільнення стане засобом закабалення» [4, с. 574]. У цьому Г. Торо відверто полемічний щодо буржуазно-торговельної Америки, яка «штучно роздуває прагнення до розкоші й комфорту, обтяжуючи людину власністю, яка робила її рабом речей» [4, с. 574].

Так, незважаючи на суттєві відмінності, обидва діячі боролися за свободу негритянського населення Америки. Торо, допомагав рабам-утікачам і періодично видавав есе, які мали аболіціоністичний характер. Мартін Лютер Кінг очолював ненасильницьку армію проти сегрегації.

У XX столітті практика ненасильства найбільш яскраво асоціювалася із двома видатними постатями. Однією з них був Махатма Ганді. Він увів у практику те, що було за своєю суттю, визвольним рухом. М. Ганді намагався вигнати британців з Індії за допомогою тактики ненасильницького спротиву. Також М. Ганді використовував ненасильницькі методи для подолання структурного

наси́льства. Термін "структурне насильство" до наукового обігу увів норвезький соціолог Джон Галтунг [9, с. 94]

Цей термін вперше згадується у статті "Насильство, світ, дослідження глобальних проблем світу" в 1969 році. Структурне насильство відноситься до форми насильства, в якому деякі соціальні структури або установи можуть завдавати шкоди людям, не дозволяючи їм задовольняти необхідні для життя потреби. Під такою дискримінацією Дж. Галтунг розумів етноцентризм, націоналізм, расизм, сексизм тощо [9, с. 95].

Ще в південноафриканській в'язниці М. Ганді прочитав твори американця Г. Торо "Громадянська непокора", «Рабство в Маса́чусетсі». Г. Торо писав: «Я впевнений, якщо тисяча, якщо сотня, якщо десять чесних людей, навіть якщо одна чесна людина у цьому штаті Маса́чусетс перестала б бути рабовласником, відмовилася б співпрацювати з урядом, і її замкнули б у в'язниці – це означало б знищення рабства в Америці» [9, с. 95].

Мартін Лютер Кінг використовував ненасильницьку боротьбу як соціальний протест і залучення до зміни правових реформ. Проте, менш відомим є досвід або ж спроби ненасильницького спротиву на початку ХХ століття, які своїми коренями сягають у глиб історії.

Сам М. Ганді сказав, що практика ненасильницької дії така ж давня, як гори. М. Л. Кінг писав: «Одного разу у неділю вдень я поїхав до Філадельфії, щоб почути проповідь доктора М.Джонсона, президента Хоувордського університету. Він був там для того, щоб молитися за Будинок Товариства у Філадельфії. Доктор Джонсон напередодні повернувся із подорожі до Індії і, що мене особливо зацікавило, говорив про життя і вчення Махатми Ганді. Його повідомлення було настільки глибоким і запальним, що, покинувши збори, я купив півдюжини книг про життя Ганді і його власні праці. Як і більшість, я чув про Ганді, але серйозно його ніколи не вивчав. Під час читання я був абсолютно вражений його кампаніями на підтримку ненасильницького опору. Особливо вразив мене Сольовий Марш до моря і величезне число його прихильників. Концепція сатьяграхи (в пер. із санскр. Satya – істина, тотожна любові; Graha – сила; Satyagraha - справжня сила, або сила любові) в цілому мала для мене величезне значення. Коли я заглибився у вивчення філософії Ганді, мій скептицизм щодо сили любові значно ослаб і я вперше побачив її реальну здатність діяти в сфері соціальних реформ» [7, с. 5].

Провідною концепцією, розробленою М. Ганді на початку ХХ століття, стала тактика ненасильницької боротьби за незалежність, яка виявилася головним чином у двох формах: неспівпраці та громадянській непокорі.

М. Ганді продемонстрував силу сатьяграхи у войовничій боротьбі у наступних напрямках: 1) проти расизму в Південній Африці; 2) проти імперіалізму і колоніального панування в Індії; 3) проти кастової системи; 4) за політичну обізнаність і участь у ній усіх людей; 5) проти економічної експлуатації від імені найбідніших селян і робітників; 6) проти міжусобиць між індусами і мусульманами; 7) проти сексизму і жорстокості щодо жінок; 8) за ненасильницькі методи боротьби, або сатьяграху [2, с. 76-77].

«Викликавши побоювання і, в той же час, наголошуючи на почуттях власної гідності, впевненості у собі та ідеї про свою гідність та права індійського народу, Ганді кинув виклик не лише індусам і англіїцям, а й змусив народи всього світу переглянути свої методи для поліпшення життя всього людства» [2, с. 76-77].

Як ми бачимо, теологічна концепція М. Л. Кінга, яка лежала в основі його громадсько-політичної і право-захисної діяльності, спиралася на досить ґрунтовну теоретичну філософсько-богословську базу. М. Л. Кінга і дотепер вважають героєм історії США, а його задуми полонять багатьох сучасних афроамериканців.

Список використаних джерел

1. Cone J.H. The Theology of Martin Luther King, Jr. Union Seminary Quarterly Review. 1986. Vol. 40, № 4. P. 36.
2. Mieder W. Making a Way Out of No Way: Martin Luther King's Sermonic Proverbial Rhetoric. CA: PeterLangInc., International Academic Publishers, 2010. P.90.
3. Powell B. David Thoreau, Martin Luther King Jr., and the American Tradition of Protest. OAH Magazine of History. 1995. Vol.9, №2. P. 29.
4. Болховитинов Н. Н. История США в 4 т. М.: Наука, 1983. Т.1. 687 с.
5. Ким був Мартін Лютер Кінг [Електронний ресурс]. Сайт новини й аналітика зі світу політики: оцінки, прогнози, коментарі. Режим доступу: <https://www.dw.com>
6. Киселев Д. Мартин Лютер Кінг: сила ненасилля. Християнин. 1994, №1-2 (11). С. 63-67.
7. Кінг М.Л. Паломничество к ненасилию. Этическая мысль. Научно-публицистические чтения. М.: Республика, 1991. С. 173-181.
8. Мартін Лютер Кінг [Електронний ресурс]. Режим доступу <https://uk.wikipedia.org>
9. Миллер У. Р. Мартин Лютер Кінг. Жизнь, страдания и величие. М., Рудомино: Текст, 2004. 285 с.
10. Орлова Р.Д. Мартин Лютер Кінг и Ганди. Народы Азии и Африки. 1971. № 2. С. 89-102.

11. Попов М.В. Диалектика как метод философии истории. Невинномыск: Невинномысский институт экономики, управления и права, 2010. 64 с.

* * *

Наталія Год
(м. Полтава)

ГУМАНІСТИ ЕРАЗМ РОТТЕРДАМСЬКИЙ І ТОМАС МОР ПРО ЛЮДИНУ ТА ЦІННОСТІ ЇЇ ЗЕМНОГО ЖИТТЯ

Епоха європейського Відродження продовжує викликати жвавий інтерес у дослідників. Для сучасників вона є актуальною з огляду на її специфічний характер, проміжне становища між Середньовіччям і Новим часом, коли традиція співіснувала з новаторством, переглядалися старі догми й уявлення, нове повільно, але невпинно витісняло старе, середньовічне. Величезною заслугою мислителів Ренесансу було відкриття людини, усвідомлення цінності її земного життя, прагнення навчити її «ремеслу людини» (Е. Гарен). Попри всі розбіжності серед учених щодо глибини та радикальності змін, історичного місця Відродження, сьогодні немає сумнівів, що без нього не було б сучасної Європи з ідеалами гуманізму, демократії, прав людини.

У той же час ми добре розуміємо, що досягнути дух епохи, краще зрозуміти її неповторну атмосферу неможливо без звернення до персоналій, дослідження історії життя та діяльності творців ренесансної культури. Одним із них був Еразм Роттердамський – видатний нідерландський гуманіст, який залишив глибокий слід у суспільно-політичному житті народів Європи. За Еразма досягла розквіту європейська «республіка вчених», зав'язалися відносини між інтелектуальними елітами Англії, Франції, Німеччини та Італії. Тоді особливо цінувалися духовна єдність, дружба, взаємодопомога та підтримка. Прикладом таких взаємин була співдружність Еразма Роттердамського та Томаса Мора.

Аналізу творчої діяльності Еразма Роттердамського присвячено багато досліджень. Внесок в «еразміану» зробили М. Батайон і Й. Хейзінга, Е. Кольс і Ж.-К. Марголен, П. Мейнард і У. Вудвард, М. Смірін і А. Немілов, І. Григор'єва і Л. Урманова та інші. Аналізувалися взаємини Еразма з М. Лютером, У. фон Гуттенем,

Ж. Кальвіном, Лефевром д'Етаплем. Проте, як нам видається, крапку в дослідженні означеного питання ставити передчасно.

У зв'язку з цим автор статті прагне дослідити історію взаємин двох видатних постатей епохи Відродження, вивчити їхнє ставлення до проблем становлення нової людини для нового часу, з'ясувати значення їхньої співпраці для розробки концепції «християнського гуманізму».

Еразм познайомився з Томасом Мором у 1499 році в Лондоні у віці біля 30 років. Під час перебування в Парижі, де Еразм давав приватні уроки латинської мови дітям заможних городян та аристократів, його колишній учень і покровитель лорд У. Маунтджой запропонував гуманісту разом відвідати Англію. Тут і відбулася зустріч гуманістів, яка переросла в щире дружбу. Разом із Мором і Маунтджоем Еразм був прийнятий у королівському палаці Генріхом VIII, – майбутнім англійським королем.

Поїздка до Англії стала вирішальним етапом формування світогляду Еразма. Уже минуло тяжке дитинство, роки навчання, напруженої праці, завершилися пошуки подальшого життєвого шляху. Мислитель був незаконнонародженим сином священика й упродовж усього життя гостро відчував це. Освіту молодий Еразм здобував спочатку в школі Петера Уінкеля у Гауді, потім – при кафедральному соборі в Утрехті, де співав у хорі, а пізніше, у віці 9-10 років, у Девентерській школі «братів спільного життя». Після смерті батька опікуни віддали хлопчика до звичайної школи в Буа-ле-Дюк, а згодом, рятуючись від епідемії чуми, він повернувся до Гауді.

Після закінчення навчання перед Еразмом відкривалася лише одна перспектива – сан священика, до якої він поставився без особливого ентузіазму. Проте, усе-таки, ставши ченцем августинівського монастиря Стейна, він використав монастирські можливості для самоосвіти, читання античної літератури, у якій відкрив для себе джерело високої мудрості. Після прийняття 25 квітня 1495 року духовного сану, молодий Еразм здобув посаду секретаря єпископа Камбре Генрі Бергена та для продовження освіти вирушив до Франції, де прагнув навчатися в Сорбонні. Париж справив на Еразма подвійне враження: з одного боку, Сорбонна, центр схоластики, сповна переконала його в непридатності традиційної теології для оновлення релігійного життя. З іншого – у Парижі він познайомився з гуманістами Гійомом Фіше, Робером Гагеном і ще більше закохався в античну класику. Французький гуманізм був тісніше пов'язаний з італійським, тут добре знали Ф. Петрарку, Л. Валлу, Філельфо та інших, захоплювалися ідеями Платона та неоплатоніків. «Під впливом італізованого французького

гуманістичного руху... відбувалася секуляризація мислення Еразма, його відхід від ідеалу чернецтва... посилювалася увага до соціально-політичних і релігійних проблем часу» [1, с. 46].

Хоча в цей період Еразм не опублікував жодної праці, він завоював у гуманістичних колах Парижа репутацію «оратора» і «поета», знавця античної класики. Шлях його подальшої еволюції неминуче лежав через Англію, де на межі XV – XVI століть спостерігалася піднесення культури й активно сприймалися ренесансні віяння. Королі нової династії Тюдорів – Генріх VII та його син Генріх VIII мали смак до гарної освіти, цікавилися античною літературою, сприяли художникам і поетам. Вони прагнули зробити Англію європейською державою, тому охоче приймали в своїй резиденції носіїв нової культури з континенту [2, с. 205].

Еразм був закоханим у Англію. «Ти спитаєш, як мені сподобалася Англія? – писав він другові Роберту Фішеру 5 грудня 1499 року. – Повір мені, мій Роберте, коли я відповім, що ніколи досі не знаходив нічого приємнішого, ніж ця країна! Який приємний і корисний для здоров'я клімат, а головне, скільки тут доброти та вченості! І не поверхової, а справжньої, глибокої, дійсно стародавньої, як у латинській, так і в грецькій мовах...» Дуже сподобався Еразмові й Томас Мор: «Чи створювала коли-небудь природа більш благородний, ніжний і щасливий характер, ніж у Томаса Мора?» [3, с. 21].

Проте, це була думка не лише Еразма. Усі, хто знав Мора, відзначали його світлий розум, сердечну доброту, скромність і люб'язність. «Людина для всіх часів» – так відгукнувся про автора «Утопії» оксфордський учений Роберт Уїтгінгтон. За походженням Мор був вихідцем із середовища заможного бюргерства, тісно пов'язаного з лондонським купецьким Сіті. Він народився у 1478 році й на час зустрічі з Еразмом йому виповнилося 20 років. Обидва були дотепними, любили гостре слівце й жарт, захоплювалися античною класикою, мали неабиякі успіхи в студюванні стародавніх авторів. Мор отримав ґрунтовну на той час освіту – спочатку в граматичній школі Лондона, потім – в Оксфордському університеті, куди його віддав батько за порадою єпископа Кентерберійського. Останній давно помітив надзвичайну обдарованість юнака та схильність до наук. Після двох років навчання в Оксфорді Мор повернувся до Лондона та вступив до однієї з кращих юридичних шкіл – батько таки переконав його обрати професію адвоката або судді, щоб мати бажаний прибуток для сім'ї. Очевидно, Еразм зустрів його в той час, коли він завершував здобуття юридичної освіти.

Становлення світогляду молодого юриста відбувалося під впливом оксфордських гуманістів – У. Лілі, Дж. Колета, У. Гросіна,

Т. Лінекра. Найбільшим авторитетом користувався священник Джон Колет, впливова постать як у гуманістичному русі, так і в реформаційному. Він поєднував у собі риси гуманіста, прихильника античної культури, яскравого проповідника євангелізму та ідеї оновлення церкви. Як гуманіст, Колет багато запозичив в італійців, був особисто знайомим із М. Фічино, захоплювався Платоном і неоплатоніками. Він закликав до переосмислення змісту Святого Писання, звільнення його від догматизму та формалізму. Власне, Колет був засновником «християнського гуманізму», до якого так послідовно йшли і Еразм, і Мор.

На початку XVI століття Мор став вивчати грецьку мову, відклавши на деякий час латину. Водночас його увагу привертали твори «отців церкви», зокрема Августина. Він гостро відчував конфлікт між етичними ідеалами раннього християнства й англійською реальністю. «Скрізь ненависть, скрізь ворожнеча й заздрість, скрізь люди служать власному животу – над мирським життям панує диявол», – писав Мор Колету. Уже в цей період гуманіст замислювався над соціальними проблемами, шляхи розв'язання яких в утопічній формі буде представлено в його «Золотій книжечці». Переживаючи духовну кризу, Мор все частіше звертався до релігії і, не приймаючи чернецької обітничі, деякий час прожив у Картезіанському монастирі. Тут його біографія співпадала з Еразмовою, адже той так само під час духовних пошуків певний період життя провів у монастирі Стейна. Збігалася й те, що обидва мислителі не були створені для монастиря, тому вели світський спосіб життя. Еразм повністю віддавався науці, а Мор поєднував наукові та літературні заняття з активною професійною діяльністю, брав участь у політичній і релігійній боротьбі. Він став успішним дипломатом, згодом – суддею. У 26 років Мора обрали до парламенту, де він відразу ж показав себе принциповим противником королівського самовладдя [3, с. 10-11]. Перебуваючи на посаді помічника лондонського шерифа, гуманіст виступав захисником бідноти, клопотав за помилування повстанців, які брали участь у подіях «Злого дня травня» 1517 року.

Що стосується Еразма, то його перебування в Англії в 1499 році, знайомство з Колетом, Мором, іншими оксфордськими інтелектуалами підштовхнуло до інтенсивної наукової праці. Він, зрештою, як зазначав Ж.-К. Марголен, «...знайшов себе» і поставив два завдання: зробити шедеври грецької та латинської античності доступними для вивчення в латинських школах і в приватному навчанні, а мудре багатство Біблії довести до всіх віруючих [10, с. 352]. Варто зауважити, що і Еразм, і його англійські

друзі переймалися гуманітарними проблемами. Так, Дж. Колет відкрив при соборі Св. Павла загальнодоступну граматичну школу, де використовував нові методи християнсько-гуманістичної освіти, Т. Мор викладав у школі право, а Еразм ще у Франції давав приватні уроки латини, збираючи матеріал для майбутнього оригінального підручника – «Домашні бесіди». Як бачимо, ренесансний гуманізм досліджуваного періоду ставав людиноцентричним, його представники прагнули нести свої знання якщо не в маси, то до елітарних кіл суспільства. Для цього Еразмові довелося удосконалювати грецьку та гебрайську мови, латину, вивчати давніх авторів. Підсумком напруженої роботи стали «Адагії» (1500) – збірка прислів'їв і крилатих висловів, узятих із грецької та латинської літератури.

Важливе значення мав трактат Еразма «Зброя християнського воїна» (або «Енхирідіон»), написаний у 1501 та опублікований у 1504 році. У ньому Еразм виклав свою «філософію Христа», покладену в основу «християнського гуманізму». Зміст трактату багато в чому був співзвучним ідеям Колета і Мора. Останній не лише позитивно відгукнувся про твір, але й захищав його від нападок схоластів і консервативних теологів [4, с. 191]. Відповідаючи на докори з їхнього боку, Мор переконував, що праці Еразма ніяк не підривають християнську віру, вони «є цінними для всіх людей». З іншого боку, літературний досвід Еразма, без сумніву, надихав Мора в його боротьбі за відродження античної культури. У 1518 році він надіслав листа до Оксфордського університету, в якому заявив протест проти дій «троянців» – групи професорів, негативно налаштованих щодо римської літератури та будь-якої іншої вченості, окрім теології: «Як можна вивчати навіть теологію без знань старогрецької, грецької та латинської мов?», – запитував Мор. Християнський проповідник, на його думку, повинен «...спочатку вивчити закони людської природи та поведінки», а в цьому йому допоможуть поети, оратори та історики [3, с. 25; 26]. Ці рядки співзвучні думці автора «Енхирідіону»: у християнина, якщо він прагне справжнього благочестя, мають бути дві зброї: молитва та знання, а твори античних авторів «підготують до пізнання божественних Писань» [7, с. 98; 101].

Залишивши Англію, Еразм відвідав Францію, Італію, Німеччину та Швейцарію, але зв'язків із Мором не втрачав і регулярно з ним листувався. Це були не лише наукові, а й чисто людські стосунки, справжня дружба на все життя. Загалом дружба в ренесансному гуманізмі цінувалася дуже високо. Про неї з повагою писали італійці, уважали її ознакою людського благородства [5, с. 429]. Для

«християнських гуманістів» підставою для встановлення дружніх стосунків була ще й належність до єдиної церкви – «одне тіло, один дух». В «Адагіях» Еразм неодноразово звертався до теми дружби, а перше з прислів'їв, яким розпочинається твір, звучить так: «У друзів усе спільне».

У листі до У. фон Гуттена (1519) Еразм дав високу оцінку своєму другові, відзначивши притаманну йому доброзичливість, м'який характер, сердечність, чесність та альтруїзм. За словами Еразма, Мор був просто народжений для дружби: «Хто шукає довершений зразок справжньої дружби, кращого не знайде, ніж Мор». На посаді судді «...ніхто не розглянув стільки справ, як Мор, ніхто не вів їх сумлінніше... навіть знижуючи плату за послуги...» [9, с. 322].

Еразм тривалий час жив у будинку Мора, добре знав його сім'ю. Гуманіста приємно здивувала атмосфера, що панувала в ній. Дочки Мора були добре освіченими, освіту він дав і другій дружині, до якої ставився так, немов вона була молодою і вродливою дівчиною.

З ім'ям Мора пов'язана історія створення «Похвали Глупоті» – найпопулярнішої книги Еразма. Повертаючись у 1509 році з Італії, автор, за його словами, весь час думав про свого англійського друга, його веселий характер і дотепні жарти. Тоді ж виникла думка написати твір у жанрі гротеску. Сприяло цьому й прізвище Мора (грецькою мовою морія – «глупота»). Так народився шедевр Еразма «Похвала Глупоті» – «похвала Морю». У передмові-листі до друга Еразм наголошував, що твір цей нагадує Демокріта, за переказом, великого жартівника («філософа, який сміється»). «Прощавай, ученіший Мор, і Морію твою захищай уважно», – так завершив звернення до друга Еразм [8, с. 134].

Так само зробив і Еразм, коли в 1516 році була опублікована «Утопія» Мора – «Золота книга, настільки ж корисна, як і потішна, про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія». Твір сприймався з інтересом, але неоднозначно. Дехто вважав його «дрібничкою» (jeu d'esprit) і бачив у ньому лише можливості для цікавого читання про деякі подорожі в невідомі країни. Для гуманістів, передових інтелектуалів епохи, «Утопія» стала маніфестом філософських і соціальних ідей, що відповідали їх прагненню до перебудови суспільства на засадах розуму та справедливості. Еразм, рекомендуючи книгу до прочитання своїм друзям, писав у лютому 1517 року: «...Якщо ти ще не читав «Утопії»... постарайся її дістати, якщо хочеш побачити ті джерела, звідки випливає майже все зло в державі». В іншому листі, до У. фон Гуттена (1519) він наголошував, що Мор прагнув показати, чому занепадають держави, але додавав: він мав на увазі Британію, оскільки знав її найкраще [3, с. 69; 70]. Як

бачимо, у першому листі він прямо вказував на глибинний сенс книги, загострював увагу читача на її критичному дусі. У другому – намагався захистити, відвернути увагу від «гострих кутів»: Мор у книзі оприлюднив своє переконання в перевазі суспільної власності над приватною, бодай у такий екзотичний спосіб. Щодо Еразма, він таких радикальних поглядів не мав і вихід бачив у мирному реформуванні, моральному вдосконаленні та розумному правлінні королів – «філософів на троні». Але «...він любив Томаса Мора, сприяв, хоча й не без перестороги, публікації «Золотої книжечки», проте не поспішав представляти її світові або публічно оголошувати себе прихильником викладених у ній ідей», – зазначав А. Штеклі [6, с. 98].

Реформація, що розпочалася виступом М. Лютера, незабаром охопила всю Європу. Вона розколола гуманістичний рух і поставила гуманістів по різні сторони барикад. І Еразм, і Мор не підтримали її, вважаючи за краще зберегти єдину церкву, а також побоюючись посилення руйнівних тенденцій. Мор підтримав Еразма в його полемічній боротьбі з Лютером з приводу свободи волі. Проте, якщо Еразм зайняв нейтральну позицію між Римом і реформаторами, Мор опинився в епіцентрі релігійно-політичного конфлікту в Англії. Король-реформатор Генріх VIII виступив проти папства, бо прагнув стати одноосібним главою англійської церкви. Приводом для конфлікту між ним і папою римським стала справа про розлучення з дружиною Катериною Арагонською. Папа не підтримав прагнення короля розлучитися. У відповідь на це розгніваний Генріх VIII на 25-му році свого правління скасував духовну владу папи в Англії. Мор, який перебував у той час на посаді канцлера, рішуче засудив цей крок короля та відмовився присягнути «Актові про наслідування». Унаслідок такої позиції його звинуватили в державній зраді та засудили до смертної кари. Ще раніше, розмірковуючи про долю гуманістичної ідеї, Мор із боєм констатував, що її розвиток пішов непередбачуваним шляхом. Ренесансний гуманізм значною мірою підготував Реформацію, але остання, по суті, його перекреслила. «Якби, – писав Мор, – можна було б передбачити такий перебіг подій, ...я швидше власними руками допоміг би спалити книги не тільки мого любого Еразма, але також і мої» [3, с. 92]. Невідомо, чи так само думав Еразм. Звістка про смерть друга прийшла до нього, коли він був тяжко хворим, знесиленим переслідуваннями та самотнім – біля гуманіста залишилася невеличка група його прихильників. Вона прискорила смерть Еразма: «Коли я дізнався про смерть Мора, відчув, мовби разом із Мором помер я сам, так тісно зв'язані були наші дві душі...» [3, с. 122].

Еразм Роттердамський і Томас Мор були не лише близькими друзями, але й одностайними, представниками великої когорти інтелектуально-духовної еліти Європи кінця XV – першої половини XVI століття, часу, коли гуманізм досяг апогею свого розвитку. Вони уособлювали кращі риси інтелігенції нової формації – вірність ідеї, щире бажання зробити життя кращим, переконаність у перемозі знань над обскурантизмом і схоластикою, догматизмом і релігійним фанатизмом. Обидва довели до завершення синтез античної культури та християнської традиції, очищеної від невігластва священнослужителів і схоластичних нашарувань. На основі їх ренесансно-гуманістичних переконань склалася нова спільнота – унікальна «республіка вчених», про яку заявляв Платон, виникла атмосфера вільного пошуку, плюралізму думок, безпристрасного обговорення наукових, релігійних і суспільно-політичних проблем. У цій спільноті не існувало національних обмежень. Гуманістів об'єднували ідейна близькість і дружні стосунки. Життя і діяльність Еразма Роттердамського та Томаса Мора, двох у чомусь різних, але в головному єдиних своєю метою людей – на основі ідей «християнського гуманізму» сформувати нову людину для нового часу – яскраве тому підтвердження.

Список використаних джерел

1. Григорьева И.А. Значение парижского периода в формировании взглядов Эразма Роттердамского. Эразм Роттердамский и его время. М.: Наука, 1989. С. 37-46.
2. История культуры стран Западной Европы в эпоху Возрождения: [учеб. пособ.]. М.: Высшая школа, 2001. 479 с.
3. Осинковский И.Н. Томас Мор. М.: Наука, 1974. 167 с.
4. Осинковский И.Н. «Энхиридион» Эразма и некоторые особенности его интерпретации в тюдоровской Англии. Эразм Роттердамский и его время. М.: Наука, 1989. С. 185-196.
5. Пальмиери М. Гражданская жизнь. Опыт тысячелетия. Средние века и эпоха Возрождения: быт, нравы, идеалы: [хрестоматия]. М.: Юристъ, 1996. С. 411-432.
6. Штекли А.Э. Эразм и парижское издание «Утопии» (1517). Эразм Роттердамский и его время. М.: Наука, 1989. С. 91-111.
7. Эразм Роттердамский. Оружие христианского воина. Эразм Роттердамский. Философские произведения. М.: Наука, 1989. С. 90-217.
8. Эразм Роттердамский. Похвальное слово Глупости. Эразм Роттердамский. Воспитание христианского государя: [приложения]. М.: Мысль, 2001. С. 131-228.

9. Эразм Роттердамский славнейшему рыцарю Ульриху Гуттену шлет привет. Томас Мор. Утопия: [приложения]. М.: Наука, 1978. С. 317-332.
10. Margolen Jean-Claude. Erasmus (1467? – 1536). The following text was originally published in Prospects: the quarterly review of comparative education. Paris: UNESCO, International Bureau Edition. Vol. XXIII, no. 1/2. 1993. P. 333-352.

* * *

Алег Дзьячкоў

(г. Магілёў, Рэспубліка Беларусь)

БЕЛАРУСКІ АСВЕТНИК XVII СТАГОДДЗЯ СПІРЫДОН СОБАЛЬ

У часы Вялікага Княства Літоўскага XVI – пачатку XVIII стагоддзяў горад Магілёў з’яўляўся самым заможным горадам на тэрыторыі сучаснай Беларусі і адным з найбуйнейшых ва Усходняй Еўропе. У гэты перыяд налічвалася 80 рамесніцкіх спецыяльнасцей і складалася адмысловая Магілёўская школа дойлідства, школа гравюры і школа жывапісу. Шпаркімі тэмпамі развівалася культура і эканоміка. Далёка за межамі Вялікага Княства і Рэчы Паспалітай былі вядомыя рэчы, якія выраблялі руплівыя магілёўцы. На высокім рахунку былі майстэрства і веды нашых гараджан. Многія слыннымя імёны былі звязаны ў гэты час з нашымі горадамі: Леў Сапега, Ян Кароль Хадкевіч, Астафей Валовіч... Адным з самых вядомых урадженцаў Магілёўшчыны XVII стагоддзя з’яўляецца друкар і асветнік Спірыдон Собаль (?-каля 1645). Нарадзіўся Собаль у Магілёве ў сям’і бурмістра. У пачатку XVII стагоддзя спачатку настаўнік, а потым рэктар Магілёўскай брацкай школы [4, с.374]. Усё сваё жыццё Спірыдон Собаль прысвяціў кнігавыдавецкай дзейнасці і асвеце.

Першапачатковай спробай Собаля распаचाць друкаванне кніг стала праца ў Кіеве пры двары мітрапаліта Іова Барэцкага, які дапамог адкрыць прыватную друкарню ў 1628 годзе на тэрыторыі свайго падвор’я. Пазнаёміўся з досведам мясцовых друкароў, перадусім Цімафея Вярбіцкага і набыў некаторыя друкарскія прылады. У Кіеве друкуе пяць выданняў: «Ліманар» Іаана Мосха, «Актоіх», «Мінею агульную», яшчэ «Актоіх» і «Апостал». А пасля смерці заступніка І.Барэцкага ў 1631 годзе выдавецкая дзейнасць магілёўскага асветніка спыняецца.

Некаторыя даследчыкі гэта звязваюць з амбіцыйнымі планамі новага праваслаўнага мітрапаліта Пятра Магілы, які імкнуўся да

цэнтралізацыі царкоўнага кнігадрукавання, а друкарня С. Собаля была прыватнай. На апошнім кіеўскім выданні пазначана тое, што кніга выйшла «коштам і накладам пана Багдана Статкевіча, падкаморага мсціслаўскага». Лічыцца, што менавіта Б. Статкевіч, вядомы дзяржаўны дзеяч і мецэнат, які актыўна падтрымліваў праваслаўныя манастыры, цэрквы і брацтвы ва Усходняй Беларусі, запрасіў пераехаць С. Собаль ў Куцейна пад горадам Орша. З Кіева на Беларусь Собаль перавёз друкарскае абсталяванне і матэрыялы: шрыфты, гравіравальныя дошкі ініцыялаў, заставак, канцовак, буйных гравюр [3, с.7].

У Куцейнскай друкарні ў 1631 – 1632 гг. выдаюцца: «Буквар», «Малітвы штодзённые», «Часаслоў» і перавыдаюцца кіеўскія старадрукі – «Апостал», «Актоіх» Іаана Дамаскіна і «Ліманар» Іаана Мосха. Гэтыя кнігі выкарыстоўваліся як для навучальных, так і для рэлігійных мэт. Самым істотным выданнем С. Собаля ў гэты перыяд лічыцца «Буквар». Гэта ўнікальная кніга для навучання – першае падобнае выданне на тэрыторыі сучаснай Беларусі і другая ў свеце. Адзін засобнікаў выдання знаходзіцца ў Музеі ўкраінскага мастацтва ў Львове. На тытульным лісце кнігі надрукавана «Букварь сіречь начало учения детям начинающим чтению изыскати». У цэнтры старонкі і ўнізе пададзены выходныя дадзеныя: «В Кутейно изобразися в типографии Спирідона Собаля. Року 1631» [1, с. 74]. Варта адзначыць, што гэтаму выданню ўласцівы адмысловыя асаблівасці паліграфічнага аздаблення. Кнігадрукар імкнуўся зрабіць яго цікавым, прыгожым і танным.

У гэтыя гады важнейшым асяродкам праваслаўнай культуры на беларускім абшары становіцца горад Магілёў, тут стварыліся спрыяльныя ўмовы для ўзнікнення і развіцця кнігадрукавання. У 1633 г. Магілёўскае праваслаўнае брацтва атрымала каралеўскі прывілей на права адкрыцця друкарні і выданне вучэбных і іншых кніг на «рускай» (старабеларускай і царкоўнаславянскай), грэчаскай, лацінскай і польскай мовах. Пасля Куцейна С.Собаль прыязджае ў мястэчка Буйнічы каля Магілёва (зараз прыгарад горада), дзе пры праваслаўным манастыры заснаваў друкарню і ў 1635 годзе выдаў «Псалтыр». Непасрэдна ў сам горад Магілёў С.Собаль пераязджае ў 1636 г., дзе пры Багаяўленскім манастыры заснаваў друкарню і за кароткі перыяд 1636 – 38 гг. выдаў не менш за шэсць кніг, у тым ліку «Букварь языка славенска», «Псалтыр», «Апостал», «Тэстамент цара грэцкага Васілія», «Актоіх» Іаана Дамаскіна. Варта адзначыць тое, што першым магілёўскім выданнем стаў «Буквар», што сведчыць пра вялікае імкненне мясцовага насельніцтва да адукацыі і ведаў [2, с.229].

Спірыдон Собаль у 1637 годзе едзе па гандлёвых справах у Маскоўскую дзяржаву, дзе прадае маскоўскаму друкару Васілю Бурцаву матрыцы трох відаў шрыфту. Спачатку гэта былі творчыя адносіны, якія потым перараслі ў сапраўдную канкурэнцыю?! У 1939 Собаль едзе зноў у Маскву з намерам наладзіць друкарню, а таксама арганізаваць навучанне дзяцей па-грэцку, па-лацінску і па-польску. Ён вёз на продаж рукапісныя і друкаваныя кнігі, а таксама «слова печатныя ...к печати греческаго, латинскаго и немецкаго письмены приточны, чтобы были ко выданию книг в отчине царского твоего величества двумя, тремя или четырьмя языками...» С. Собаль быў затрыманы на шляху ў памежным горадзе Вязьме. Служачыя Пасольскага прыказа распытвалі В.Бурцава, які паказаў, што Собаль «грамотам умеет эллино гречаскаго и латинского языков и по польски и по руски, а з тех языков на русский язык умеет перакладати достаточно». И далее Бурцаў паведамляў, што «<...>тому де могилёвцу Спиридону Соболю к Москве приезжати он не веливал, и слова книжные литые никакие ему не надобны, потому что послал для того за море. А про то он слышел, што Пётр Могила, кому тот Спиридон Соболю служил, благочестивые православные хрестыянскіе вере, и ныне де он уният». І ў выніку «<...>государь показал: того могилёвца Спиридона Соболя из Вязьмы отпустить назад в Литву, а к Москве евоотпущать не велел, штоб в ево ученье и в книгах смуты не было, да и для того, што он служил киевскому митрополиту Петру Могила, а Пётр Могила от православия крестыянскія веры отпал и прыступил к Римской вере, и ад нево б, Спирыдона, якая ересь не обявилася»[2, с. 230].

Недзе ў 1640 годзе С.Собаль зноў едзе ў Кіеў, дзе прымае манаскі пострыг у Кіева-Пячэрскім манастыры пад імем Сільвестр і працуе ў лаўрскай друкарні. З мэтай падтрымкі выдавецкіх пачынанняў валашкага гаспадара Мацея Бесараба Собаль накіраваўся ў Валахію, дзе і памёр у 1645 годзе.

Спірыдон Собаль – таленавіты асветнік і кнігадрукар, які выдаў прыкладна 19 кніг. Некаторыя з іх выдаваліся па 2 – 3 разы. Як адзначаюць даследчыкі, палеграфічны і мастацкі ўзровень выданняў С.Собаля быў вельмі высокім, а некаторыя яго творчыя рашэнні выглядалі цалкам наватарскімі. Менавіта ён яшчэ ў 1628 годзе першым ва ўсходнеславянскім кнігадрукаванні ўжыў гравюру на медзі. Собаль быў добра знаёмы і прымяняў найноўшыя тэхналагічныя і мастацкія прыёмы замежных кнігадрукароў, што зрабіла яго выданні запатрабаванымі і даступнымі. Шматлікія высокапрафесійныя даследчыкі займаліся вывучэннем жыцця і творчасці С. Собаля, сярод іх Алесь Суша, Мікола Нікалаеў, Георгій Галенчанка, Віктар Шматаў і

многія іншыя. Але ёсць яшчэ досыць нявысветленыя пытанні у біяграфіі нашага выбітнага асветніка Спірыдона Собаля, які сваёй творчасцю аб'ядноўвае беларускі і ўкраінскі народ.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Батвіннік, М.Б. Азбука на ўсе часы. Мінск: Беларуская навука, 2003. 288 с.
2. Гісторыя беларускай кнігі. У 2 т. Т.1. Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага. Мінск: Беларус. Энцыкл. Імя П. Броўкі, 2009. 424 с.
3. Спірыдон Собаль і вытокі магілёўскага кнігадруку Spirydon Sobaland the origins of Mahilioŭ book-printing. Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2016. 248 с.
4. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 6. Кніга 1: Пузыны – Усая. Мн.: БелЭн, 2001. 591 с.

* * *

Ольга Заплетнюк
(м. Київ)

**ПОДРУЖНІ СТОСУНКИ ЕХНАТОНА
ТА НЕФЕРТІТІ В КОНТЕКСТІ
ЄГИПЕТСЬКОЇ МОРАЛІ**

Найвідоміший єгипетський фараон XVIII династії Аменхотеп IV (Ехнатон), який правив Єгиптом в період Нового царства (бл. 1545 – 1154 років до Р.Х.) у 1349 – 1333 роках до Р.Х., здійснив релігійно-політичну реформу в державі. Зіткнувшись з посиленням влади фіванського жрецтва культу бога Амона, який в період Нового царства став головним державним богом, Аменхотеп IV протиставив йому новий релігійний культ бога Сонячного диску Атона. Вміло синкретизувавши традиційний Геліопольський культ і нові особливості, які відповідали реальній політичній ситуації в країні, фараон ставив себе у центр культу, прагнучи, таким чином, посилити роль царя як релігійного лідера. Ведення нового культу призводило до трансформації офіційного зображення царя, що спричинило революцію у мистецтві, архітектурі та мові. Фараон змінював власне ім'я на Ехнатон («Угодний Атону»), хоча ім'я було священним і недоторканим для стародавніх єгиптян. Поступово бог Атон витіснив Амона з посади головного державного бога, а в період 10–12-ого років правління Ехнатона Сонячний диск Атон взагалі стає єдиним офіційним божеством [6, р. 164].

Фараон Ехнатон культу поставив себе та свою сім'ю у центр нового: царицю Нефертіті та їхніх дітей. Якщо хтось прагнув пізнати вчення Атона, йому необхідно було звернутися до царської сім'ї, яка надавала необхідне вірне трактування сонячного релігійного культу. В Ахетатоні сонячний диск був присутній на всіх зображеннях царя, цариці та царівен. Атон простягав свої промені та захищав їх. Як батько Ехнатона, Атон стає членом сім'ї фараона і його образ не сприймався без присутності царя.

Протягом усього періоду правління біля фараона Ехнатона завжди була цариця Нефертіті, яка носила титул «Великої царської дружини», і супроводжувала чоловіка на усіх офіційних заходах. Ім'я цариці Нефертіті, яка відігравала значну роль у культі Атона, встановленого її чоловіком, теж змінювалося. У перші роки правління Ехнатона ім'я цариці в картуші звучало просто «Нефертіті» («Прекрасна прийшла»). Частіше детермінативом у її імені слугувала жіноча фігура у короні з двох пір'їв [2, с. 164]. На 5-ому році правління Ехнатона на стелах К та Х зустрічається просте ім'я цариці Нефертіті і більш розширена його форма: Нефер-нефру-Атон Нефертіті – «Прекрасні красоти Атона, Нефертіті» [12, р. 21]. Разом із тим на стелах «Раннього проголошення» вже читаємо повний титул Нефертіті: «цариця велична в палаці, (що) красива обличчям, милосердна в короні з пір'я, володарка радості, [радіє] (кожен), хто чує голос її, володарка чарівності, велика кохана володаря обох земель, велична доброчесністю своєю в [гаремі], О, Атон, (що) радує появою своєю в [горизонті, пронизує (освітлює) її]. Усе робилося для неї. Царська дружина, велике кохання його, володарка Обох земель Нефертіті, хай живе вона вічно». Титулатура Нефертіті також має частку «хай живе вона вічно», яка починає зустрічатися з 4-го року правління Аменхотепа IV на талататах зі святкування *хеп-седу*, пізніше з'являється «хай живе вона навіки вічні» та використовується після розширеного імені цариці [12, р. 19].

Аналізуючи значну кількість рельєфів періоду правління Ехнатона, можна дійти до висновку, що Ехнатон кохав Нефертіті, тому деякі єгиптологи взагалі віддають провідну роль у релігійному перевороті саме Нефертіті, через те, що фараон постійно зображується з нею, а цариця відігравала важливу роль у культі. Подібні гіпотези з'являються через небачену значимість цариці при фараоні в Амарнську добу.

Відповідь на це питання слід шукати, на нашу думку, у психологічних аспектах особистості Ехнатона. Його мати, цариця Тія, як свідчать джерела та її зображення біля фараона Аменхотепа III, була жінкою сильною та владною, вона безперечно мала вплив на

свого сина, а в перший рік його правління виступала як регента. При наявності у Аменхотепа III інших дружин, Тія змогла зберегти свій статус і вплив на чоловіка, а в останні роки його правління навіть зображувалася в образі богині. Можливо, Аменхотеп IV перейняв у своїх батьків традицію обожествлення царської дружини, як невід'ємної частини нового культу. У гробниці Хуї АТ 1, «наглядача царського гарему та скарбниць, управляючого цариці Тії», є сцени з відвідуванням міста Ахетатона царицею Тією [5, р. 4, 6], в яких Ехнатон сидить напроти своєї матері, тоді як Нефертіті зображена позаду. На усіх інших зображеннях Нефертіті завжди стоїть за чоловіком, як друга найважливіша персона в державі.

Збереглося чимало стел, що демонструють інтимні стосунки царського подружжя, їхні поцілунки та обійми. На фрагменті стели АМ 14511 з Нового музею в Берліні зображена Нефертіті, яка цілує Ехнатона та надягає йому на шию намисто. У Луврі зберігається стела, на якій Нефертіті сидить на руках у Ехнатона (Louvre E11624). На рельєфі з гробниці Меріра II (АТ 2) Нефертіті наповнює чашу фараона Ехнатона, біля них сидять їхні діти; в гробниці Яхмоса (АТ 3) фараон з царицею зображені на колісницях у поцілунку.

Схожі сцени присутні на рельєфах гробниці Маху (АТ 9), де Ехнатон та Нефертіті цілуються публічно. Н. де Г. Девіс, коментуючи сцену підношення данини іноземними послами з гробниці Меріра II (АТ 2), вказує, що зображення фараона Ехнатона, якого цариця Нефертіті однією рукою обіймає за талію, іншою тримає чоловіка за руку, є досить інтимними [5, р. 39], беручи до уваги, що це офіційний публічний захід. Усі ці зображення яскраво демонструють почуття фараона до дружини. Ехнатон, який відрікся від усього традиційного, можливо, і в особистому житті дозволяв собі бути більш відкритим і не схожим на попередників.

Нефертіті була не тільки головною дружиною фараона Ехнатона, але й невід'ємною частиною нового релігійного культу, центром якого стало царське подружжя. На усіх офіційних заходах Нефертіті завжди біля чоловіка. Ще на перших роках правління Ехнатона Нефертіті починає зображуватися із божественними атрибутами. Так, у сцені, де фараон і цариця цілують землю під променями Атона, на талататі А 0081(34-118) Нефертіті зображена у вбранні богині. Зокрема, на ній корона з двох пір'їв та два урея, які увінчані сонячними дисками [8, р.91].

На 5-ому році правління свого чоловіка Нефертіті додала до свого імені новий титул «Прекрасні красоти Атона» [7, р. 21], який посилював її роль у культі, повторюючи традицію фараонів приймати нові титули при вступі на престол. Тейя, дружина Ейє, яка була

годувальницею Нефертіті, носила такий цікавий титул: «Велика няня, вихователька богині та прикраси царя» [5, р. 24]. Також Нефертіті з'являється в образі богині-хранительки на чотирьох кутах саркофага Ехнатона, як і традиційні богині до неї – Ісида, Нефтіда, Нейт та Селкіс, що розправляла свої крила для захисту царя [14, р. 239].

У Ехнатона та Нефертіті було шість доньок: Мерітатон, Макетатон, Анхесенпаатон, Нефернеферуатон-ташеріт, Нефернеферура, Сетпенра [7, р. 144]. Мерітатон народилась у Фівах, скоріш за все, на 2-ому році правління Ехнатона, і фігурувала в більшості офіційних сцен із Карнацького храмового комплексу Атона. У текстах прикордонних стел «Раннього проголошення», що датуються 5-тим роком правління, згадується лише Мерітатон: «(Якщо) (помре царська дочка) Мерітатон у місті іншому в пониззі, в південній, західній (або) східній стороні у мільйони років, хай доставлять її для поховання в Ахетатон» [12, р. 25]. Фігура другої доньки – Макетатон – також присутня на рельєфах стел, однак її зображення було додано пізніше [5, р. 25]. Можна стверджувати, що на момент створення перших трьох прикордонних стел Макетатон ще не було, тоді царівна могла народитися на 5-6-ому роках правління фараона Ехнатона. Третя царівна Анхесенпаатон з'явилася на прикордонних стелах «Пізнього проголошення», що датуються 8-м роком правління [12, р. 73]. На більшості рельєфів в Амарні зустрічаються частіше чотири доньки. Царівна Нефернеферуатон-ташеріт народилася на межі 8-го та 9-го років правління. П'ята царівна – Нефернеферура – з'являється у сцені нагородження Меріра II. Усі шість царівен присутні лише у великій сцені принесення данини, що датується 12-тим роком правління фараона Ехнатона. Таким чином, Нефернеферура могла народитися між 9-им та 10-им роками правління, а Сетпенра – між 10-им та 11-им роками [6, р. 13].

Шість доньок – це унікальний випадок та трагедія для царської дружини в будь-які часи, адже трон в Єгипті могли наслідувати лише чоловіки, а Ехнатон, який встановив новий культ у державі, потребував спадкоємця. У царського подружжя могли народжуватися й інші діти, однак вижили всього шестеро царівен. Серед них могли з'являтися і хлопчики. Зокрема, царевич Тутанхатон міг бути сином Ехнатона та Нефертіті, про що свідчить напис на блоці AshmuneinNr. 831 – VIII-C, де згадується син царя Тутанхатон та царівна, чие ім'я не збереглося: «Царський син [його] плоті, улюблений ним Тутанхатон». Однак, є інші кандидати на роль матері маленького царевича, зокрема, довгий час матір'ю спадкоємця вважалася друга дружина Ехнатона – Кія, яка носила незвичний та унікальний титул: «Велична улюблена дружина» [13, р. 91]. Залишилося дуже мало свідчень про

цю жінку, адже усюди її ім'я було згодом замінено на Мерітатон, старшу дочку Ехнатона та Нефертіті. Виходячи з трансформації написання імені Атона, Кія панувала з 10-го по 13-ий рік правління Ехнатона, після чого, скоріше за все, впала в немилість або померла. Нам відомо, що Кія народила дівчинку [6, р. 17].

Скоріше за все, при дворі Ехнатона точилася боротьба між Кією та Нефертіті за місце першої дружини, адже царська сім'я мала божественний статус, цариця отримувала релігійну та політичну владу. Це підтверджується фактом, що ім'я та зображення Кії були знищені та замінені іменем царівни Мерітатон, яка отримала титул «Великої царської дружини» після того, як Нефертіті стала співправителькою свого чоловіка [1, с. 10]. Присутність біля Ехнатона Кії говорить про бажання фараона отримати спадкоємця. І якщо Тутанхатон був сином Нефертіті, як вважають дослідники [7, р. 180], то, швидше за все, він народився на 10-ому або 11-ому році правління Ехнатона, що і призвело до падіння Кії.

Ехнатон не приховував свого приватного життя, навіюючи відчуттям близькості та родинності на багатьох зображеннях. Це не викликало ні агресії, ні відчуття дискомфорту. Ехнатон представляв на багатьох зображеннях як цар, який не править в агресії, а виступає в ролі вчителя нової релігійної доктрини [9, р. 30].

Члени царської родини брали участь у релігійних ритуалах у Великому та Малому храмах Ахетатона як головні діючі особи. Ритуал складався з підношення їжі, напоїв, парфумів, фруктів і квітів. Ці підношення супроводжувалися читанням гімну Атону та музикою. Щодня фараон із сім'єю виїжджав на колісницях зі свого палацу та прямував до храму, де їх зустрічав Великий жрець Мерірата і декілька знатних придворних. Царська родина проходила по відкритим подвір'ям храму до вівтаря, де запалювала пахощі та клала букет квітів на вівтар. Увесь цей час придворні та інші очікували їх у першому подвір'ї храму [4, р. 65].

Зображення сім'ї Ехнатона та їхніх стосунків є дуже інтимними. Раніше в єгипетському мистецтві не зустрічалися сцени з поцілунками у губи, або інтимні обійми. Однак, Ехнатон використовував такі зображення, керуючись принципом маат у мистецтві, демонструючи натуралізм і реалізм у взаєминах [4, р. 70]. Дуже часто зустрічаються зображення Ехнатона та Нефертіті з дітьми. На двох приватних вівтарях – BerlinÄM 14145 та Cairo J.E. 44865 – зображено царське подружжя, Ехнатон та Нефертіті щасливо обіймають та граються зі своїми дітьми. Ніжні жести зустрічаються на зображенні двох маленьких царівен, які обіймають одна одну, на фресці з будівлі по.13 в Амарні (1893.1(267)), яка сьогодні зберігається в Ашмолівському

музеї мистецтв та археології в Оксфорді. Як вже зазначалося, на усіх державних офіційних церемоніях були присутні цариця Нефертіті з дітьми. Зокрема, у культовій сцені з Єгипетського музею в Каїрі (Cairo T.R. 10/11/26/4) Ехнатон зображений у поклонінні сонцю, за ним стоїть цариця Нефертіті та дві його доньки – Мерітатон та Макетатон. Таку ж сцену можна побачити на вівтарі з дому Панехесі (Cairo J.E. 65041). На талататі Brooklin 60.197.8 зображена Нефертіті, яка ніжно цілує свою доньку.

Тут подібне вказує на важливу релігійну значущість царської родини в новому культі, можливо такі зображення підкреслювали її божественність та обранність. Бог Атон також вважався членом сім'ї Ехнатона, як його божественний батько. Атон завжди освітлює променями усю родину фараона, надає їм життя. Скоріше за все, таку любов до своєї сім'ї плекав сам Ехнатон, і ці зображення не були лише частиною пропаганди. Фараон побоювався за власне життя і тільки в сім'ї він знаходив підтримку. Цей факт підтверджений зображенням смерті царівни Макетатон на двох стінах у Царській гробниці [11, р.73], де фараон Ехнатон плаче над тілом доньки. Таке емоційне зображення фараона є унікальним для єгипетського мистецтва. Нагадаємо, що ці сцени не призначалися для публічного спостереження і не могли бути пропагандою демонстрації любові до своєї сім'ї.

У Царській гробниці представлено сцени смерті декількох членів сім'ї Ехнатона та Нефертіті, зокрема царівни Макетатон, яка мала бути похована у гробниці свого батька. Одна з кімнат гробниці (Roomgamma) була спеціально підготовлена для поховання царівни Макетатон, адже там були знайдені фрагменти її саркофагу та каноїв [11, р.140]. На першому рельєфі (Wall A, Roomgamma) зображена мертва царівна, над тілом якої плачуть її батьки та інші жінки в кімнаті царського палацу та поза нею. У центрі експозиції можна побачити жінку, яка годує груддю немовля. Можливо, це годувальниця, яка тримала дитину царівни Макетатон, що померла під час пологів. Над жінкою з дитиною дві колонки з текстом, де могло бути ім'я народженого немовля, однак, воно не збереглося [11, р.63]. Р.Краусс висловив гіпотезу, що це сцена народження Тутанхатона [10, р. 51, 52]. Однак, стать дитини не визначено на рельєфі, тому вважається, що це була дівчинка. Існує гіпотеза, що немовля – це не дитина Макетатон, а сама Макетатон, її перенародження. Тобто, цей рельєф слід розглядати як символічне зображення [10, р.87]. Основним доводом гіпотези є те, що Макетатон у момент її смерті було не більше десяти років [3, р. 88, 89]. Макетатон зображена дитиною, а на рельєфі присутня цариця Нефертіті з титулами, які

свідчать, що дійство відбувається не пізніше 14-го року правління Ехнатона.

Нам невідомі причини великої смертності в царській сім'ї на 12 – 14-ому роках правління фараона Ехнатона. Можливо, це сталося через розповсюдження чуми, яку завезли в Ахетатон представники інших народів, що зібралися на 12-ому році правління для принесення данини фараону. Про розповсюдження чуми згадується у листі царя Аласії фараону: «Мій брате... чума в моїй країні та в моєму домі. Моя молода дружина померла» [3, р. 94, 95, 96].

Смерть членів сім'ї була великою особистою трагедією Ехнатона та трагедією культу. Ідеологія божественності членів сім'ї фараона, яких захищав та оберігав бог Атон, почала давати тріщини. Ехнатону залишалося правити ще три роки, можливо він важко захворів. Із цього часу співправителькою свого чоловіка стає цариця Нефертіті.

Таким чином, цариця Нефертіті отримала божественний статус ще на початку правління свого чоловіка, вона зображував з атрибутами богині на талататах з Карнацького храму богу Атону. Щоб закріпити новий культ, який для більшості єгиптян був чужим, Ехнатон відкривав публіці своє особисте життя, в якому панувало шанування бога Атона. Усі інтимні сцени царської сім'ї випромінювали щастя та гармонію, яку надав їй бог Атон, як захисник. Такі зображення мали пропагувати культ Сонячного диску населенню, однак у такій пропаганді крилася основна загроза новій ідеології. Велика смертність в родині фараона, яка відбулась між 12-тим та 14-тим роками правління через чуму, призвела до послаблення самих основ культу, який тримався на царській ідеології та культурі сім'ї.

Список використаних джерел

1. Заплетнюк О.А. Роль сім'ї фараона Ехнатона у новому релігійному культі. Гілея. Науковий вісник. Київ, 2016. № 105.
2. Перепелкин Ю.Я. Переворот Амен-Хотпа IV. Ч. I., Кн. II. М., 1967.
3. Arnold D. The Royal Women of Amarna. Images of Beauty from Ancient Egypt. Metropolitan museum of art. New York, 1996. P. 85-119.
4. Badawy A.M. Aberrations about Akhenaten. ZÄS. 1973.
5. Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. Part III: The tombs of Huya and Ahmes. –London, 1905.
6. Dodson A. Amarna sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb and the Egyptian Counter-Reformation. Cairo, 2009.
7. Dodson A., Hilton D. The complete Royal Families of Ancient Egypt. Cairo, 2010.

8. Ertman E. L. Images of Amenhotep IV and Nefertiti in the Style of the Previous Reign. Causing His Name to Live: Studies in Egyptian Epigraphy and History in Memory of William J. Murnane. Boston, 2009.
9. Kemp B. J. The city of Akhenaten and Nefertiti: Amarna and its people. London, 2012.
10. Krauss R. Tutanchamun: Ägyptisches Museum Der Staatlichen Museen Preussischer Kulturbesitz. Berlin, 1980.
11. Martin G. T. The Royal Tomb at El-Amarna. Part II. The reliefs, inscriptions and architecture. London, 1989.
12. Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. London – New York, 1993.
13. Reeves N. New Light on Kiya from texts in the British Museum. JEA. 1988. Vol. 74.
14. Wilson J. A. Akh-en-Aton and Nefert-iti. JNES. 1973. Vol. 32.

* * *

*Інеса Клименко
(м. Кишинів, Молдова)*

ЛЮДИНА І ЛЮДЯНІСТЬ У КОНТЕКСТІ НІМЕЦЬКОГО БАРОКО XVIIІ СТОЛІТТЯ

Німецьке бароко XVIIІ століття – явище суперечливе за своєю суттю. З одного боку, воно прагнуло до нагромадження форм, деталей, кольорів і символів, блискучого оздоблення, з іншого – до перебування людини в стані аскези, маленької і безпомічної перед всемогутністю Бога. Такий хід розвитку бароко в Німеччині був обумовлений протиріччями в політичному житті й культурній надбудові: якщо бароко в монархічній Франції тоді стало лише одним з ідейно-художніх напрямів Просвітництва, то в роз'єднаній кордонами Німеччини бароко начебто сповіщало про прихід чогось неминучого та займало провідні позиції в мистецтві. Головними його сюжетами були біблійні події, а головним героєм дійства – біблійна людина.

Біблійними образами німецького бароко та його біблійними сюжетами займалися відомі філософи і мистецтвознавці XX століття – К. Вольф, П. Спітте, М. Сапонов, А. Швейцер тощо [2; 1; 5; 6]. Автор статті ставить перед собою мету показати творчий спадок німецького бароко як унікальний феномен, який поєднував досягнення сучасного йому європейського мистецтва з високою біблійною культурою в архітектурі та музиці.

На нашу думку, бароко об'єктивно називають мистецтвом епохи абсолютизму. З'явилося воно в Південній Європі, потрапило до Англії, Голландії, Франції, і лише в останній третині XVII століття дібралося до Німеччини. Тут бароко отримало назву «великого імперського стилю» і знайшло своє відображення в усіх видах і жанрах мистецтва – в архітектурі, скульптурі, живописі, а також музиці, театрі та поезії.

У німецькій архітектурі «ідеал природної краси» доповнювався пишністю надприродного, зображеного за допомогою піднесених форм, кольору та символів. Нова архітектура, наповнена вигадливими орнаментальними мотивами у вигляді раковин, утілилася в зведених княжих палацах із їхніми садами, скверами, алеями, театрами, що слугували не просто місцем прийомів і спілкування дворянського вишуканого товариства, а й показником добробуту та символом влади. Церква в стилі бароко з її блискучим оздобленням підкреслювала присутність у ній Бога і справляла вражаючий вплив на людину.

Архітектурні центри німецького бароко виникали в Баварії, Верхній Швабії, Франконії та на Рейні. Серед найзнаменитіших споруд, виконаних у цьому стилі, – віденський Бельведер (архітектор – Йоганн Лука Гільдебранд), королівський палац в Берліні (архітектор – Андреас Шлютер), єпископська резиденція в Вюрцбурзі (архітектор – Йоганн Бальтазар Нейман), палац і парк Шенбрунн у Відні (архітектор – Йоганн Бернхард Фішер фон Ерлах) та інші. Цьому стилю віддали належне будівельники Цвингера в Дрездені і Сан-Сусі в Потсдамі, плаців в Мангеймі, Карлсруе, Бреслау. Всього з 1691 до 1773 року було зведено 40 монументальних споруд. Неповторні барокові ансамблі до цього дня залишаються неперевершеними пам'ятниками німецької архітектури.

На службі архітектури стояли скульптура і живопис бароко. Твори мистецтва (розписи стін і стель) прикрашали палаци і храми. Шедеври бароко в інших видах мистецтва були ще рідкістю. Один із них – це скульптура Великого курфюрста, виконана Андреасом Шлютером.

Характерним вираженням бароко стало також мистецтво ораторії й опери, що стали домінуючими, а в XVIII ст. отримали визнання і як суттєвий елемент німецької культури в творах Г.-Ф. Генделя Й.-С. Баха, К. Глюка. При палацах Відня, Мюнхену, Дрездена, Берліна, Вольфенбюттеля, Мангейма виконувалася німецька музика (Й.-С. Баха та Г.-Ф. Генделя), що вважалася придворним мистецтвом. Особливою турботою користувалася церковна музика в стилі бароко в протестантській Німеччині (пісні, кантати, ораторії).

Оскільки головним чином ми зупинимося на аналізі «біблійного світовідчуття» і «біблійної людини» в творчості Йоганна Себастьяна Баха, то зазначимо, що сьогоднішній день вона є одним із провідних напрямів у мистецтвознавстві. Парадокс його творчості полягав у тому, що вона об'єктивно відбивала не лише пласт різнобічного життя людей Німеччини XVIII століття з їхньою церковною культурою, а й морально-етичні основисуспільства, об'єднуючи їх в єдине ціле.

Йоганн Себастьян Бах і сьогодні вражає своєю багатогранністю, але головне в його творчості – це біблійно-філософське начало, роздуми про морль і людяність, про життя і смерть. Його музика звертається до глибин внутрішнього світу людини. Релігійна тематика пронизує всі його твори, навіть не пов'язані зі словом. І.-С. Бах був глибоко віруючою людиною (протестант). Завдяки цьому в його музиці відчувається особлива велич, світова скорбота.

Із XIX століття наших днів інтерес до творів Йоганна Себастьяна Баха не припинявся. Спадщина неперевершеного генія вражає своїми масштабами. Його ім'я знають не лише професіонали та пошановувачі музики, а й слухачі, які не виявляють особливого інтересу до класичного мистецтва. З одного боку, творчість Баха можна вважати певним підсумком розвитку бароко. Композитор спирався на досвід попередників. Він відмінно знав хорову поліфонію епохи Відродження, німецьку органну музику, особливості італійського скрипкового стилю. Він уважно знайомився з новим матеріалом, розробляв і узагальнював здобутий досвід. З іншого боку, Бах був неперевершеним новатором, умів відкрити нові перспективи для розвитку світової музичної культури. Він «відкрив» Біблію та «біблійну людину» в музичному аспекті.

Творчість композитора багатогранна і за своїм образним змістом. Із-під пера цього майстра вийшли як гранично прості, так і дуже величні творіння. Мистецтво Баха містить і простодушний гумор, і глибоку скорботу, і біблійно-філософські роздуми, і гострий драматизм. Йоганн Себастьян у музиці відбив значущі сторони своєї епохи релігійно-філософські проблеми. За допомогою світу звуків він розмірковував про вічні та важливі питання людського життя: про моральність людини, про її роль у цьому світі. І це не дивно. Композитор практично все своє життя служив у церкві, тому більшу частину музики для неї й написав. Його настільною книгою була Біблія, перекладена двома мовами (латиною та німецькою). Він дотримувався посту, сповідався, відзначав церковні свята. За кілька днів до смерті прийняв причастя [1, р. 112].

Головним героєм у композитора був Ісус Христос. У цьому ідеальному образі І.-С. Бах бачив втілення кращих якостей,

притаманних людині: чистота помислів, сила духу, вірність обраному шляху. Жертовний подвиг Ісуса заради порятунку людства був для композитора сокровенним. У його творчості ця тема була надзвичайно важливою.

В епоху німецького бароко з'явилася музична символіка. Саме через неї розкривається складний і дивний світ композитора. Музика І.-С. Баха сприймалася сучасниками як прозора і зрозуміла мова. Це відбувалося за рахунок стійких мелодійних оборотів, що виражали певні емоції та ідеї. Такі звукові формули носили назву музично-риторичних фігур. Одні передавали афект, інші – мали інтонацію людської мови, треті – образотворчий характер. Ось деякі з них: *anabasis* – сходження; *circulatio* – обертання; *exclamatio* – вигук, висхідна Секста; *fuga* – біг; *passus duriusculus* – хроматичний хід, застосовуваний для вираження страждання або скорботи; *tirata* – стріла.

Поступово музично-риторичні фігури ставали свого роду «знаками» певних понять і почуттів. Так, наприклад, фігура *catabasis*, з якою звуки рухаються вниз, часто використовувалася з метою передачі печалі, смутку, скорботи, смерті, покладення в труну. Поступовий висхідний рух (*anabasis*) вживався для вираження вознесіння, піднесеного духу та інших моментів. Мотиви-символи спостерігаються у всіх творах композитора. У творчості І.С. Баха переважав протестантський хорал, до якого маєстро звертався протягом усього свого життя. Він теж мав символічне значення. Робота над хоралом проводилася в різних жанрах – кантаті, пассионах, прелюдях. Тому абсолютно логічно, що протестантський хорал був невід'ємною частиною бахівської музичної мови.

Серед важливих символів, що зустрічаються в музиці німецького генія, слід зазначити стійкі поєднання звуків, які мають постійні значення. У творчості Баха переважав символ хреста. Він складається з чотирьох різноспрямованих нот. Примітно, що якщо розшифрувати прізвище композитора (*Bach*) нотами, то утворюється такий же графічний малюнок. В – сі бемоль, А – ля, С – до, Н – сі.

За життя творчість Себастьяна Баха не була гідно оцінена. Сучасники знали його більше як органіста, ніж композитора. Про нього не було написано жодної серйозної книги. Із величезного числа його творів лише деякі були опубліковані. Після смерті ім'я композитора незабаром забулося, а збережені рукописи припадали пилом в архівах. Можливо, ми б нічого так би й не дізналися про це геніальну людину. Але, на щастя, цього не сталося. Справжній інтерес до творчості Баха виник у ХІХ столітті. Одного разу Ф. Мендельсон знайшов у бібліотеці ноти «Страстей по Матфію», які його дуже

зацікавили. Під керівництвом Ф. Мендельсона цей твір з успіхом виконали в Лейпцигу. Багато слухачів були захоплені музикою ще маловідомого автора. Можна стверджувати, що це було другим народженням Йоганна Себастьяна Баха.

У 1850 році (до 100-річчя від дня смерті композитора) в Лейпцизі було створено Бахівське товариство. Мета цієї організації полягала у виданні всіх знайдених рукописів І.-С. Баха у вигляді повного зібрання творів. У результаті такої роботи було зібрано 46 томів [6, с.322].

Орган для І. С. Баха – справжня стихія. Тут він зміг розкріпостити свої думки, почуття й емоції та донести все це до слухача. Звідси укрупнення ліній, концертність, віртуозність і драматизм образів. Композиції, створені для органу, нагадують фрески в живописі. Все в них представлено переважно близьким планом. У прелюдях, токатах і фантазіях спостерігається патетика музичних образів у вільних, імпровізаційних формах. Фугам властива особлива віртуозність і надзвичайно потужний розвиток. Органна творчість Баха передає високу поезію його лірики і грандіозний розмах новаторських імпровізацій. На відміну від клавірних творів, органні фуґи набагато більші за обсягом і змістом. Розвиток музичного образу проходить з активністю, що постійно посилюється. Розгортання матеріалу представлено у вигляді нашарування великих пластів музики, тут переважає континуальність (безперервність руху). Кожна фраза впливає з попередньої зі зростаючим напруженням. Так само побудовані й кульмінаційні моменти. Емоційний підйом в результаті посилюється до вищої точки.

Тому не дивно, що творчість Йоганна Себастьяна Баха стала завершальним етапом музичної культури німецького бароко. У його творах дивовижним чином поєднувалися всі кращі досягнення попередніх епох: мистецтво поліфонії німецьких органістів, гомофонний стиль італійської опери і французької танцювальної музики. Він успадкував кращі традиції інструментальної музики. Відомий російський композитор і музичний критик А.Н. Серов так писав про Баха: «Якщо в музичному мистецтві до чогось треба підходити..., з любов'ю в серці, з острахом і вірою, так це і є творіння великого Баха» [4].

Трагічна історія Німеччини (Селянська і Тридцятилітня війни, «Вестфальський мир», який остаточно закріпив роздробленість країни) дала Баху можливість відчувати глибокі протиріччя свого часу, Біблію – як опору життя. Глибина філософських узагальнень, відбиття складного і суперечливого земного буття і божественного світу

досконалої гармонії відрізняють його органні меси, хорали, ораторії, кантати і особливо «пасіони» («пристрасті»).

Ще в XVII столітті виникла традиція вокально-хорового виконання «пристрастей» – драматизованих урочистих оповідань про страждання та мученицьку смерть Ісуса. Одним із найвидатніших творів Баха стали «Страсті по Матвію» (1729 р.) – грандіозний твір із 78 номерів, який виконувався впродовж чотирьох годин. За задумом автора, у ньому брали участь два чотириголосних хори з солістами і оркестр із 34 музикантів. Зрозуміло, що нелегко було організувати виконання цього монументального твору за життя композитора [1, р.29].

Музика «Страстей» викликала найрізноманітніші емоції у слухачів: від суворості, піднесеної скорботи до щирого вболівання, роздумів і просвітленого торжества життя. Стримана, скорботна мелодія голосів супроводжувалася плачем скрипки, а партії хорів передавали крики розлюченого натовпу, який вимагав страти Христа. Тому суворим ревнителем церкви музика не сподобалася, вона була занадто оперною та далекою від релігійної догматики. Лише в 1829 році, через сто років після її створення, двадцятирічний німецький композитор Ф. Мендельсон домігся її оригінального виконання в Лейпцигу.

«Переповнений зал здавався храмом, серед присутніх панувало урочисте благоговіння; тільки інколи лунали окремі приклади глибоко схвільованого почуття («Зі спогадів Ф. Мендельсона») [2, р. 138].

Одним із найвеличніших творів Баха стала Висока меса (Меса сі мінор) (1747 – 1749 рр.), створена в кращих традиціях стилю німецького бароко. Складність структури та великий обсяг не дозволяли виконати її в церкві під час святкового дня богослужіння (за життя Баха вона теж не була виконаною жодного разу). Меса складалася з 5 великих частин, що включають 24 номери (15 хорів, 6 арій і 3 дуети). У XIX столітті (майже через 150 років після смерті І.-С.Баха) грандіозний твір вразив слухачів своєю цілісністю і чіткою продуманістю.

Бароковий характер музики знайшов втілення в поліфонічному мистецтві І.-С.Баха, вершиною якого були фуги – багатоголосні твори, в основі яких лежить одна музична тема, що звучить послідовно в різних голосах. Походження цієї музичної теми не випадкове: голоси, які звучать, дійсно ніби «наздоганяють» один одного і доходять згоди лише в кінці. Пройшовши в усіх голосах, мелодія починає дробитися на дрібні частини, її звучання стає напруженим, нестійким. У ДТК (Добре темперованому клавирі) І.-С.Баха також простежуються Біблійні сюжети й біблійні герої:

прелюдія C dur (Вифлиємська зірка), fuga C dur (бесіда «трьох славних царів»), прелюдія c moll (убиття немовлят) fuga c moll (втеча в Єгипет Марії та Йосипа) і так далі.

Добре темперований клавір (1744 р.) – неперевершений зразок поліфонічної клавірної музики, підручник і настільна книга для виконавців багатьох поколінь. Як ми зазначали вище, Л. Бетховен називав його своєю «музичної Біблією, для Р. Шумана клавір була» найкращою граматикою починаючого музиканта» [2, р. 134].

Не меншою популярністю користувалася й світська вокально-інструментальна музика І.-С. Баха. Близько 30 кантат (вокально-інструментальних творів для солістів хору та оркестру) належить великому композитору. Кожна з них пройнята веселими й життєрадісними інтонаціями, у всіх відчуються дотепність і тонкий гумор автора, в «Селянській кантаті» звучать народно-пісенні мелодії, що передають стихію народного життя. Вона стала живою замальовкою селянського свята, любовного побачення на лоні природи, «Кавова кантата (1732 р.) – це дотепна жанрова сценка, де буркотливий батько забороняє дочці пити каву – модний у ті часи напій. Але винахідлива і спритна дочка вправно обходить всі його заборони.

Таким чином, «біблійна людина» і «людяність», що представлена в якості біблійної моралі, найяскравіше проявилися в творчості І.-С.Баха. «Ідеал природної краси» в німецькій бароковій архітектурі XVIII століття доповнився біблійними сюжетами та образністю І.-С. Баха. Недарма говорять, що архітектура є застиглою музикою. Німецький композитор тому й сьогодні є популярним у всьому світі, тому що його твори завжди змушували думати над проблемами буття й місцем у ньому людини. Жанри, до яких великий маєстро звертався впродовж усього свого життя, були найрізноманітнішими. Це органна музика, вокально-інструментальна музика для різних інструментів (скрипки, флейти, клавіру і інших) і для інструментальних ансамблів. І скрізь відчувається єдине начало – «біблійна» людина.

Список використаних джерел

1. Ph. Spitta. Johann Sebastian Bach. Leipzig: Nota, 1880. 220 p.
2. Wolff K. Johann Sebastian Bach: the learned musician. New York: Norton, 2000.
3. Документи жизни и деятельности И. С. Баха – запись в церковной книге, Кётен (веб-архив). Режим доступа: <http://www.geocities.com/Athens/Forum/5344/lit/Bach-Dokumente.html#015>

4. Документы жизни и деятельности И.С.Баха – Письмо И.С.Баха Эрдману (веб-архив). Режим доступа: [http://www.geocities.com/Athens/ Forum/ 5344/lit/Bach-Dokumente.html#007](http://www.geocities.com/Athens/Forum/5344/lit/Bach-Dokumente.html#007)
5. Сапонов М.А. Шедевры Баха по-русски. М.: Классика-XXI, 2005. 156 с.
6. Швейцар А. Иоганн Себастьян Бах. М.: Классика-XXI, 2011. 568 с.

* * *

Олександр Лахно
(м. Полтава)

ДІЯЛЬНІСТЬ Л. М. ВІНС ЯК ПРИКЛАД ЖІНОЧОГО ГЕРОЇЗМУ

У минулому досить часто рушіями змін і лідерами суспільних рухів були жінки. Вони неодноразово ставили в боротьбі за власні ідеали навіть сильнішими за чоловіків. Це часто спостерігалось і в житті різних конфесій, переважно протестантського спрямування.

В історії Спільки Церков євангельських християн-баптистів (СЦ ЄХБ) відомо багато її керівників. Однією з активних діячів цієї опозиційної як до органів влади, так і до офіційного керівного органу над віруючими ЄХБ – Всесоюзнаї Ради ЄХБ (ВР ЄХБ) була Лідія Михайлівна Вінс (1907-1985). Саме вона стала однією з фундаторів багатьох організаційних об'єднань прихильників Ради Церков ЄХБ (РЦ ЄХБ).

Доля цієї віруючої жінки є промовистою та показовою щодо особливостей державно-конфесійних відносин у СРСР. Ставши у 1927 році дружиною пресвітера, вона у 30-ті роки розділила репресії чоловіка, у 60 – 70-ті роки – 8-річні пута сина, у 1970-1973 роках сама була ув'язненою за активний захист засуджених віруючих. Цю справу Лідія Михайлівна продовжувала й після переселення у 1979 році до США аж до своєї смерті у 1985 році.

Окреслена проблема сучасній вітчизняній історіографії майже не розглядалася. Необхідний матеріал ми знайшли лише в архівних джерелах та у конфесійній періодиці.

Лідія Вінс народилася 30 березня 1907 року в місті Благовіщенську-на-Амурі (Росія) у сім'ї віруючих. Маленька Ліда із великим задоволенням відвідувала зібрання віруючих, брала участь у дитячому хорі. А коли виросла, то сама почала керувати дитячим хором, займалася з дітьми в недільній школі, співала в дорослому хорі [12, с. 34].

У 1927 році на Молодіжному з'їзді християн-баптистів вона вперше познайомилася з Петром Яковичем Вінсом і після приїзду додому з навчання в червні того ж року Лідія Михайлівна вийшла за нього заміж. Ще до цього, закінчивши богословську школу в Канаді, П.Я. Вінс був направлений благовісником на Далекий Схід Росії та в 1926 році був обраний пресвітером Благовіщенської церкви баптистів.

До 1928 року Петро Якович мав громадянство США, але на початку 1929 року добровільно відмовився від нього, прийнявши підданство СРСР, щоб разом з усім братством ЄХБ розділити гоніння войовничого атеїзму. Як наслідок, із часом його було заарештовано [8, с. 2].

4 серпня 1928 року у сім'ї Вінс народився син Георгій, який пізніше стане найвідомішим у світі радянським баптистом.

Уже восени 1929 року Лідія Михайлівна разом із своїм чоловіком брали участь у Всесоюзному з'їзді баптистів у Москві, на якому яскраво проявився компроміс керівництва баптистів із радянською владою. Проти цього виступив П.Я.Вінс, за що вже через тиждень після відбуття в Москві його було заарештовано.

Ще перед початком пленуму Петра Яковича викликали до органів НКВС, де пропонували проголосувати на з'їзді за тих служителів, які влаштовували владу. Вінс відмовився від пропозиції, за що був засуджений на 3 роки таборів із подальшим засланням.

Л.М. Вінс повернулася додому одна. Будинок, де вони жили в Благовіщенську – конфіскували, а їй було дано 24 години для виїзду з міста. І почалися постійні переїзди з одного міста до іншого через відмови у проживанні. У цей час її чоловіка було позбавлено переписки, побачень, тому дружина не могла нічого знати про нього до дня звільнення. До того ж, органи влади вимагали від Лідії навіть зректися прізвища чоловіка.

Звільнили П.Я. Вінса у 1933 році, але ніде не приймали на роботу. Сім'я жила в бідності, мала значні труднощі, але віра їх від того лише посилювалася.

У 1936 році П.Я. Вінс знову був заарештований, але його звільнили після розгляду справи у суді за недостатністю доказів. Уже наступного року знову заарештували й засудили закритим судом на 10 років без права переписки та побачень [5, с. 114-124].

Помер Петро Якович неподалік від Магадану, про що сім'я дізналася через багато років. Зокрема, на багато запитів Лідії Михайлівни про чоловіка органи влади відповідали, що Петро Якович помер у таборі 27 грудня 1943 року. Однак, лише через майже 60 років, після офіційного дозволу повернутися до батьківщини, у 1995 році син Георгій отримав доступ до архівів КДБ у Москві, де в

матеріалах справи батька (обсягом 450 сторінок) дізнався, що той був розстріляний 26 серпня 1937 року [10, с. 14].

Для Л.М. Вінс знову настали роки самотності, незрозуміння та відчуження з боку багатьох віруючих.

Сім'я Вінс ніколи не виходила з поля зору НКВС. Майже щотижня вночі до неї приходили представники цієї структури, переглядали всі речі, щось шукаючи, відбирали Євангелії, збірки пісень, християнські журнали; пропонували відмовитися від Бога, пожаліти сина... Але Лідія Михайлівна зберегла цілісність та чистоту своєї віри.

До 1946 року сім'я жила в селищі Катишка та в місті Омськ, де Лідія Вінс 5 червня 1945 року охрестила сина за баптистським звичаєм.

Після закінчення війни влада зацікавилася активністю віруючих. Уже в 1946 році почалися виклики до МДБ: цікавилися внутрішнім життям церкви, проповідниками, молоддю. Після кількох відвідин установи Л.М. Вінс твердо вирішила не з'являтися на виклики. Тоді працівник МДБ сам прийшов до неї додому. Відбулася розмова, яка стала лейтмотивом всього наступного життя Лідії Михайлівни. Так, на запитання офіцера МДБ: «Чому ви не з'являєтеся на виклики?», вона відповіла: «...мені ні про що з вами говорити... Я не буду зраджувати віруючих! Беріть мене, арештовуйте, розстрілюйте...». Після цих слів Л.М. Вінс рішуче відчинила входні двері зі словами: «Залиште мій дім!». На слова співробітника держбезпеки: «Ми вас заарештуємо!», відповіла: «Арештовуйте, робіть, що хочете. Але я – християнка й не стану на шлях зради!» [10, с. 215-в].

Після цього випадку Лідія Вінс із сином переїхала до Києва до батьків та сестри Надії й приєдналися до Подільської церкви ЄХБ, де почали співати в хорі [8, с. 3].

У Києві Л.М. Вінс застала хвиля пробудження, яка розпочалася серед євангельських християн-баптистів після заклику Ініціативної групи до очищення та освячення. Перші послання Ініціативної групи поширювалися серед віруючих. Вони знайшли відгук у серці Лідії Михайлівни. З цього моменту вона активно підтримувала заклик до скликання надзвичайного Всесоюзного з'їзду церкви ЄХБ.

У травні 1966 року син Георгій був заарештований та засуджений за активну роботу в РЦ ЄХБ на 3 роки. Після його арешту Лідія Михайлівна увійшла до складу Ради родичів в'язнів ЄХБ (РРВ ЄХБ), а з часом була обрана її головою.

У 1970 році, коли Лідії Михайлівні було вже 63 роки, її заарештували за роботу в РРВ ЄХБ, яка полягала в постійних усних та письмових зверненнях і клопотаннях перед радянськими та

партійними органами влади, зарубіжними міжнародними організаціями [1, арк. 2-3]. Сам арешт відбувся 1 грудня о 8 годині вечора, коли Л.М. Вінс була вдома з онуками. Ось як описаний цей випадок у повідомленні всім віруючим євангельським християнам-баптистам за дорученням другого Всесоюзного з'їзду РРВ ЄХБ у СРСР: «Жах дітей, які бачили арешт бабусі, важко описати. Від переляку в маленькій Жені почалося блювання, піднявся дитячий крик, на що співробітники прокуратури заявили: «Доведеться і дітей забирати з нею»... Відвезли Лідію Михайлівну до в'язниці у міліцейській машині в супроводі лікаря швидкої допомоги» [3, с. 38].

Судовий процес над головою РРВ ЄХБ Л.М. Вінс відбувався упродовж 8-9 лютого 1971 року в місті Києві. На ньому були відхилені всі клопотання Лідії Михайлівни і на суд спеціально не були викликані потерпілі віруючі. Свідками у справі були лише працівники прокуратури, міліції, адміністрації таборів, тобто атеїсти. Це ж відзначила в своєму захисному слові Лідія Михайлівна: «Я вважаю, що суд дійсно порушив процесуальні норми... Хіба можуть бути свідками слідчі та працівники міліції, саме ті, на кого ми скаржилися. Жодного потерпілого свідка не викликали. У такому вигляді суд навіть виглядає якось абсурдно...» [7, с. 48]. Суд не зважив на ці слова.

Далі зупинимося на аналізі ходу судового засідання в справі Л.М.Вінс. Сам процес проходив у приміщенні народного суду Залізничного району міста Києва в залі на 35-40 чоловік, хоча бажаних бути присутніми було понад 100 осіб – в основному одновірці підсудної з різних місцевостей. Але змогли побувати на процесі не більше 15 осіб разом із родичами. Інші віруючі перебували на вулиці.

Обвинувачення було висунуте за двома статтями:

а) стаття 138, частина 2 Кримінального кодексу УРСР – за виготовлення та поширення літератури, яка містить заклики до невиконання законодавства про релігійні культи;

б) стаття 187, частина 1 Кримінального кодексу УРСР – за поширення завідомо наклепницьких вигадок, які паплюжать радянську державу та суспільний устрій.

Підсудна внесла кілька клопотань:

а) про надання більшої зали для суду;

б) про відвід суду, так як він складався лише з атеїстів, які не могли зрозуміти, на її думку, мотиви вчинків віруючих.

Також прохала, щоб її інтереси захищав представник міжнародної християнської громадськості – віруючий юрист [4, с. 22].

Київський обласний суд присудив Лідії Михайлівні 3 роки позбавлення волі за статтею 138, частиною 2 та статтею 187, частиною 1 Кримінального кодексу УРСР [2, с. 6].

У багатьох заявах і клопотаннях від віруючих на ім'я уряду та керівництва партії наголошувалося на тому, що Вінс була засуджена за свої звернення до уряду про випадки беззаконня, які вчинялися місцевою владою щодо віруючих ЄХБ та їх сімей у СРСР. У них зазначалося, що така діяльність не містить в собі злочину проти радянського законодавства і тому позбавлення її волі є незаконним.

18 лютого 1971 року Л.М. Вінс подала касаційну скаргу до Верховного Суду УРСР. У ній вона зазначала: «У звинувачення мені поставили листи Ради родичів в'язнів, членів церков ЄХБ, у яких я дійсно брала головну участь. Я це визнавала на попередньому слідстві та в суді, але мотиви листів і їхній зміст були неправильно кваліфіковані:

1) заклик про не виконання законодавства про релігійні культи – не доведений. У листах тільки заклики молитися та клопотати;

2) наклеп або «завідомо наклепницькі випадки, які паплюжать радянський державний устрій» – не відповідає дійсності, оскільки в листах наведені реальні факти. Починаючи з 1961 по 1970 рік ми маємо дані близько 50% всіх випадків гонінь, а саме: 11 415 людино-днів покарань, 96 400 крб. штрафів, 4 000 викликів до правоохоронних органів за релігійними мотивами, 396 випадків допитів дітей, близько 1 000 сиріт. Усього було засуджено за цей період 524 віруючих і на момент арешту 168 чоловік перебувало у в'язницях...

У звинувачення мені поставлено чотири епізоди з листів про віруючих Ковальчук, Павленко, Колесник і Г.П. Вінс – у процесі суду фактично нічого не доведено, оскільки свідками були зацікавлені особи... Прошу громадян суддів зрозуміти мотиви листів, які виходили лише з родинних почуттів і показали факти такими, якими вони були» [2, с. 6-7].

Верховний Суд УРСР не розслідував факти переслідувань, про які говорила на суді та згадувала в касаційній скарзі Лідія Михайлівна, й затвердив вирок обласного суду.

Лідії Вінс довелося відбутися увесь термін покарання у виправно-трудовій колонії п/с ЯЭ УЧ 308/34 міста Дніпродзержинська Дніпропетровської області [11, с. 18].

У результаті перебування в ув'язненні її здоров'ю було завдано непоправної шкоди. Упродовж табірного терміну Лідія Михайлівна захворіла на атеросклероз, гіпертонічну хворобу, хронічну серцеву недостатність, що супроводжувалося значними набряками,

накопиченнями рідини в порожнині живота, сильними головними болями, безсонням.

У своїй заяві від 5 листопада 1972 року віруючі Київської церкви ЄХБ (всього підписалося 150 чоловік) вимагали термінової госпіталізації Л.М.Вінс до лікарні з висококваліфікованими фахівцями, індивідуальний догляд, достатнє харчування, що було повністю виключено в умовах виправно-трудової колонії [9, с. 20].

Незважаючи на важкі табірні умови, у 1973 році Лідія Вінс вийшла на волю, хоча в день звільнення була такою слабкою, що ув'язнені вели її під руки до воріт табору.

Далі Лідія Михайлівна не могла залишатися байдужою до страждань віруючих ЄХБ і, не зважаючи на похилий вік і слабке здоров'я, продовжувала працю у РРВ ЄХБ, із готовністю та співчуттям відкликаючись на різні проблеми.

У 1974 році її син Георгій був заарештований удруге й засуджений до 5 років таборів і 5 років заслання. Але у квітні 1979 року його було позбавлено громадянства СРСР і вислано до США. Ось як згадує про це сам Георгій Петрович: «...26 квітня 1979 року мене неочікувано з Тюменської в'язниці доставили в аеропорт, посадили на літак і під конвоем привезли до Москви, де помістили до однієї з в'язниць... чиновник сказав мені: «Я уповноважений ознайомити вас з Указом Президії Верховної Ради СРСР про позбавлення вас радянського громадянства... – А як же моя сім'я? – Ваша сім'я може послідувати за вами, – відповів чиновник... 27 квітня 1979 року на рейсовому літаку «Аерофлоту» я був висланий під конвоем... до США» [6, с. 250].

Як пізніше з'ясувалося, адміністрація президента США Дж. Картера домовилася з радянським вищим керівництвом про обмін двох спійманих радянських розвідників на чотирьох радянських в'язнів совісті. Серед них значився й Георгій Петрович Вінс [8, с. 4-5].

У травні цього ж року було дозволено всій сім'ї Вінс приєднатися до Георгія Петровича і в червні Лідія Михайлівна вилетіла до сина.

Спочатку вона оселилася у Лос-Анджелесі (Каліфорнія), де була членом російської баптистської церкви «Віфанія». Тут вона постійно розповідала про переслідуваних за віру радянських віруючих ЄХБ. У 1981 році переїхала до сина Г.П. Вінса до міста Елкарт (Індіана) і проживала там до кінця своїх днів [12, с. 35].

Але не довго доводилося їй залишатися на місці. Багаточисельні запрошення віруючих кликали в дорогу. Також активно Лідія Михайлівна допомагала синові Георгію, який в США заснував Зарубіжне представництво РЦ ЄХБ по захисту й допомозі переслідуваній церкві в Радянському Союзі. Вони разом

проповідували на теренах Північної та Південної Америки, а також у Європі та в Австралії. Їх основним завданням було передання інформації про долі радянських віруючих [8, с. 5].

17 травня 1985 року, коли Лідія Михайлівна Вінс працювала у своєму кабінеті за друкарською машинкою, готуючи відповіді на багачисельні листи християн, їй стало зле: ліву частину тіла та мову паралізувало. Її відвезли до лікарні. Там Лідії стало легше і повернулася мова. Лікарі планували розпочати курс лікування щодо відновлення рухових функцій. Але через одну добу, 19 травня 1985 року, у неділю, сонячного ранку Лідія Михайлівна відійшла у вічність...

Таким чином, ми бачимов опозиційному рухові супроти політики партії та радянської держави велику роль відіграло релігійне дисидентство. Найактивнішим воно було в середовищі віруючих ЄХБ. Значне місце серед них займала керівна діяльність Лідії Михайлівни Вінс – нескорений борець за права віруючих як на волі, так і за мурами. Своєю правозахисною діяльністю ця жінка назавжди залишиться в історії новітнього протестантизму.

Список використаних джерел

1. Архів Міжнародного науково-дослідницького та правозахисного центру «Меморіал» (м. Москва, РФ). Ф. 158. Т. 14. АС №611. Обращение Второго Всесоюзного съезда родственников узников ЕХБ к Генеральному Секретарю ООН У Тану, 12 декабря 1970 года.
2. АС №690. Собрание документов Самиздата: В 30-ти томах. Т. 14. Мюнхен: RL/RFEResearchInstitute, 1972-1978.
3. АС №871. Сборник документов Второго Всесоюзного съезда родственников узников евангельских христиан-баптистов в СССР (ч. 1). Собрание документов Самиздата: В 30-ти томах. Т. 15. Мюнхен: RL/RFEResearchInstitute, 1972-1978.
4. АС №883. Напоминание №3. Собрание документов Самиздата: В 30-ти томах. Т. 14. Мюнхен: RL/RFEResearchInstitute, 1972-1978.
5. Винс Г. Тропоюверности. Elkhart: RussianGospelMinistries, 1997. 300с.
6. Винс Г.П. Евангелие в узах. К.: ИПП «Компас», 1994. 253 с.
7. Винс Г.П. Верные до конца. Корнталь: Свет на востоке, 197?. 143 с.
8. Георгий Петрович Винс ушел в небесную славу (4 августа 1928 – 11 января 1998). Слово истины. 1998. №1. С. 1-5.
9. Заявление правительству СССР. Бюллетень Совета родственников узников евангельских христиан-баптистов в СССР. 1973. №11. С. 20-21.

10. Коваленко Л. Облако свидетелей Христовых для народов России в XIX-XX веках. К.: Центр Христианского Сотрудничества, 2000. 274 с.
11. Положение узников в лагерях. Бюллетень Совета родственников узников евангельских христиан-баптистов в СССР. 1972. №10. С. 17-19.
12. Служение ближним (строки биографии). Вестник истины. 1985. №3. С. 34-35.

* * *

*Людмила Прагер
(г. Мюнхен, ФРГ)*

ЧЕЛОВЕК И ЭПОХА В ТВОРЧЕСТВЕ РИХАРДА ВАГНЕРА

Ни один биографический обзор творчества выдающегося мастера не может дать представление об истинных глубинах его творчества. Особенно это касается Рихарда Вагнера, творчество которого представляет безграничный океан, не вмещается в понятие одного философии и одного стиля, плохо поддается тем или иным формулировкам. Чтобы доказать хотя бы одну гипотезу о его наследстве в рамках статьи, необходимо ограничить это «бесконечное» и выбрать из него самое существенное.

В этом ракурсе значимым для Вагнера является то, что он в большей степени, чем все другие представители искусства XIX века, находился в предвкушении катастрофы в Старом Свете. Мы остановимся именно на этой гипотезе, упуская все остальное у Вагнера или рассматривая его в контексте «катастрофы». Но сейчас подобную гипотезу уже невозможно будет формулировать в общей и неопределенной форме, без всестороннего критического подхода. Однако и эта центральная особенность вагнеровского творчества настолько многогранна, что тоже требует ограничения и уточнения.

Сначала мы сосредоточимся на мировоззренческих доминантах Рихарда Вагнера, не беря во внимание многие другие. Дело в том, что Р. Вагнер был не только композитором, но и очень плодотворным писателем. Шестнадцать томов его литературных произведений и семнадцать томов писем свидетельствуют о том, что Вагнер с самых молодых лет и на протяжении всей жизни выступал как писатель-музыковед и писатель-искусствовед. Хотя он не имел соответствующего образования, его труды выглядят профессионально. Обзор литературных материалов Рихарда Вагнера свидетельствует о

его глубоких знаниях в области теории и истории музыки. Нет ни одного композитора прошлой эпохи, творчество которого бы Р.Вагнер не анализировал, выражая не только глубокие и точные суждения, но порой и просто схематические или поверхностные, что появлялись у него в связи с невероятным восторгом своей собственной доктриной.

В искусствоведческой литературе советского периода есть достаточно основательное и ценное исследование мировоззренческих доминант Вагнера, основанное на анализе не музыкальных произведений немецкого композитора, а на этих чрезвычайно разнообразных, часто запутанных и противоречивых литературных выражениях Р. Вагнера о музыке. Эта работа принадлежит С. Маркусу [1]. К нему и нужно обратиться тем ценителям творческого наследия Р.Вагнера, которые хотели бы иметь готовый анализ фактических высказываний композитора о музыке в течение всей его жизни.

Что касается автора этой статьи, то, учитывая всю литературную фактографию Вагнера, хотелось бы вникнуть в его ощущение «человека и эпохи», прежде всего, на основании изучения его произведений музыки и поэзии. Литературную фактографию Р.Вагнера мы, конечно, не будем упускать, потому что без этого исследуемое осознать просто невозможно. Однако мировоззренческие доминанты музыкальных произведений Р.Вагнера настолько своеобразны и так далеки от его литературных высказываний, требующих особого внимания каждого исследователя.

Итак, на основе выше сказанного, требовать полной ясности, теоретической или исторической, от Вагнера, наверное, было бы несправедливо. Никто из известных композиторов не написал так много о музыке, как он. И в своих литературных выражениях он выступал скорее публицистом, пропагандистом или музыкальным критиком, который увлекался своими мыслями и мало следил за логикой собственных высказываний. Кроме того, ему ничего не стоило и публично и в частной переписке полностью отказываться от своих прежних взглядов, даже от самых недавних [2, с. 47].

Примером такой противоречивости Р. Вагнера может послужить его отношение к Л. Фейербаху, философией которого композитор был увлечен в конце 40-х годов. И это его увлечение вполне соответствовало тому страстному пылу, с которым Р.Вагнер участвовал в революционных событиях 1849 года. Более того, одно из своих произведений – «Искусство будущего» (1850) Р. Вагнер посвятил Л.Фейербаху, считая, что здесь он «с искренним рвением попытался передать мысли философа» [2,с. 48].

Отметим с определенной иронией, Рихард в одном из писем вспоминал, что читал (да и то вскользь), только третий том

Л.Фейербаха. При издании же впоследствии того же произведения композитора посвящение Л. Фейербаху было вообще снято. Однако, как бы не разошлись пути Р. Вагнера и Л.Фейербаха (а они действительно навеки разошлись), композитор навсегда сохранил для себя присущий Л. Фейербаху «пиетет» перед величием природы как истинной основы бытия, мечты о ее возрождении, ее воздействие на человека, глубокий интерес к мифу, где герои от природы сильные своей целостностью.

Если мы имеем в виду не случайные или поверхностные высказывания Р. Вагнера, а его действительно глубинное отношение к религии, то, пожалуй, влиянием Л. Фейербаха можно объяснить неприятие композитором тех обязательных форм религии, которые были до него и в его время. Что же касается его настоящей религии, которую он принимал на «личностном уровне», то она, безусловно, была связана с ощущением катастрофы, угрожавшей современному ему миру «денежного мешка и капитала», символами которой и проникнуты его главные музыкально-театральные произведения. Об этом речь пойдет позже [3, с. 81].

Наконец, в Р. Вагнеру очень сложно было определиться с твердыми и постоянными политическими взглядами, поэтому большинство знатоков и любителей его творчества утверждают, что сначала он был революционером, а затем стал активным реакционером. Но это – самая большая ошибка многих исследователей. Подобного рода критики Р. Вагнера просто не учитывают его вдохновенного новаторского мировоззрения, которое нельзя свести к любым определенным политическим взглядам.

Автор этой статьи осуществляет анализ мировоззренческих доминант Р. Вагнера, опираясь на исследования С. Маркуса (в работе ученого этот анализ дается подробно). Но все же остановимся лишь на одном «курьезном противоречии», что выявилось в сравнении труда Р.Вагнера «О республике и короле» (1848) с его же статьей «О государстве и религии» (1864).

В первом труде обоснованно отменяются общественные сословия и деньги, уничтожается не только аристократия, но вычеркивается сама память о всех «славных» предках, «проповедуется» всеобщее избирательное право и «абсолютное республиканство». И во главе подобной республики в Р. Вагнера должен находиться король, который объявлен первым республиканцем. Стоит поставить перед собой вопрос: какая же тогда разница между этими убеждениями с «прямым монархизмом», который «проповедуется» Р.Вагнером в статье 1864 года? А ответ здесь прост: и республику, и отмену сословий, и уничтожение денежного хозяйства, и королевскую власть

Р.Вагнер понимал вовсе не в традиционном стиле тогдашних буржуазных теорий [3, с. 85].

Так, например, чтобы проанализировать вагнеровскую теорию денег за ее глубинной сущностью и «революционной остротой», нужно прочитать не только трактаты Р. Вагнера 1848-1850 годов, но и слушать его тетралогии 1870-х годов «Кольцо Нибелунгов». Здесь вопрос ставится не просто в общественно-политической ракурсе, но космологически; золото трактуется Р. Вагнером не в экономическом смысле, но тоже преимущественно космологически. Вот в этом и заключалась настоящая революционная сущность вагнеровского творчества. Поэтому его неоднозначные высказывания ранних лет на общественно-политические и экономические является лишь наивными попытками выразить себя и свои нетипичные мировоззренческие доминанты.

Стоит отметить еще одно обстоятельство, которое убеждает нас в полном несоответствии высказываний Р. Вагнера с его главными музыкально-драматическими произведениями. Когда в 70-х годах композитор завершил свою тетралогии «Кольцо Нибелунгов» и мечтал о создании собственного музыкального театра, то объявленная по всей Германии подписка для пожертвований дала наименьший результат. И неудивительно, что тогдашний канцлер Отто фон Бисмарк никак не откликнулся на ходатайство Р.Вагнера о предоставлении ему государственных средств на строительные работы.

Конечно, этого не было бы, если бы «вагнеровский монархизм» 1864 года и на самом деле имел что-то бы общее с тогдашним буржуазными монархическими теориями. Бисмарк прекрасно понимал, что это не имеет никакого отношения к политике и для тогдашней Германии все эти «Нибелунги» без никакого значения [1, с.490].

И когда все же на средства баварского короля Людвига II был построен знаменитый Байрейтский театр недалеко от Мюнхена, то Бисмарк не явился даже на его торжественное открытие в 1876 году первой постановкой полной тетралогии «Кольцо Нибелунгов». А вместо себя канцлер прислал императора Вильгельма I, который был известен своей безвольным поведением и полной зависимостью от Бисмарка. Конечно, для репутации Р. Вагнера приезд Бисмарка в Байрёйт был бы несравненно более значимым, чем прибытия Вильгельма I. Но все прекрасно понимали, что здесь нет и тени той монархической и «пангерманской» идеи, в пользу которой сам Бисмарк работал всю жизнь. Это лучшее доказательство того, что все

обвинения в адрес Р.Вагнера, в его якобы приверженность реакционной политики беспочвенны.

Однако баварский король Людвиг II оказался настоящим энтузиастом и ревностным поклонником творчества композитора. Но преданность Людвигу II Р. Вагнеру, его искренняя любовь к нему носили не государственный, а сугубо личный характер. Министры же Людвигу II всегда выступали против расходов миллионов на «вагнеровское дело». Поэтому можно утверждать, что нашлась только одна коронованная особа, которая подружилась с Р. Вагнером, и то независимо от любых монархических или религиозных соображений композитора.

Итак, все общественно-политические теории и мировоззренческие доминанты Р. Вагнера не нужно понимать совсем буквально; именно поэтому бесчисленные их противоречия и непоследовательности не имеют никакого отношения к музыкальному творчеству композитора.

В религиозных взглядах Р. Вагнер был таким же «последовательным», как в области общественно-политических наук. Многие любители религиозных схем подводили оперу «Тристан и Изольда» под буддизм, «Кольцо Нибелунгов» – под древненемецкое язычество, а «Парсифаль» – под католичество. На самом деле, если учесть всю глубину и многообразие художественного творчества Р. Вагнера, то истинная религия немецкого композитора не имела ничего общего ни с одной религией. У него была своя собственная религия, непонятная буржуазному миру, и можно ли его мировоззренческие позиции вообще называть религией? [4, с. 211]

Споры о том, был Р.Вагнер – революционером или реакционером и или переходил он от одного политического мировоззрения к другому, будут абсолютно бесполезны до тех пор, пока не будут учтены полностью его философия и музыкальная эстетика, что раскрываются в главных музыкальных вагнеровских драмах. Р.Вагнер ведь не был философом по профессии, не был он и богословом, ни эстетом, ни политиком, и даже не был теоретиком музыки. Всех этих вопросов он касался лишь косвенно, исключительно в связи с неопределенными для него обстоятельствами жизни, очень часто только публицистически, мимоходом, почти всегда односторонне, можно сказать, что весьма наивно и поверхностно, без всякого стремления к хотя бы малейшей последовательности или системе. Однако – это полная противоположность его чисто музыкальному миру, который он не только с чрезвычайной гениальностью, но также с небывалой оригинальностью и «железной последовательностью»

изображал на протяжении нескольких десятков лет своей творческой жизни [2, с. 139].

Таким образом, тот безбрежный океан вагнеровских материалов с его мировоззренческими доминантами, о необходимости ориентации в котором мы говорили выше, можем только уточнить в следующих четырех плоскостях:

Во-первых, хотелось бы формулировать хотя бы отдельные, существенные вехи именно мировоззренческих основ Р.Вагнера. Его «человек и эпоха» в их подлинном смысле могут быть выявлены не столько из его литературно-критическую деятельность, сколько средствами художественного творчества. Даже его самые известные произведения воспринимаются сложно, ибо требуют большой отдачи и понимания зрителя.

Во-вторых, как бы мы не пытались понять мировоззренческие доминанты Р. Вагнера, они никогда не будут выглядеть чисто абстрактными или только теоретическими. Его мировоззрение пронизано ощущением катастрофы, что переживала современная ему Европа. Революция, на подготовку которой европейское общество потратило несколько веков, взорвалась и испарилась, не оставив после себя никаких глубоких следов и достаточно глубоких надежд на будущее. Р. Вагнер глубочайшим образом переживал эти последствия революции, и даже более того, он обобщал революцию до космических размеров, находил во всем космосе подобные революции и с большим увлечением их отражал в музыкально-драматических произведениях.

В-третьих, сам Р. Вагнер всегда был деятельной и страстной натурой. Он ни коим образом не мог ограничиться лишь созерцанием «провала» революции и всегда искал выход из него. Но в те времена такой выход мог происходить в двух направлениях: 1) Европа начинала лелеять мечты об идеальном социализме, который в свете марксистской «обоснованности» подрывал представление о социализме; 2) Европа быстро двигалась к империализму и к перерождению всего культурного пласта жизни. Однако Р.Вагнер не был ни сторонником империализма, ни социалистом в смысле политических теорий XIX века. Отсюда и все его противоречия.

В-четвертых, «осевым стержнем» творчества Р.Вагнера оказалось изображение интимной судьбы европейского индивидуума, потерявшего свои прежние революционные идеалы и не сумевшего конкретно представить себе то идеальное будущее, ради которого происходили все болезненные изменения, а также направление, в котором разворачивался поступательное исторический процесс. Душа этого индивидуума, наделенного чрезвычайно страстной жадой

жизни, узнала суету стремления к идеальной жизни в условиях полной неизвестности будущего человечества – вот что привлекало в мировоззренческом ощущении Р. Вагнера, было той основой, на которой выросло его творчество.

Сначала композитор писал романтическую музыку, высшим достижением которой стали «Тангейзер» и «Лоэнгрин». Но после краха революции он перестал быть романтиком или стал романтиком совсем в другом смысле этого слова. С другой стороны, его положительные достижения в «Нюрнбергские мейстерзингеры» или в «Парсифаль», прослеживаются не столько в период расцвета его творчества, сколько на завершающей фазе жизни. Поэтому его «Тристан и Изольда» и особенно «Кольцо Нибелунгов» были и остаются лучшим показателем истинного понимания Вагнером его «эпохи и назначения в ней человека», ждущие героев, что до сих пор еще не появились. Эти мировоззренческие доминанты тоски и безысходности индивидуума, распятого между двумя большими эпохами, были в Р. Вагнера в первую очередь критикой Старого Света, уступающего свои позиции чему-то новому и неизвестному ..

Итак, мы ограничились в этой статье выбором именно этих доминант вагнеровского творчества. Для отображения трагически обреченного индивидуума, жившего между двумя эпохами, наиболее показательны его произведения «Тристан и Изольда» и «Кольцо Нибелунга». Поэтому не стоит утверждать, что теоретические рассуждения Р. Вагнера могут анализироваться в отрыве от музыкального творчества. Их просто необходимо принять во внимание как существенную составляющую его многоаспектной наследия.

Список использованных источников

1. Маркус С.А. Музыкально-эстетический становления. История музыкальной эстетики в 2-х т., Т. 2. М., 1968. С. 433–545.
2. Никифорова А.С. Идея синтеза искусств в европейской культуре XIX–XX веков. Монография. М.: Проспект. 148 с.
3. Bergande Wolfram: "The creative destruction of the total work of art. From Hegel to Wagner and beyond", in: Ruhl (Ed.): The death and life of the total work of art, Berlin: Jovis, 2014.
4. Finger Anke and Danielle Follett (eds.) (2011) The Aesthetics of the Total Artwork: On Borders and Fragments, The Johns Hopkins University Press.

* * *

Віктор Рибачук
(м. Полтава)

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЛІНІЯ МОЛОДШОГО: МІЖ ОБОВ'ЯЗКОМ І ЛЮДЯНІСТЮ

Життя, суспільно-політична діяльність і творчість Плінія Молодшого припала на надзвичайно складний і суперечливий період Римської імперії – доби раннього принципату. Це був час правління останнього представника династії Флавіїв – Доміціана, деспотичний режим якого наводив жах на сучасників. Друга половина життя Плінія співпала з правлінням просвіченого представника династії Антонінів – Траяна.

Для освіченої частини римської інтелігенції доби Ранньої імперії надзвичайно складною була проблема вибору способу життя й суспільно-політичної діяльності. Служити деспотичному режиму Доміціана є огидним прислужництвом і плазуванням, але й протест і опір імператору-тирану є безглуздом, адже така форма поведінки буде лише ефектним жестом, що веде до самогубства. Як же тоді діяти, як жити, як зберегти гідність і честь й залишитися живим та приносити користь державі?

Тогочасні проблеми вибору духовної еліти Римської імперії часів Доміціана зберігають свою актуальність і сьогодні. У гонитві за владою, у прагненні до наживи сучасні політики часто змінюють свої переконання та політичну орієнтацію.

Вивчення історичного досвіду діяльності римської еліти доби раннього принципату дає можливість зрозуміти і вирішити морально-етичні проблеми сучасної політики. Метою пропонованої статті є суспільно-політична діяльність Плінія Молодшого, як зразок щирості і правдивості у мові й письмі, бажанні чесно виконувати свої обов'язки у збереженні людяності.

Пліній Молодший народився на півночі Італії у містечку Комо на березі озера Ларія у 62 році н.е. Його батько Люцій походив з давнього роду Цециліїв, обіймав поважну посаду в управлінні міста та був одружений на сестрі Плінія Старшого – природодослідника й державного діяча. Батько Плінія помер передчасно, доручивши свого сина материнській опіці. В тишині маленького містечка під наглядом матері пройшло дитинство Плінія. Але безтурботне життя довго не тривало, надходила пора вчитися і мати зі своїм сином переїхала у Рим до свого брата Плінія Старшого.

У Римі Пліній навчається у граматичній школі, де знайомиться з грецькою і римською літературою. Наступним етапом стала риторична школа – римський «університет». Готуючись до судової кар'єри, знатні римські юнаки опановували таємниці красномовства під керівництвом досвідчених ораторів. Основною формою навчання були так звані декламації – ораторські вправи на історичні та міфологічні теми.

Найвищим авторитетом у красномовстві на той час був Квінтіліан (автор трактату «Навчання оратора»), письменник і знаменитий педагог у якого навчався Пліній Молодший. Квінтіліан наставляв учнів нести моральну відповідальність за зміст промов. На відміну від Сенеки, який радив більше замислюватися над тим, що пишеш, а не як пишеш. Пліній Молодший, дотримуючись кращих традицій школи Квінтіліана, ретельно шліфував кожну фразу, якою озвучував думку. З такими засадами він розпочинає свою адвокатську діяльність. Пліній виголошував свої промови в суді центумвірів, тобто «стамужів», що розглядали майнові й сімейні справи.

Жодна з адвокатських промов Плінія до нас не дійшла, зате, з його листів дізнаємося, як старанно він їх готував, як дорожив своєю репутацією й авторитетом, які поради давав молодим адвокатам. Так, у листі до свого учня Фуска, Пліній закликає його урізноманітнювати промови: «Хочу, щоб ти іноді брався до чогось з історії, щоб і листи почав опрацьовувати стараніше» [1, с. 130]. В одному з листів Пліній не без гордості цитує поета Марціала, який говорить про нього, як сумлінного й pracowитого адвоката [1, с. 91]. Підтвердженням авторитету Плінія, як знаного адвоката були його виступи у сенаті, як захисника чи обвинувачувача римських провінцій.

Наряду з адвокатською, важливою стороною його діяльності, була державна служба. Ще в роки правління Доміціана Пліній пройшов від посади квестора до консула ретельно виконуючи свої обов'язки. У 112 році, вже за правління Траяна, Плінія було призначено намісником у римській провінції Віфінії. Імператор зробив цей вибір не випадково, адже добре знав Плінія, як зразкового та справедливого адвоката, чесного державного службовця. З того часу Пліній став одним із найближчих до Траяна осіб. На честь просвіченого правителя у сенаті Пліній виголосив похвальну промову – «Панегірик».

Нова посада була обтяжливою для Плінія. У Віфінії на нього чекало безліч складних проблем, де процвітала корупція і беззаконня. Плінія вражала злочинна розтрата державних коштів з боку міських урядовців. Про всі ці проблеми Пліній писав Траяну і чекав на його пораду. В листуванні конкретизовані заходи, що проводив Пліній за

для виведення Віфінії з кризового стану і підняття престижу римської влади. В окремих листах до Траяна помітна розгубленість Плінія, його нерішучість у вирішенні поставлених завдань імператора. Як наміснику йому не до кінця було зрозуміло, як поводитися з християнами, діяльність яких суворо була заборонена. У листі до Траяна відчувається розгубленість Плінія: «Я ніколи не брав участі у розслідуванні стосовно християн, тому не знаю, про що у цих справах належить розпитувати і якою мірою карати... що брати тут до уваги різницю у віці чи однакову міру стосувати і до дітей, і до дорослих; зважати на розкаяння чи, раз уже хто християнин, то не допоможе і розкаяння» [1, с. 177]. Отже, основним змістом службової діяльності Плінія Молодшого було безліч судових справ, офіційні виступи, прохання заступитися за друзів, а підтримкою у цій роботі слугувало почуття обов'язку без якого людина як суспільна істота не може бути людиною.

Але був й інший Пліній – той, який мріяв вирватися з міста, побути з найближчими друзями, а часом й усамотнитися; мріяв, але знав, що ці мрії нездійсненні: «Невже ж я ніколи не обрубаю ті пута, що так мене туго опутали? Гадаю, що ніколи. Бо до старих обов'язків долучаються нові, хоча й з давнішими я ще не впорався», скаржився він своєму приятелю Канінію Руфу [1, с. 66]. Пліній не помилився, адже закінчив життя серед немилих йому службових клопотів у чужому для нього краї, далеко від своєї любимої вілли.

Для Плінія, як для мислячої людини своєї епохи головним сенсом життя були розумові заняття, уважне вдумливе читання, жага пізнання. Сутність такої діяльності передано латинським словом «studia». Усе життя Пліній розривався між службовими обов'язками й студіями; між тим, що він мусив робити і тим, що прагнув. У студіях найважливішим були його листи, що являють собою цілісний літературний твір розрахований на читача. Листи підпорядковані єдиному задуму, позначені авторським стилем, витонченою майстерністю фрази і точним добром слів. Головна мета листів Плінія – переконати читача, доставити йому задоволення від читання. Вони відображають світогляд не лише однієї людини (автора), але й римського суспільства загалом: економічний стан, особливості політичного життя, літературні і філософські течії.

Оцінка своєї епохи у Плінія часто суперечлива. Прикладом може бути його відношення до сенату. З одного боку – він сповнений поваги до цього авторитетного органу влади, і в листі до Арріана із задоволення писав, що «...ніде, як саме там його так доброзичливо не слухають» [2, с. 21-32], а сенаторську подяку уважав єдиною гідною нагородою [2, с. 42]. З іншого – протилежна оцінка сенату: «Це

розпущений натовп у якого не має поваги ні до себе, ні до місця де він засідає» [2, с. 50-51].

Не з кращої сторони характеризував Пліній і сучасників. Наголошуючи на відсутності у них морального кодексу, зазначав, що «...більш за все вони цінують багатство, на них не можливо покластися, вони не вдячні і добра не пам'ятають» [2, с. 47]. Критична оцінка сучасників зроблена Плінієм без гніву і докору. У нього не має ні роздратування Ювенала, ні обурення Тацита. Пліній пише про те, що бачить, додаючи лише розумні корективи.

На контрастах виписані Плінієм образи імператорів Доміціана і Траяна. Перший – деспот, який не визнає жодних законів, «нелюд, що живе на одинці зі своєю незмірною злобою» [1, с. 96]. Траян в очах автора листів, зразок усіх чеснот – поміркованості, урівноваженості, людяності. Утім, у портретній характеристиці Траяна знаходимо елементи, що допомагають нам виразніше побачити суспільні ідеали самого Плінія. Насамперед, його захоплення тими моральними засадами, на яких тримався республіканський Рим. У кожному політичному заході Траяна, у його лояльності до сенату і магістратур, Пліній розумів їх, як імператорські симпатії до давньоримських традицій. Пліній не помічав, чи не хотів бачити, що своїми незначними поступками імператор зміцнював єдиновладдя і ніяке відродження республіки було неможливе.

Серед адресатів Плінія знані історики Корнелій Тацит і Светоній Транквілл. Дружбою з Тацитом Пліній дорожив над усе і всіляко нею пишався. Бути поряд з Тацитом – найвища для Плінія честь і найбільше щастя. В одному із листів до Тацита він пише: «Не знаю, цікавитимуться нами нащадки чи ні, але ми, такі заслужили бодай якоїсь уваги до нас, не за таланти наші, ні (це вже була б гординя), а за нашу пильність у заняттях, за нашу працю, за повагу до нащадків» [1, с. 160].

Найцікавішим серед портретів у листах Плінія Молодшого є постать дядька – Плінія Старшого фанатично відданого науці. Працюючи над цим портретом автор використовує поширений в античності зображувальний засіб – контраст. Освіченого мужа він протиставляє іншим, усім тим хто в смертельній небезпеці керується не розумом, а страхом: «У дядька гору брав довід над доводом, а у всіх інших – страх над страхом» [1, с. 114].

У галереї Плінієвих портретів є жіночі. З особливою любов'ю і ніжністю пише він своїй дружині Кальпурнії: «Не повіриш, як я за тобою стужився. Перша причина – любов; друга – що не звикли бути у розлуці. Тому-то, не в змозі заснути, більшу частину ночі я викликаю у пам'яті твій образ» [1, с. 129].

Найяскравішим жіночим образом в листах є постать весталки Корнелії, яка стала жертвою злочину імператора Доміціана, який «за правом верховного понтифіка, захотів закопати Корнелію живцем: такий приклад, здавалося йому, прославить добу його правління» [1, с.114]. Далі ми дізнаємося, як несправедливо осуджену Корнелію ведуть на страту і вона, сходячи в могилу, зачепилася за східець, а коли кат хотів їй допомогти, відсахнулася від його руки, бажаючи, як і личить весталці, залишитися недоторканною. Саме цей акцент Плінія робить образ Корнелії незабутнім.

Особливо яскраво письменницька майстерність Плінія виявилася в його описах. У його листах про виверження Везувія максимально реалізований ефект присутності, читач занурений у моторошну стихію і ми бачимо «...незвичайну, що до розміру й вигляду хмару, що забованілла в небі» [1, с. 114], відчуваємо і подих вогню і запах сірки, і присмак попелу, що пеленою вкриває все довкіл, опиняємося серед розгубленої юрби, яка метастється у різні боки [1, с. 114-115].

Детально описує Пліній розпорядок свого дозвільного дня у етрусській віллі. У листі до адвоката Фуска Пліній дає нам унікальну можливість зануритися у звичайний літній день римського інтелігента: «Запитуєш, як я влітку укладаю свій день в етрусській оселі. Сплю доки спиться; прокидаюся здебільшого рано. Віконниці залишаю зачиненими...роздумую над тим, що написав... потім кличу нотарія і диктую те, що довів до ладу. За обідом нам з дружиною читають книжку... Розмаїті бесіди наповнюють вечорову годину і навіть найдовший літній день хутко йде за обрій» [1, с. 175]. Головне, на що варто вернути увагу у цьому описі – це повага до часу, яким міряємо наше життя. Для Плінія день – це проміжок часу, кожному мить якого маємо використати для навчання.

Поділяючи засади філософів-стоїків в цілому, Пліній не надто заглиблювався у філософські проблеми. Для нього філософія – це спосіб життя. У своїх листах він лише виокремлює філософські проблеми над якими мислителі роздумували з найдавніших часів: про короточасність життя, про смерть і безсмертя, про стійкість у стражданні тощо. З листа Плінія до свого приятеля Патерна, дізнаємося, який зміст він вкладав у поняття «humanitas» - людяність у Цицеронівському його значенні. Лист починається зітханням: «Як же мене втомили хвороби моїх людей, ... їхні смерті, та ще й молодих» [1, с. 145]. Пліній намагався полегшити життя своїм рабам, адже, на його переконання, не можна бути щасливим, коли поряд нещасні. Він не переборює співчуття до бідних і нещасних, як це роблять інші: «Чи великі вони і мудрі, не беруся судити, знаю лишень,

що вони не люди: людині притаманно і страждати і відчувати біль, а водночас – протистояти йому» [1, с. 146].

Розмисли Плінія Молодшого про сутність людини зближують його з християнами, він, на думку Д. Мережковського, «...сам того не знаючи, - християнин, адже милосердя, любов до ближнього не є особливістю якогось віросповідання, а міститься у самій природі людського серця» [3, с. 78]. Якщо віруючий християнин досягає ідеалів шляхом самозречення, самоприниження і обмеження особистості, то тих же результатів освіченні греки і римляни, як Пліній, досягають природньо. Пліній не пригнічує свою особистість, а гармонійно її розвиває, тому, підкреслює Д. Мережковський, він «...уже гуманіст, у тому сенсі, як це поняття будуть розуміти в епоху Відродження» [3, с. 80].

Складно погодитися з думкою історика античності В. Соколова, що Пліній Молодший належав до вищого прошарку римських рабовласників і у своїх морально-етичних студіях так і не зміг піднятися над інтересами свого класу. Чесноти, такі як: працьовитість і почуття обов'язку перед рідними і друзями, перед людьми загалом, правдомовність і щирість, справжня щедрість і непідкупність, пошана до предків і турбота про нащадків – були дороговказом життя Плінія. Тим самим спростовується класовий підхід радянських істориків в оцінці суспільно-політичної діяльності Плінія Молодшого. Більш слушною є думка Д. Мережковського про те, що моральні ідеали Плінія Молодшого близькі до цінностей раннього християнства. Тому не дивно, що про Плінія, як і про Сенеку, ходили легенди, що повертаючись із Віфінії, де він за наказом Траяна мусив переслідувати християн, врешті сам прийняв християнство.

Список використаних джерел

1. Пліній Молодший. Вибрані листи. Львів: Априорі, 2018. 184 с.
2. Письма Плиния Младшего. М.: Наука, 1984. 405 с.
3. Мережковский Д. С. Вечные спутники. СПб: Азбука, 2012. 416 с.
4. Соколов В. С. Плиний Младший. М.: Изд-во Моск. Университета, 1956. 355 с.

* * *

Аліна Рябокінь
(м. Полтава)

ЗАХОДИ ЩОДО ВИХОВАННЯ «ЛЮДЯНОГО» МОНАРХА В ДІЯЛЬНОСТІ АХЕНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ VIII СТОЛІТТЯ)

Проблема виховання «людяного» монарха в діяльності Ахенської академії в період головування в ній Алкуїна Йоркського завжди привертало увагу медієвістів, які займалися проблемами раннього Середньовіччя. Поєднати римську освіченість із «добродійним» управлінням державою намагалися всі видатні діячі перехідного періоду від Античності до Середньовіччя, від язичницьких основ віри до християнських – Боецій, Кассіодор, Григорій I, Ісидор. Проте найкраще це вдалося ірландському прелату Алкуїну Йоркському в період його діяльності при палаці Карла Великого.

Алкуїн Йоркський (Флакк Альбін) – феноменальна особистість не лише для франкської історії, а й для всього раннього Середньовіччя, коли християнство проторювало шлях в уми й серця народів. Саме Алкуїна варто назвати другим після за Григорія Великого, фундатора християнської освіти в середовищі германських народів, який не лише виступав за поширення освіти в Європі, а й руками короля Карла перетворив теорію у практику. Не зайвим буде згадати, що, незважаючи на присутність поруч із Карлом Великим наприкінці VIII століття цілої плеяди талановитих інтелектуалів, Алкуїн і сьогодні продовжує сприйматися дослідниками як найвизначніший та авторитетніший для цього часу [5, с. 101].

Епістолярна спадщина Алкуїна була повністю опублікованою ще в 1895 році інститутом «Monumenta Germaniae Historica». Наскільки вона важлива як історичне джерело, довів американський історик Рольф Барлоу Пейдж, який вдав у 1909 році книгу «Листи Алкуїна». По-перше, листи Йоркського прелата були не лише частиною його праць, а й стали наслідком діяльності тих людей, із якими співпрацював Алкуїн. По-друге, вони органічно доповнюють інші роботи прелата, завершуючи його історичний портрет. По-третє, вони доповнюють матеріал інших сучасних Альбіну джерел. І, нарешті, по-четверте, кореспонденція Алкуїна – неоднорідна й містить також його відповіді іншим людям і навіть листи не його авторства. Досліджуючи переписку Алкуїна, Р.Б. Пейдж побачив те, що було очевидно й раніше, але ніким з істориків не висловлювалося: кореспонденція Флакка Альбіна всеосяжна, вона розкриває всі

найгостріші питання його епохи – богословські, політичні, соціальні, культурні. Немає такої соціальної групи, про яку б не писав Алкуїн, немає такого помітного політичного діяча, якому б йоркський прелат не адресував свої послання, немає такого питання, про яке б Алкуїн не висловив свої думки [4, с. 64]. Такий у загальних рисах погляд Р.Б.Пейджа на беззаперечну цінність листів Алкуїна як джерела, їхню унікальність, погляд, що не заперечується сучасними дослідниками.

Історики різних епох акцентували увагу на різних аспектах багатогранної особистості Алкуїна. Але завжди найбільший інтерес до неї демонстрували англомовні дослідники, які справедливо вважали Флакка Альбіна продуктом англосаксонської системи освіти, якому повністю вдалося прибрати до своїх рук управління першою європейською імперією, маючи величезний вплив на короля Карла через діяльність Ахенської академії.

У світлі вище сказаного, перша велика біографія йоркського прелата була написана німцем Фредеріком Лоренцем і побачила світ у 1837 році, з'явившись ровесницею робіт Ф. Гізо. Практично відразу «Життя Алкуїна» потрапило до Англії й було перекладене на кілька європейських мов. «Біографія» Ф. Лоренца – унікальне джерело фактів про життя Альбіна, найбільший інтерес для нас представляють погляди Ф. Лоренца на два моменти: наскільки великим був вплив Алкуїна на Карла і яку роль британський прелат відіграв у політичній практиці монарха [3, с. 89].

На перше питання німецький дослідник відповів досить однозначно: вільний від воєн час, а саме – кожен зиму, Карл проводив в одній зі своїх резиденцій. Там, перебуваючи в колі родини, він постійно спілкувався з Алкуїном, який був для короля франків особистим педагогом. Свої викладацькі зусилля Флакк Альбін спрямував на вивчення монархом «сімох вільних мистецтв», кожне з яких, на думку метра, «...важливе й допомагає правильно осягнути християнську мудрість для управління країною» [1, с. 12].

Алкуїн, підкреслював Ф. Лоренц, сподівався побачити у Франкії «нові Афіни», але набагато досконаліші, ніж стародавнє грецьке місто, бо в Афінах Карла мали поєднатися християнська мудрість і філософія Платона. Франкський монах, на думку Алкуїна, мав стати «сонцем», завдяки якому почнеться світанок у «Нових Афінах» [3, с. 259].

Та масований «мозковий штурм» Алкуїна не обмежувався «тривіумом» і «квадріумом» – йоркський мудрець, на думку Ф. Лоренца, виклав Карлу основи політичної теології: в алкуїнівських уявленнях про владу мали місце три найвищих гідності: королівська, імператорська і папська. До першої належав король франків, до другої – візантійський василевс, до третьої – римський понтифік.

Найзначнішою на землі і найголовнішою з них виступало «папське достоїнство» [3, с. 214]

На цій підставі Ф. Лоренц зробив висновок: у політичній системі Алкуїна перше місце за духовною владою, за світською – лише друге. Згідно градації «трьох переваг», Карл займає третє місце, пропускаючи вперед східного імператора та римського папу. Проте фактично, за рівнем процвітання та благополуччя королівства Алкуїн відводив королю франків перше місце. У цьому – весь Алкуїн, котрий завжди був реалістом, а не абстрактним теоретиком. Звеличуючи гідність свого патрона, він перетворився на ідеолога Каролінгської монархії. Проте, як зауважив Ф. Лоренц, далеко не в усьому пастир і монарх одностайні: Алкуїн у справі хрещення зробив акцент на добровільному прийнятті «дикими племенами» нової віри, а Карл розраховував на силове вирішення питання, фактично не слухаючи порад Альбіна.

Представляє інтерес і позиція Ф. Лоренца з приводу ролі Алкуїна в прийнятті Карлом політичних рішень. Тут німецький історик визначив «тон» майбутніх досліджень, розглядаючи вплив політичної теології Алкуїна на Карла крізь призму подій 799-800 років. Ф. Лоренц показав, що спочатку взаємовідносини з папою були винятково королівською прерогативою: в одному з листів до Алкуїна Карл писав, що хоче підтвердити союз із новообраним папою Левом III і захищати святу церкву. Проте, коли папа піддався насильству, від якого король франків фізично був не здатний його захистити (напад на папу прямо на вулицях Рима), Карлу стала конче необхідна порада Алкуїна [3, с.286].

Чому раптом справа захисту Римської церкви стала для короля франків предметом роздумів? Справа в тому, що, дійшовши до Франкії, розповідь про напад на Лева III обріс гротескними подробицями, включаючи осліплення понтифіка та звинувачення його у гріхах, через які нібито й було скоєно напад. Найменша можливість, що непогрішний папа міг бути в чомусь винен, підточила віру Карла. Тут, на думку Ф. Лоренца, й прийшов на допомогу Алкуїн зі своєю непохитною позицією: велич і непогрішність сакральної папської гідності абсолютно не залежать від того, які злочини вчинив папа в якості людини. Обов'язок короля франків – негайно припинити саксонську війну і відновити папську владу [3, с. 259].

На думку німецького дослідника, Алкуїн не лише вітав імператорську корону на чолі із франкським монархом, а й був готовий надати «інтелектуальну» підтримку шлюбному проекту Карла та Ірини Візантійської з метою відновити Римську імперію в колишніх її кордонах. Аналіз правомірності такого підходу Ф.Лоренца роллю

Алкуїна як головного ментора франкського короля та першого політичного радника достатньо переконливий.

Книга Ф. Лоренца визначила шляхи вивчення життєвого шляху Алкуїна, який відтепер став розглядатися дослідниками в усьому його розмаїтті. Одночасно, після виходу зазначеної роботи вивчення спадку Алкуїна неминуче супроводжувалося дослідженням його листування.

Подібний підхід до Алкуїна запропонував і вже згаданий нами Р.Б. Пейдж у монографії «Листи Алкуїна». На думку вченого Колумбійського університету, Алкуїн не лише торкнувся у листах всіх актуальних питань свого часу, але й був єдиною людиною, здатною створити «належну політичну й соціальну концепцію свого часу». Тобто, Алкуїн утілював мислителя, здатного в той час створити цілісну систему влади та суспільства, стати ідеологом нової монархії. Цим він був особливо цікавий Р.Б. Пейджу, цим він приваблює й інших дослідників [4, с. 38].

Як уважає автор «Листів Алкуїна», саме пастир з Йорка сформулював теорію релігійного авторитету тата, за межі якого його влада не розповсюджується. Далі починається «баналітет» головного героя свого століття – Карла Великого, який для Алкуїна, на думку Р.Б. Пейджа, був основною дійовою особою його виховних листів.

На думку американської дослідниці Е.М.Вільмот-Бакстон, поширюючи християнську освіту в Британії і континенті, Алкуїн зберіг міжнародну єдність Європи і знову відтворив на її теренах систему освіти, утрачену з відходом Античності. Як вдалося це представнику духовенства, людині, яка безпосередньо не належала до франкської еліти? Е.М. Вільмот-Бакстон висловила думку: все це вдалося завдяки союзу Карла й Алкуїна, воїна та інтелектуала, вихованню воїна в Ахенській Академії, з якої, на думку дослідниці, склалася «душа Європи» [5, с. 181].

Алкуїн вивчав із Карлом і його дітьми – майбутніми правителями і співправителями держави Франків – конкретні питання права, юридичні норми, визначав форми власності, тілесні покарання, в основному базуючись на еволюції римського права. Є підстави думати, що Алкуїн використовував відомі римські підручники права Гая та Ульпіана, він звертався й до кодексу імператора Феодосія. Таким чином, ми можемо стверджувати – юридична підготовка випускників Палаціуму була для тих часів надзвичайно серйозною.

Під впливом Алкуїна Карл став запрошував на найвищі державні й церковні посади освічених людей з усієї Європи. Деякі з них увійшли до гуртка, що мав назву «Ахенська академія». Учені хотіли відтворити щось на зразок філософської школи Платона. Тут у формі вільної бесіди за столом обговорювалися філософські й богословські

питання, а також народжувалася вчена латинська поезія, знайомство з якою відбувалося у формі своєрідних «конференцій-змагань» між ученими-поетами. Приклади таких поетичних змагань й обрання на них переможця детально описані професором М. Гаспаровим у його лекціях з історії середніх віків [1, с. 6].

Члени «Ахенської академії», створеної Алкуїном, були наділені особливими прізвиськами (іменами), у яких яскраво виявлялося поєднання античних і християнських ідей. Сам Карл, як уже зазначалося, мав прізвисько «Давид» на честь відомого біблійського героя. Він мав стати ідеалом для всіх християнських монархів. Привабливі імена дісталися й його синам: Людовик, який увійшов в історію під титулом «Благочестивого», був визначений прелатом як «Соломон» (це в очах Алкуїна була найвища цінність). Для себе Алкуїн обрав прізвисько «Горацій» (за що пізніше його й прозвали ФлаккомАлбіном), Ангібельд отримав ім'я «Гомера» [3, с.260]. Через певний час до Ахенської академії також увійшли Теодульф (750-820, вестгот за походженням), учені з Італії Петро Пізанський (723-799 рр.) і Павло Диякон (720-799), котрий написав всесвітньо відомий твір «Історія лангобардів».

Алкуїн спонукав Карла до будівництва визначного собору в Ахені та вищої єпископальної школи при ньому на зразок Йоркської. Саме під його впливом за наказом короля був побудований костел в Ахені. Його вченим-ченцям король віддав розпорядження розробити граматику французької мови і збирати німецькі народні пісні (ми можемо припустити, що у Карла були думки започаткувати освіту та літургію рідною мовою, але це залишається лише нашою гіпотезою).

Ставши радником Карла Великого (в першу чергу із церковних і шкільних справ), Алкуїн особисто продовжував навчати королівських синів і дітей магнатів. Працюючи над граматикою майбутньої французької мови і збираючи німецькі народні пісні, вчений дуже серйозно замислився над потенційною можливістю і значенням кожного слова. Коли Алкуїн завершив працю над своєю «Граматикою», в одному із латинських листів (який, до речі, можна вважати керівництвом до практичного вивчення алкуїнової граматики) учений зазначив, що це мистецтво потрібно вивчати наступним чином (правила вивчення граматики): спочатку вивчити всі голосні і приголосні літери, потім навчитися їх правильно вимовляти, далі каліграфічно писати. І лише після цього можна переходити до читання окремих складів, а після того до слів, ще пізніше – до речень.

Ахен відвідували освічені люди з усіх кінців неписьменної Європи, щоб запропонувати свої знання і вміння. Під впливом Алкуїна імператор Карл охоче знаходив їм застосування в своєму королівстві.

Великою заслугою Карла можна вважати збирання античних рукописів. Вони переписувалися в спеціально організованих Алкуїном скрипторіях (професійно облаштованих чернечих кімнатах Ахенського собору для переписування Святого Письма з ілюстраціями (ілюмінаціями) та вичинки й обробки шкіри для палітурок Біблії). Тут працювали ченці, які виробляли особливий почерк – заокруглений і каліграфічний (каролінгський мінускул). Рукописи тих часів ставали художніми та й до наших днів уважаються великою мистецькою цінністю, бо відображають давно втрачені педагогічно-культурні традиції європейського християнського минулого [424, с. 39].

Отже, ідея створення християнської імперії, що сформувалася при палаці Карла Великого й привернула на себе увагу вчених діячів палацової Ахенської Академії. Вони замислилися над пошуком зразків, моделей, обсягів і перспектив і віднайшли їх саме в Античності імперського періоду. Звідси й народилося визначне «Каролінгське відродження» – через друге відкриття міцності й величчї імперської Античності та її мистецтва.

Проти такої думки виступають представники школи «Анналів», які вважають подібне розуміння Каролінгського відродження «перебільшеним». На думку Жака ЛеГоффа, «...це було відоме піднесення культури, яка чудом збереглася в попередні буремні століття» [2, с. 80]. Учений, доводячи, що масштаби Каролінгського відродження очевидно перебільшені, відмічав, що воно ніяким чином не було новаційним. Програма навчання, яка була прийнята в Імперії Карла Великого, була всього лише програмою попередніх монастирських шкіл, культура каролінгського двору нічим не відрізнялася від культури попередніх варварських королів, а Ахенська академія уявляла собою просто збори для світських розваг – і більше нічого. Обмеженість Каролінгського відродження була передвизначеною вже тим, що воно лише задовольняло «поверхові» потреби вузької соціальної групи.

Ж. Ле Гофф зазначав, що на жаль дуже часто відкриття Академії в Ахені пов'язують лише з переїздом Алкуїна й Йоркського на франкські землі. Проте, не Алкуїн став засновником цього умовного вищого закладу. Ще до знайомства з Алкуїном Карл Великий знайшов перших учених для своєї майбутньої Академії. Це були італійці – Петро Пізанський, Павло Диякон та Павліан. На думку М. Гаспарова, результати їхньої діяльності були надзвичайно важливими: «Саме вони заклали основу всього наступного культурного відродження і 780-ті роки по праву вважаються «італійським періодом» в історії палацової Академії» [1, с. 33]. Проте окрім Академії італійці в державі Карла нічого не створили.

І все ж за коротким «італійським періодом» настав «англо-ірландський» – 790-ті роки, коли головою палацової Академії і школи став Алкуїн Йоркський. Він дійсно мав право називатися провідником церковної політики, яку здійснював король Карл у своїй Імперії. Найвидатнішими ірландськими вченими, котрі прибули до палацу Карла Великого, були три чоловіки Дунгал, який давав Карлу консультації з «наукових» питань і допомагав у богословських суперечках; Клемент, який пізніше змінив Алкуїна та очолив після нього Школу-палаціум, граматики Клемента (досконаліша за змістом і викладом) повністю витіснила попередній підручник Петра Пізанського; Дікуїл, автор відомих навіть в університетські часи географічних трактатів. І все ж найвагомішим з усіх залишається Алкуїн Йоркський.

Варто зазначити, що вже те, що Ахенська академія зібрала й об'єднала в ті буремні часи таку кількість найосвіченіших людей Європи – є справжнім дивом. Те, що вони мріяли відродити платонівську Академію з християнським підґрунтям – не менше чудо. Найкраще це можна передати словами одного із учасників палацової Академії Муадвіна: «До стародавніх звичаїв знову вертаються душі людські. Знову Рим золотий, поновлюючись, відродився для світу». І заперечення Алкуїна як творця принципово нової культури: «Чи не нові Афіни створено на землі франкській? Лише наші Афіни набагато вище перших, бо вони прославлені учителюванням Господа Христа, вони височіють над усією премудрістю академічних вправ!». Такої високої думки був Алкуїн Йоркський про Ахенську академію.

Таким чином, проаналізувавши вище названі роботи, можемо дійти висновку, що виховання «людяного» монарха в діяльності Ахенської академії в останній чверті VIII століття займало вагоме місце. Мова йшла про християнську державу, яка могла реально протистояти будь-якій навалі язичників чи мусульман із будь-якого континенту. Якості «освіченого й мудрого правителя» прелат убачав саме в Карлі Великому, відданому християнській вірі імператорові, здатному вирішити всі питання, пов'язані з владою, політикою, церквою. Саме в діяльності палацової Академії Карла Великого, звучала латинська поезія та відбувалися дружні наукові диспути, тут розроблялися проекти майбутніх шкіл, їхні програми, виношувалися стратегічні плани щодо розвитку Каролінгської Імперії як єдиної світової держави з єдиним правителем на чолі.

Список використаних джерел

1. Гаспаров М.Л. Пoesия риторического века Михаил Леонович Гаспаров Поздняя латинская поэзия. М.: Худ. лит., 1988. С. 5–34.

2. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. Екатеринбург: У-Фактория, 2005. 559 с.
3. Lorenz F. The Life of Alcuin L.: Forgotten Books, 2012. 300 p.
4. Paige B. R. The letters of Alcuin Copyright, 1909, University of Toronto Library. 202 p.
5. Wilmot-Buxton E.M. Alcuin (Classic Reprint) L.: Forgotten Books, 2018. 230 p.

* * *

Тетяна Тронько
(м. Полтава)

«ЛЮДЯНІСТЬ У НЕЛЮДЯНИЙ ЧАС» – БЛАГОДІЙНИЦТВО В РОКИ РОСІЙСЬКО- ЯПОНСЬКОЇ ВІЙНИ (1904 – 1905 РОКИ)

Найчастіше прояви благодійності на теренах східних слов'ян пов'язують із морально-етичними нормами християнства, яке було започатковано на цих землях наприкінці Х століття. Утім, здатність до взаємодопомоги, співчуття і милосердя, людяність і людинолюбство, як основа доброчинності, мали місце й у більш ранні часи. Саме ці чесноти, на нашу думку, і зробили людину з прадавньої людиноподібної істоти. Допоки ми здатні співпереживати, відгукуватися на біду ближнього, зберігати людське обличчя в часи лихоліття, війни – ми залишаємося людьми не лише за фізичними ознаками, але й за своєю суттю. Прикладом такої людяності став і той масштабний волонтерський, благодійний рух, що розгорнувся спочатку на підтримку учасників Майдану взимку 2013 – 2014 років, а згодом для допомоги військовим, які й донині захищають українську землю на Сході країни.

Допомога воїнам та постраждалим від збройних конфліктів має глибокі історичні корені. Особливе місце серед благодійних організацій, які переймаються цими проблемами, займає товариство Червоного Хреста. Очевидно з огляду на масштаби військових дій, дослідники більшу увагу приділяли благодійності у роки Першої світової війни, ніж у період імперіалістичного конфлікту Росії і Японії. Утім, маємо окремі дослідження, присвячені регіональній добродійній допомозі воїнам, членам їх родин [1; 17], благодійності окремих верств суспільства [4; 5; 22], а також аналізу діяльності Російського Товариства Червоного Хреста [18; 23].

Мета даної розвідки – проаналізувати взаємозв'язок діяльності російського товариства Червоного Хреста (далі – РТЧХ) та розгортання благодійності в роки російсько-японської війни 1904 – 1905 років.

Попередником РТЧХ було товариство опіки про поранених і хворих воїнів, засноване у 1867 році (у 1879 році його перейменували в Російське Товариство Червоного Хреста). Таким чином Російська імперія долучилася до Міжнародної організації Червоного Хреста та Женевської конвенції про поліпшення долі поранених на полі бою, поштовхом до виникнення яких теж стали військові дії. Ініціативу в цьому питанні виявив Анрі Дюнан – свідок страждань численних поранених під час битви при Сольферіно в 1859 році [15, с. 652; 23, с. 223 – 224]. Утім, серед російських дослідників існує переконання в тому, що «думка про організацію правильної і постійної медичної допомоги хворим і пораненим» зародилася саме в Росії під час Кримської війни, коли велика княгиня Олена Павлівна за підтримки хірурга М.І. Пирогова заснувала Хрестовоздвиженську общину сестер милосердя. Вже згодом «приклад великої княгині та російських сестер милосердя викликав наслідування на Заході» [15, с. 650 – 651].

До війни 1904 – 1905 років РТЧХ уже мало певний досвід надання допомоги в умовах військових дій як на теренах Російської імперії, так і за її межами. Утім, за словами сучасників, а згодом і дослідників історії РТЧХ, російсько-японська війна стала найбільш серйозним випробуванням для товариства з часів його заснування [23, с. 231].

Організація і координація діяльності РТЧХ на Далекому Сході покладалися на Виконавчу комісію Головного управління РТЧХ, якою був розроблений план надання допомоги на театрі бойових дій. Передбачалися такі напрями роботи: 1) надання допомоги існуючим військово-лікувальним закладам, лазаретам, евакопунктам і санітарним потягам через забезпечення персоналом і предметами, непередбаченими табелями військового відомства; 2) облаштування власних лазаретів і летючих санітарних загонів як на театрі військових дій, так і в тилу армії, етапно-харчових пунктів і пристосування до перевезення поранених пароплава «Монголія», барж і санітарних потягів; 3) організація складів для харчування як військово-лікувальних закладів, так і установ Червоного Хреста на театрі військових дій і в тилу армії [15, с. 653 – 654].

Окремим напрямом діяльності центральних і місцевих відділень товариства у зв'язку з виконанням цих завдань була організація грошових надходжень. За даними Головного Управління РТЧХ, станом на 1 січня 1904 року запасний капітал, передбачений на

потреби військового часу, нараховував 5 999 300 руб. На початок квітня 1904 року пожертв на потреби війни в касу Головного Управління надійшло 1 238 397 руб., а в місцеві установи товариства – 2 518 196 руб. Разом – 3 756 593 руб. [15, с. 654; 12, с. 604 – 605]. Отже, фактично за два місяця від початку військових дій вдалося зібрати суму, яка становила понад половини першопочаткових коштів. Проте, наголошувалося, що невідомо скільки ще коштів може знадобитися, тому моральний обов'язок кожного – «прийти с посиленною лептою на помощь учреждению, организующему святое дело помощи воинам, проливающим свою кровь за нас, наше благосостояние и безопасность» [15, с. 654]. «Когда нам отдают жизнь, кровь, мы нравственно обязаны пожертвовать хоть тем, что можем отдать без особенного для себя ущерба» [15, с. 655].

Фактично жодна з публікацій місцевої преси, присвячених початку війни, не обходилася без закликів і обґрунтування добродійної допомоги на користь РТЧХ, російського флоту, безпосередньо воїнів, поранених, їхніх родин. Автори дописів зазначали, що не всі можуть стати до лав військових, які жертвують своїм життям, проте кожен може відгукнутися на потреби батьківщини і принести свою посильну допомогу для задоволення цих потреб [19, с. 439 – 440]. «Дайте же щедрою братскою рукой всё, что нужно для облегчения участи тех, кто свою кровь проливает за вас...» [3, с. 2005].

Мотивація суспільства до благодійних пожертв повсякчас підтримувалася за допомогою морально-етичних проповідей духовництва. Священники наголошували, що забувати себе і свої потреби, жертвувати собою, відгукуватися на клич потребуючого, розділити його горе – лише в цьому повнота життя. «Спешите... ближним делать добро, пока есть у вас время и возможность...» [3, с. 2007]. Жити лише для себе, коли навколо смерть і страждання, ганебно й неможливо. «Отречёмся же хотя на время от своих прихотей и ложно созданных потребностей и поможем там, где ныне льётся кровь» [15, с. 655]. Пастирі зазначали, що крім грошових пожертв можна надавати й іншого роду допомогу – хлібом, дровами, продуктами, а то й особистою працею на користь бідних родин, з яких чоловіки або сини були призвані на війну. «Справа допомоги ... є справою справді християнською, є справою людинолюбства» [21, с. 1079].

Багато з цих слів і сьогодні звучать актуально. Зрозуміло, що російсько-японська війна мала імперіалістичний характер, але під час неї теж зазнавали поранень та гинули воїни, у них теж були сім'ї, які

потребували, залишалися діти-сиріти і допомога їм у таку скрутну годину була звичайним проявом людяності.

На початку військових дій основним напрямом діяльності РТЧХ була організація медичної допомоги хворим і пораненим воїнам безпосередньо на театрі військових дій або поблизу нього. Так, уже 31 січня 1904 року з Петербургу був відправлений спеціально сформований медичний загін для роботи в плавучому шпиталі, який адмірал Алексєєв вирішив облаштувати на пароплаві «Монголія» [14, с. 306]. 3 28 лютого він розпочав свою роботу [12, с. 593].

Окрім цього плавучого шпиталю передбачалася підготовка і відправка на театр військових дій ще декількох добре забезпечених усім необхідним на три місяці лазарети [12, с. 592]. Через два місяці після початку війни розпочали свою діяльність новостворені 12 шпиталів Червоного Хреста, 7 летючих загонів, 6 етапних лазаретів і 2 санітарних потягів [12, с. 593]. Усього ж прибули на місце або готувалися до відправки 107 шпиталів різного типу на 9175 ліжок [12, с. 597]. Проте, випереджаючи потреби в шпиталях на майбутнє, Виконавча комісія Головного управління РТЧХ вирішила негайно приступити до підготовки ще лазаретів різного типу на 200, 100, 50 і 25 місць, загалом на 3000 ліжок, спорядження яких покладалося на місцеві общини Червоного Хреста [12, с. 598].

У доповіді Головного Управління РТЧХ загальним зборам членів товариства 4 квітня 1904 року поряд із питаннями організації нових санітарних загонів та шпиталів, забезпечення їх медперсоналом та необхідними матеріалами, евакуації поранених тощо особлива увага надавалася залученню населення до діяльності Червоного Хреста. З цією метою рекомендувалося створювати місцеві виконавчі комісії, до участі в яких окрім самих членів управлінь місцевими комітетами Червоного Хреста залучати предводителя дворянства, очільника земської управи, міського голову, голову біржового комітету, купецького старосту [12, с. 591], тобто осіб, посади, статки, вплив яких можуть сприяти діяльності товариства. Під впливом усіх цих подій по всій країні, особливо у сільській місцевості, звідки найбільше призывали до армії, активно відкривалися нові відділення РТЧХ за участю місцевих поміщиків, священників, селян. Усі ці структури Червоного Хреста (на початку війни було близько 460 відділень [12, с. 592]) закликалися Головним управлінням до створення спеціальних кас для збору грошових і матеріальних пожертв [12, с. 591].

Для контролю за зібраними коштами, їх витратами, при Головному Управлінні був створений спеціальний спостережний комітет, для його роботи розроблені «Тимчасові правила». Місцевим відділенням теж пропонувалося створювати подібні контролюючі

органи, «як тільки приток пожертв і місцева заготовча діяльність наберуть значних розмірів» [12, с. 592].

Місцеві відділення РТЧХ оперативно відреагували на початок війни та заклики про організацію допомоги. Наприклад, полтавський комітет Червоного Хреста уже на початку лютого через пресу оголосив про збір пожертв на допомогу постраждалим, визначивши у Полтаві (в трьох місцях), та ще в п'ятьох містах губернії – Константинограді, Кременчуці, Лубнах, Переяславі та Золотоноші пункти збору цієї допомоги [16, с. 255]. Водночас уточнювався перелік найбільш потрібних речей, серед яких згадувалися натільна і постільна білизна, теплий одяг, перев'язувальні засоби і медикаменти [16, с. 256]. (Цікаво, що публікація цього оголошення вийшла раніше, ніж на сторінках цього ж часопису був опублікований маніфест Миколи II про початок військових дій [2, с. 79 – 80]).

Пожертви, що надходили до Полтавського жіночого комітету РТЧХ, ретельно фіксувалися і оприлюднювалися. Наприклад, у додатках до неофіційної частини «Полтавских губернских ведомостей» регулярно друкувалися списки пожертв речами, які надходили на користь хворих і поранених воїнів на Далекому Сході за певний період, разом із прізвищами добродійників, серед яких були приватні особи різного соціального стану (селяни, козаки, купці, священники), посадовці і окремі установи чи організації (магазини, повітові комітети Червоного Хреста, навчальні заклади, редакція газети, парафіяни церков). Були й анонімні пожертви. Серед речей згадувалися одяг (сорочки, кальсони, хустки, панчохи, шкарпетки, валянки, калоші, фуфайки тощо), тканини, медикаменти, продукти харчування, канцтовари та інші речі [13, арк. 1 – 6].

Допомога мала справді загальний характер. До неї залучалися люди різного соціального походження, професій, національності чи релігійного віросповідання. Наприклад, селянські сходи ухвалювали приговори про асигнування певних сум з капіталів волості, з мирського капіталу [7] або обкладали окремим збором кожен десятину землі [8, арк. 8], дворянин Ф.Л Собанський пожертвував РТЧХ 10 тис. руб. [9, арк. 5], а поміщики-цукрозаводчики Південно-Західного краю офірували для армії 7 200 пудів цукру-рафінаду [9, арк. 241].

Активно до збору коштів долучалися освітяни. Ними проводилися різного роду благодійні заходи на користь поранених воїнів або їхніх сімейств, дітей. Наприклад, педрада гадяцького чотирьохкласного міського училища (Полтавська губернія) 20 березня 1904 року планувала провести захід, на якому мали збирати кошти до нещодавно відкритого комітету по збору пожертв на флот [20, арк. 64-

66], учителька київського куренівського №6 парафіяльного училища клопоталася з приводу проведення вечора на користь поранених на Далекому Сході [20, арк. 72 – 73], викладач київського військового училища пропонував провести лекцію для допомоги Червоному Хресту [20, арк. 107]. Долучалися до благодійних акцій і діти. Так, учні київського третього міського двокласного училища висловили бажання провести вечір для допомоги дітям-сиротам воїнів, померлих від ран і хвороб у війні з Японією [20, арк. 173 - 175].

Київська чеська колонія «движимая искренней симпатией к русскому народу» с «пожеланием скорейшей победы» збрала 1206 руб. для сімей постраждалих у війні [9, арк. 213]. Луцько-Житомирський римо-католицький єпископ дав розпорядження по єпархії раз на місяць упродовж усієї війни здійснювати спеціальні збори коштів і направляти їх до губернських комітетів Червоного Хреста. Крім цього службовці Житомирської римо-католицької духовної консисторії і католицької семінарії здійснювали відрахування в 2% зі свого жалування [9, арк. 248].

Загалом, добровільно взяті на себе відрахування 1-2% з заробітної плати були досить поширеною формою пожертв працюючих осіб. Такі рішення ухвалили викладачі Білоцерківської жіночої та чоловічої гімназій, працівники Бердичівського, Звенигородського й Васильківського поліцейного управлінь. При цьому визначалося призначення акумульованих коштів – для посилення флоту, на користь Червоного Хреста, на користь постраждалих на війні військових та членів їхніх родин [9, арк. 65].

Подібні рішення ухвалювалися й священиками. Правління Київського Золотоверхого Михайлівського монастиря на засіданні 10 березня 1904 року вирішило окрім виділення у розпорядження Київського відділення РТЧХ 2000 руб на санітарні потреби армії на Далекому Сході ще й до кінця війни відраховувати 5% зі штатних зарплат, які вони отримували від казни; залучати ченців і послушників монастиря до приватних пожертвувань за заздалегідь підготовленими підписними листами [6, арк. 5 – 6].

Ще одним оригінальним джерелом грошових надходжень стало проведення лотерей. Організаторами їх у першу чергу виступали ті ж таки місцеві комітети РТЧХ. З подібними клопотаннями до Київського, Подільського й Волинського генерал-губернатора зверталися Канівський комітет («для посилення засобів комітету по наданню допомоги покаліченим воїнам, а також на виготовлення білизни для хворих і поранених військових на Далекому Сході» [11, арк. 25]), Уманський (з метою компенсувати витрати, здійснені у 1904 році на заготівлю «понад 50 пудів лазаретної білизни і двох

вагонів-складів лазаретних речей для потреб війни», а також на облаштування при місцевій амбулаторії Червоного Хреста 6 ліжок для утримання двох хворих і поранених офіцерів і чотирьох нижніх чинів [11, арк. 28]).

Із другої половини 1904 року найбільш актуальним напрямом роботи благодійників стало опікування пораненими воїнами, яких із театру військових дій евакуювали в Європейську частину Російської імперії. Надання медичної допомоги здійснювалося через облаштування додаткових місць в існуючих лікувальних закладах, створення окремих відділень або притулків, оздоровлення в приватних садибах тощо. Наприклад, при Інвалідному будинку, підпорядкованому Міністерству шляхів сполучення, та при трьох його підрозділах у Московській, Полтавській губерніях та в Західному краї існували спеціальні відділення (притулки) для учасників війни усього на 135 ліжок, які утримувалися за рахунок щомісячних пожертв приватних осіб і персоналу закладу (утримання кожного ліжка обходилося в 12 руб. на місяць). Стимулом до створення додаткових ліжок, на думку міністерства, могло стати надання їм назв із зазначенням імені благодійника [10, арк. 3].

Зазначена пропозиція знайшла свій відгук. Команди, екіпажі різних водних транспортних засобів брали на себе зобов'язання «утримувати в одному з відділень Інвалідного будинку одне ліжко, вносячи для цього щомісячно по 12 руб., не враховуючи 2% утримань, які уже жертвувалися на удів і сиріт та на Червоний Хрест» [10, арк. 4]. Наприклад, пожертви команд землечерпального каравану «Дніпровський 3» і баркаса «Неман 1» (усього 22 особи) склалися з внесків від 24 коп. до 2,50 руб. [10, арк. 17] і вони надходили щомісяця аж до серпня 1905 року включно [10, арк. 30-31, 43-49, 52-53, 59-60, 63-68].

Окрім таких колективних пожертв були й індивідуальні. Так, інженер Л.В. Юркевич одноосібно зобов'язувався зі свого жалування щомісяця виділяти по 12 руб. Подібне рішення прийняв і київський купець 1-ої гільдії Н.Б. Арінштейн, катеринославський купець Є.Д. Сухотинський, інженер Вислоцький [10, арк. 6, 8, 10, 12].

Цікаві потім виходили назви ліжок! Наприклад, «кровать служащих в 1-м техническо-инспекционном участке Киевского отделения Киевского округа путей сообщения» [10, арк. 23 зв], «кровать имени 1-ой дистанции участка Крымского шоссе» [10, арк. 26], «кровать лесопромышленников г. Жванца Подольской губернии» [10, арк. 50].

Станом на 17 вересня 1905 року по Київському відділенню шляхів сполучення усього було зібрано 1332,91 руб. [10, арк. 129]. А

вже 19 жовтня 1905 року з міністерства шляхів сполучення надійшло повідомлення про те, що у зв'язку з припиненням військових дій потреба у подальших пожертвах на утримання заснованих відомством притулків-санаторіїв для поранених воїнів немає [10, арк. 160]. Проте, після завершення війни залишилися інваліди, діти-сироти загиблих на Далекому Сході. Усі вони теж потребували допомоги й підтримки, і ця діяльність стала змістом уже наступної сторінки історії РТЧХ та його місцевих відділень.

Таким чином, РТЧХ стало головним центром по організації й координації добровільної допомоги постраждалим воїнам. Реальну ж роботу на місцях проводили відділення Червоного Хреста, на які фактично й лягала головна відповідальність за збір коштів і речей для забезпечення санітарно-медичних закладів на театрі військових дій, евакошпиталів, а згодом і оздоровлення поранених. Їхня діяльність спиралася на небувале піднесення приватної благодійності. В основі її окрім патріотизму, який не можемо ігнорувати, були й звичайні загальнолюдські якості – співчуття, милосердя. Все це ще раз підкреслює важливість залишатися людьми навіть в такі складні, кризові моменти, в такі нелюдяні часи, як війна.

Список використаних джерел

1. Волкова Л.А. Благотворительность в Вятской губернии в годы русско-японской войны 1904–1905 гг. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2013. №2 (28): в 2-х ч. Ч. I. С. 33-36. Режим доступа: www.gramota.net/materials/3/2013/2-1/6.html
2. Высочайший манифест. Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. 1904. №6 (20 лютого). С. 79-80.
3. Гал-ский И. Поучения в неделю 7-ю по 50-це. (О служении ближнему). Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1904. №29. (10 октября). С. 2003-2007.
4. Гончарова Н. Благодійна підтримка армії дворянством південноукраїнських губерній у військових діях початку XX ст. Режим доступа: https://vim.gov.ua/pages/ua/archive/number.php?archive_number=10.10.2016.
5. Гончарова Н. О. Дворяни Херсонської губернії в діяльності Російського товариства Червоного Хреста наприкінці XIX – на початку XX ст. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. Вип. 41. С. 71-76.
6. Дело о войне России с Японией и о пожертвовании на сей предмет монастырем 2000 рублей и братиею 5% из штатной суммы. ЦДІА, м. Київ. Ф. 169. Оп. 8. Спр. 4525.

7. Дело о патриотических пожертвованиях на военные нужды на Дальнем Востоке. ЦДИА, м. Київ. Ф. 442. Оп. 703. Спр. 73.
8. Дело о патриотических пожертвованиях на нужды войны. ЦДИА, м. Київ. Ф. 442. Оп. 704. Спр. 45.
9. Дело о пожертвованиях и всеподданнейших адресах. ЦДИА, м. Київ. Ф. 442. Оп. 634. Спр. 44.
10. Дело о распространении подписки на устройство и содержание приютов-санаторий для эвакуируемых в Европейскую Россию больных и раненных воинов. ЦДИА, м. Київ. Ф. 692. Оп. 33/1904. Спр. 16.
11. Дело по поводу разрешения генерал-губернатором устройства лотерей. ЦДИА, м. Київ. Ф. 442. Оп. 635. Спр. 48.
12. Доклад исполнительной комиссии Главного Управления Российского общества Красного Креста 4 апреля 1904 года об организации помощи раненым и больным воинам на Дальнем Востоке. Полтавские епархиальные ведомости Часть неофициальная. 1904. №15. (20 мая). С. 590-606.
13. Журнал собраний Дамського комітета за 1904 – 1909 гг. Державний архів Полтавської області. Ф. 998. Оп. 1. Спр. 30.
14. Известия и заметки. Деятельность Главного Управления Российского общества Красного Креста по случаю войны. Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1904. №7 (1 марта). С. 306-310.
15. Красный Крест. Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1904. №16. (1 июня). С. 650-655.
16. Объявления. Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1904. №5. (10 февраля). С. 255- 256.
17. Огорокова О. В. Формы и методы помощи Российского общества Красного Креста Томской губернии воинам-сибирякам в период Русско-японской войны (1904–1905 гг.). Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/formy-i-metody-pomoschi-rossiyskogo-obschestva-krasnogo-kresta-tomskoy-gubernii-voinam-sibiryakam-v-period-russko-yaaponskoy-voyny-1904>.
18. Ореховський В. Діяльність Російського Червоного Хреста по організації медичної, харчової та санітарно-епідемічної допомоги пораненим військовим у роки Першої світової війни (1914-1918 рр.) Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2012. Вип. 9. С. 56-65.
19. Пастырь церкви во время войны. Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1904. №11. (10 апреля). С. 439 – 442.

20. Переписка попечителя Киевского учебного округа. ЦДІА, м. Київ. Ф. 707. Оп. 237/1904. Спр. 5.
21. Сокологорский В. Призыв к благотворению семьям воинов, призванных на войну. Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1904. №28. (1 октября). С. 1078-1080.
22. Фурсов В.Н., Ледовских Е.А. Благотворительная деятельность населения центрально-черноземных губерний в период русско-японской войны. Научные ведомости. Серия История. Политология. Экономика. Информатика. 2014 № 15 (186). Выпуск 31. С. 123- 127.
23. Чистяков О.В. Деятельность Российского общества Красного Креста в вооруженных конфликтах (1867–1917 гг.). Пути к миру и безопасности. 2018. № 1(54). Спецвыпуск: Гуманитарные вызовы, гуманитарное реагирование и защита гражданского населения в вооруженных конфликтах. Под редакцией Е. А. Степановой. С. 223-238. Режим доступа: https://www.imemo.ru/jour/PMB/index.php?page_id=697&id=8732&jid=&jj

* * *

*Ірина Цебрій
(м. Полтава)*

РОЗУМІННЯ «ЛЮДИНИ» І «ЛЮДЯНОСТІ» В ТВОРЧОСТІ МИТЦІВ-ДРАМАТУРГІВ «ПОСТШЕКСПІРІВСЬКОЇ» ЕПОХИ

Перехідні епохи зазвичай пов'язані зі зміною уявлень про моральність, людяність, традиційні устої суспільства. Вони формують відповідні ідеали які з часом руйнуються, Вони з'являються знову на ґрунті нової епохи.

Саме такі процеси переживала англійська культура напередодні епохи Просвітництва. Найбільше вони відбилися на театральному мистецтві та драматургічній творчості, які були практично знищені вимогами пуритан. Театр став поза законом.

Проблемі виживання й трансформації англійського театру на зламі епох присвячено праці І. Полякової та О. Чебишева [4; 5]. Процеси переродження ренесансного театру представлено в наукових розвідках А. Дживілегова й Р. Адіссона [3; 1]. Проте, на сьогоднішній день практично немає таких праць, де б була піднята проблема змін уявлень про «людину» і «людяність» в англійській драматургії «постшекспірівської» епохи. Тому автор статті ставить перед собою

метупоказати «кризу уявлень» про людські цінності на прикладі творчості послідовників В. Шекспіра, які діяли в умовах «пуританського терору».

Отже, історія англійського театру відзначається тим, що ми не можемо назвати імена видатних діячів театру, які творили після Вілліама Шекспіра, до Вілліама Уїчерлі – визначного драматурга епохи «Реставрації» англійського театру. Пригадати інші прізвища надзвичайно важко.

Проте й у ці складні часи англійський театр продовжував свою діяльність. Класицизм і протореалізм, яків перші роки після Реставрації ствердилися на англійській театральній сцені, не з'явилися на пустому місці. Неправильно було б уважати, що драматургія Шекспіра – просто естетичний феномен примхливої долі, що спалахнув на англійській сцені, а потім зник назавжди. Титанічна фігура Шекспіра була оточена цілою плеядою талановитих послідовників.

У першій чверті XVII століття у роки загострення соціальних протиріч, у період напруженої боротьби аристократичної монархії з буржуазією, наслідком якої став занепад гуманістичної культури, театральне життя Англії просто вражало своєю складністю та розмаїттям. Криваві трагедії, сатиричні комедії, побутові драми, пасторалі, фантастичні трагікомедії, майже непристойний фарс, класичні трагедії на античні теми, історичні хроніки. театральні й літературні пародії – такої строкатості жанрів, сюжетів, характерів ні до, ні після цього часу драматургія не знала [1, с. 15].

Серед багатьох ідейно-художніх напрямів можна виділити два головних: аристократичний і демократичний. Аристократичний напрям був представлений Френсісом Бомотом і Джоном Флетчером. У їхній творчості гостро відчувається криза ідеалів ренесансного гуманізму. Демократичний напрям виявився в творчості меншого сучасника Шекспіра – Бенжаміна Джонсона.

Бен Джонсон (1573-1637 роки) – син каменяря і сам у юності каменяр, потім студент, потім солдат, людина вибухового темпераменту, дуелянт і забіяка, який не раз сидів у в'язниці за власне патріотичне вільнодумство, став фундатором протокласицизму в англійській драматургії.

Бен Джонсон був одним із найосвіченіших людей свого часу, справжнім знавцем античної класики. Він увійшов в історію світового театру як творець сатиричної комедії. Комедії Джонсона стали першим кроком на шлях відходу від гуманізму, трагічним прозрінням, кінцем ренесансних ілюзій. На місце поетичної і життєрадісної комедії

Шекспіра прийшла правдиво-побутова викривальна комедія Джонсона.

У драматичних творах Джонсона відчувуються античні традиції. Виходячи з теоретичних постулатів грецьких і сучасних йому італійських авторів, він створив власну теорію комедії. Подібно до античних драматургів, Джонсон вимагав від комедії життєвої правди, послідовного дослідження характеру. Проблема «комічного» в театральних виставах особливо хвилювала Джонсона. Він увів у теорію комедії свої поняття, що стали передвісниками класицистського принципу побудови характеру. В основі його мала бути та головна химера, яка визначає поведінку персонажу. Комедії Джонсона – це комедії різних гуморів (недаремно дві з них так і називалися: «Кожен у своєму гуморі», або «Кожен поза своїм гумором»).

Проаналізуємо приклад характеру, повністю побудованого на такому «гуморі»: старий Мороуз із комедії «Епісін» – людина, яка зовсім не виносить шуму й галасу, мріє знайти собі мовчазну дружину (чи варто доводити, що йому це ніяк не вдається). У цьому випадку «гумор», химерність виступають як суто психологічні відхилення (тут відбувся характерний саме для англійської комедії інтерес до диваків і дивного).

Та іноді «гумор» у комедіях Джонсона набирив глибоких соціальних мотивів. Загальна основа «гумору» його героїв – це доведений до абсурду індивідуалізм хижацького характеру. Особливо яскраво розкрита ця тема в комедії «Вольпоне, або Лис» (1606 рік). Це була комедія про сильну владу золота, що змушує Людей втрачати свої людські риси. Жадоба до раптового багатства – єдина пристрасть усіх героїв комедії – показана єдиною метою століття. Золото перетворює людей на тварин. Невипадково Джонсон дав своїм героям імена зі світу тварин і птахів. Вльпоне – це лис, Вольторе – шуліка, Корвіно – вороня, Корбаччо – злий ворон, Моска – муха [5, с. 94].

У постаті Вольпоне є щось демонічне. Це не дрібний злодій, а геній блюзнірства й шахрайства, філософ, який відстоює саму ідею накопичення. Прикинувшись смертельно хворим, він із насолодою спостерігає за подіями, що розгортаються навколо його спадщини. Щоб догодити Вольпоне і стати його спадкоємцем, люди йдуть на все: юрист готовий підробити документи, старий батько позбавляє сина спадщини, чоловік тягне свою дружину до ліжка Вольпоне. Усі поглинуті єдиною пристрастю – жадою пожитися за чужий рахунок.

У комедії немає жодної чесної людини – всі негідники та інтригани. Комедія «Вольпоне» – це просто якийсь «шабаш інтриганства». І якщо у фіналі Вольпоне все ж викрито й засуджено до

ганебного стовпа, то лише тому, що один із негідників, не отримавши спадщини, доносить на нього. Де ж ренесансні ідеали? Куди вони поділися?

Бен Джонсон усвідомлював, що гуманістичні уявлення про життя не пов'язувалися із самим життям: звідси такий сарказм, злість, біль, якими насичена вся його комедія. Та й сам Джонсон не відмовився від ідеалів гуманізму – він грізним сміхом він відстоював їх.

У 1611 році вперше була вперше поставлена трагедія Бена Джонсона «Змова Катіліни», де також простежувалися античні традиції. Проте цей твір англійські критики визнали першим зародком вітчизняного реалізму, що не поступався реалістичному роману XVIII століття.

У 1657 році, через двадцять років після смерті Джонсона, знайшли його останню трагедію «Тричі перепливти Темзу». Як стверджують знавці англійського театру, вона була написана між 1635 і 1637 роками. Найшвидше, що Бен Джонсон писав її для себе й не збирався ставити на сцені. Це й не дивно: його сучасники – Вільям Шекспір та АнтоніоФеррабоско – були занадто відомими в Англії, що винести на обговорення широкого загалу їхні проблеми та особисті стосунки. Джонсон із повагою ставився до своїх старших колег.

Проте, навіщо ж було писати такий серйозний твір, щоб ніколи не дати йому сценічного життя? Мабуть Джонсон, відчуваючи наближення смерті, намагався відтворити в пам'яті сцени власної акторської юності та роки співпраці з талановитими, дорогими йому людьми. Можливо він сподівався, що після його смерті трагедія буде знайдена і нащадки дізнаються, якими людьми насправді були Шекспір і Феррабоско, як вони мислили та які ідеї відстоювали.

Про що думав Джонсон, ми не знаємо, та завдяки йому ми можемо тепер проникнути у світ шекспірівської епохи, довідатися, хто саме й чому допоміг трупі Шекспіра викупити «Глобус», зрозуміти ставлення Шекспіра до аристократів і до своїх колег по театру [4, с. 77].

Ми мало знаємо й про молоді акторські роки Бена Джонсона. Він мабуть починав у трупі Антоніо Феррабоско і був одним із найвідданіших його учнів. Саме для літньої людини (таким і був Джонсон, коли писав останню трагедію) проаналізувати свої юнацькі почуття, ставлення до нього щедро коханої ним дівчини, є дуже важливим. Том (один із героїв трагедії «Тричі перепливти Темзу») був прототипом самого Джонсона, на думку істориків англійського театру.

Світ героїв трагедії – це поєднання реального життя з казково-героїчним світом англійської Маски, автором якої був талановитий драматург АнтоніоФеррабоско. Він надихав молодих акторів на

творчу роботу, умів змусити їх повірити у власні сили в найтяжчі хвилини складного акторського життя.

У трагедії Джонсона показані стосунки між двома суспільними станами епохи пізнього англійського Відродження – аристократами й акторами осілих професійних труп. Це були досить привабливі постаті представників родової знаті. Та впродовж розвитку подій він увесь час підкреслював, що це найкращі представники цього стану, рідкісні знавці англійської та світової культури. Вони відвідують театр за покликанням душі, а не тому, що це було пристойним і модним проведенням часу.

Одна з героїнь трагедії, леді Смітт, щиро закохана в театр, бажала хоч чимось допомогти трупі акторів. Завдяки Бену Джонсону ми дізнаємося, де трупа Шекспіра брала кошти, щоб викупити для себе приміщення театру «Глобус», і чому ці гроші дала саме леді Смітт. Доля цієї шляхетної аристократки склалася трагічно: вона була неспроможною протистояти реальному життю, її сподівання на щасливий шлюб не виправдалися, бо її чоловік виявився не тією людиною, яку малювала її дівоча уява. А бути з пихатим й обмеженим супутником життя для такої романтичної натури з кожним роком ставало все нестерпніше. Коли ж молоду аристократку відвідало справжнє земне кохання до комедіанта Стенлі, у неї не вистачило сил змиритися зі зрадою свого кохання. Не бачачи попереду жодних перспектив, утративши останні надії, леді Смітт зводить рахунки з життям [4, с. 75].

У динамічному розвитку Джонсоном представлений і образ барона Фреслі. Драматургу нелегко було об'єктивно відобразити свого минулого суперника, який користувався більшою повагою з боку його першої коханої. Барон Фреслі, освічений та елегантний чоловік, був одним із найперспективніших женихів Лондону того часу, про якого мріяла кожна шляхетна дівчина з вищого кола. Та сам він до безтями закохався в молоду комедіантку з трупи ФеррабоскоКетрінЛостер і ладен був одружитися з нею та припинити взаємини зі своїм оточенням. Проте його почуття також не були розділені – Кетрін обожає свого вихователя, драматурга АнтоніоФеррабоско. До того ж вона тяжко хворіла. Не отримавши від акторки згоди на шлюб, Фреслі від'їздить із Лондону, не бажаючи далі спостерігати, як помирає його кохана. Це також є втечею від реального життя, бо Фреслі чудово розумів, що на неї чекає страшна смерть у злиднях, без допомоги справжніх лікарів. У ставленні баронаФреслі до інших акторів трупи, навіть до Шекспіра, відчувалася зверхність: він не вважав їх рівними собі.

Одними із центральних постатей трагедії виступають всесвітньо відомі драматурги – Вілліам Шекспір та Антоніо Феррабоско. Їхні акторські трупи орендували «Глобус», бо в ті часи жодна з них не мала достатньо коштів, щоб викупити театральне приміщення. У межах окресленого простору драматурги по-різному співіснували: часом між ними відбувалися жорсткі баталії, а іноді – тут панував мир і взаємна допомога. Це й не дивно: погляди Шекспіра й Феррабоско на місце театру в житті суспільства дуже різнилися. У своїх трагедіях Шекспір піднімав глобальні проблеми, що хвилювали видатних людей свого часу; Феррабоско – унікав серйозних сюжетів, бо, на його думку, у театрі люди повинні відпочивати й отримувати естетичну насолоду.

Антоніо Феррабоско (1558-1602 роки) увійшов до історії світового театру як блискучий майстер музичної комедії-маски. Маска була найвидовнішим театральним жанром того часу. Вона включала розмовні діалоги, музичні й танцювальні сцени, урочисту маскарадную ходу. Усі актори виступали в масках, щоб публіка лише по голосу могла впізнати виконавців [1, с. 28].

Вистави Феррабоско відрізнялися від інших масок тим, що в них практично весь текст було покладено на музику. Важко сказати, кого в ті часи публіка сприймала краще – Шекспіра з його складними гуманістичними сюжетами, чи Феррабоско – з куртуазно-лицарськими гумористичними п'єсами.

У розмові з Кетрін Феррабоско розповідав, що він народився в сім'ї акторів мандрівного театру. Але це не відповідає дійсності. Насправді майбутній драматург походив із родини цехових майстрів та отримав музичну освіту в школі Лондонської гільдії музикантів. Чому Джонсон допустив подібну (до речі, не єдину) неточність? Вірогідно, що Джонсон не мав відомостей про походження Феррабоско, бо останній не дуже любив розповідати про своє минуле. Можливо, до моменту написання трагедії (ураховуючи його поважний вік) він просто забув певні фрагменти минулого, чи, навпаки, хотів навмисно драматизувати окремі сцени, щоб показати всю складність акторського шляху. Як би там не було, Джонсон мав на це художнє авторське право.

Феррабоско важко сприймав критику Шекспіра (який уважав Маску застарілим видовищем) на свою адресу. Їхні суперечки часом переростали в справжні баталії. Феррабоско вбачав у сюжетах Шекспіра навмисне бажання розбудити в публіці найгірші людські риси, виправдати сучасні злочини за аналогією з минулим, довести, що ті часи були ще жорстокішими, ніж сучасні. На подібні

звинувачення Шекспір гнівно говорив Феррабоско: «Ви з площі прийшли, на площу й повернетеся! Там ваше місце!» [5, с. 96].

Та іноді два генія англійського театру підтримували один одного. Так, Шекспір порадив Феррабоско покласти текст його останньої Маски («Про дівчинку-мулатку, яка розкидала коштовності», 1601 рік) повністю на музику, в результаті чого Маска мала великий успіх. Шекспір підтримав Феррабоско, коли останнього звинувачували плагіати (Феррабоско дійсно використовував забуті мелодії минулого, бо був справжнім знавцем стародавньої музики). Шекспір надзвичайно високо цінував музичні обробки Феррабоско: «Якщо ці мелодії й існували колись, то я впевнений, що вони були примітивнішими. Хто б сьогодні згадав про їхніх авторів, якби не ви? Скільки було розмов навколо мого «Принца Датського», скільки лили сліз за Саксоном Граматиком, а трагедія живе! Не звертайте уваги!» [4, с. 76]. Шекспіра також неодноразово звинувачували в подібному плагіаті, тому вони з Феррабоско так глибоко розуміли один одного. Драматурги були людьми одного кола і разом протистояли цинічним аристократам, бо мали високу власну гідність.

Маска «Про дівчинку-мулатку» стала справжньою міні-оперою бароко, першою англійською оперою. Нажаль, через три місяці після прем'єри померла прима трупи Феррабоско Кетрін Лостер (1580-1601 роки), чий талант блискавично спалахнув на лондонській сцені. Невдовзі помер і сам Феррабоско. Трупа розпалася, а Шекспірові якраз у цей час вдалося викупити приміщення «Глобусу». Жанр Маски разом зі своїм останнім геніальним творцем відійшов у небуття...

Високо цінуючи музично-драматичну спадщину А. Феррабоско, великий англійський композитор Генрі Перселл писав: «Відродити Маску після метра Антоніо є справою безнадійною: він вичерпав усі її потенційні можливості і, більше того, він зробив із неї оперу!» Та все ж актори трупи Г. Перселла знову одягли вже забуті маски в опері на сюжет В. Шекспіра «Сон у літню ніч» («Королева фей»). Так композитор нової епохи вшанував пам'ять своїх геніальних попередників – Шекспіра і Феррабоско [1, с. 35].

Вшанував їхню пам'ять і Бенжамін Джонсон. Лише він їх зміг показати живими людьми зі своїми пристрастями, талантами та недоліками. Та все ж не Шекспір і Феррабоско були головними героями трагедії. Доля молоді актриси, яку так палко кохав Джонсон, уражає читача, непомітно завойовую його найщиріші почуття. Кетрін Лостер – особа історична, про неї неодноразово згадував листах Френсіс Бомот: «Слухали міс Лостер у новій Масці. Дивовижний голос! Уражає те, що не зрозуміло, як такий голос

перебуває в такому тендітному тілі. Їй всього вісімнадцять років – майже дитина! Не розумію Феррабоско, чому він тримав її при собі? Її місце в королівській трупі й туди б її обов'язково взяли. Так вважав і сер Вільям (Шекспір). Майже всі чоловіки закохуються в неї, хоча вона й не красуня. Має бездоганну репутацію. Поводиться так шляхетно й природно, неначе отримала вишукане виховання. Не має нічого спільного з більшістю вульгарних жінок-актрис» [2, с. 78].

Кетрін Лостер виросла в трупі Феррабоско, який ставився до неї як до дочки. Кетрін сприймав театр і світ акторів гармонійно: тут вона зросла і лише тут була щасливою. Її дитяче кохання до метра Антоніо не знаходить взаємності. Та головне для Кетрін – це бути поряд зі своїм наставником і втілювати всі його театральні задуми. Щирість натури Кетрін, її талант як магніт притягують до себе чоловіків різних кіл суспільства. Кетрін подобався барон Фреслі і з часом, можливо, вона б звільнилася від дитячого захоплення своїм вихователем і покохала б барона, але, як правильно сказав з цього приводу сам Фреслі: «У неї не було цього часу!» [4, с. 76]. Кетрін тяжко хворіла на сухоти, її коротке і яскраве життя наближалося до кінця. Та все ж вона встигла ввійти в історію театру та музики.

Сцену смерті Кетрін Джонсоном показано настільки вражаюче, що мимоволі вважаєш себе учасником тих подій. Вона помирала щасливою. Збулася її головна мрія: вона пережила на сцені триумф і Феррабоско захоплювався її грою. Про більше щастя вона й не мріяла. «Не оплакуйте її, – звертаючись до Феррабоско, говорили Меггі, одна з героїнь трагедії. – Вона померла невинною і не хотіла б, щоб ви плакали»[4, с. 76].

Проте Джонсон разом із Томом ще не раз оплакував своє перше нерозділене кохання, свою юнацьку святиню. Можливо, саме тому він і не хотів, щоб ця вистава відбулася за його життя.

Вражає мова трагедії – абсолютно сучасна, із рисами реалістичності, побутовими діалогами. Певний час існувала думка, що можливо цю трагедію – написав і не Джонсон. Проте й у попередніх його творах простежувалися прагнення до реалістичного відбиття дійсності, характерів і народної простої мови. Недарма саме Джонсона вважають попередником англійського реалістичного роману XIX століття.

У трагедії є низка хронологічних невідповідностей: Бен Джонсон плував події 1599 року з подіями 1601-го. Та вибачимо йому це – Бен ніколи не був істориком чи хронологом. Для нього події існували в просторі, а не часі, як і для більшості тогочасних митців. Та саме завдяки йому ми сьогодні можемо почути живе слово Шекспіра, побувати на репетиції в легендарному «Глобусі», реально зустрітися з

палким і принциповим метром Антоніо Феррабоско, подивитися на світ очима Кетрін Лостер.

Таким чином, ми бачимо, щомісце людини і поняття «людяності» в англійській драматургії «постшекспірівської» епохи еволюціонувало. В англійському мистецтві все більше й більше відчувалися реалістичні «нотки». Замість «піднесеного» й «низького» на сторінки книжок і на англійську сцену приходило «життя вулиці», міські «нетрі», стосунки між новими станами суспільства, нова суспільна мораль. І щоб повноцінно відчутися всю глибину цих змін, варто відкрити для себе людські реалістичні образи, відтворені сучасниками «постшекспірівської» епохи, зрозуміти критерії їхньої моральності й людяності з точки зору автора драматичного твору, який з'явився на зламі великих епох.

Список використаних джерел

1. Адиссон Р.К. Существует ли английский театр? Из истории английского театра: сб. статей. Екатеринбург: У-Фактория, 2005. С. 11-34.
2. Бомот Ф. Мемуары. Из истории английского театра: сб. статей. Екатеринбург: У-Фактория, 2005. С. 75-78.
3. Дживелегов А.С., Бояджиев Г.К. История западноевропейского театра от возникновения до 1789 года. М.: Высш. шк., 1984. 489 с.
4. Полякова И. Английский театр на рубеже эпох. Круг чтения. 1992. №2. С. 75–77.
5. Чебышев А.А. Очерки по истории европейской драмы. Английская комедия конца XVI – половины XVII века. СПб: (б. и.), 1897. С. 92-98.

* * *

***Леонід Швець
(м. Полтава)***

СПРИЙНЯТТЯ ХВОРОБ І ЛІКАРСЬКА СПРАВА В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЄВРОПІ

Усе своє життя людина постійно зіштовхується з різними чинниками ризику, які часто можуть завдати не тільки фізичного болю, але й призвести до смерті. Частково ці чинники ми можемо прогнозувати, попередити чи уникнути. У той же час імовірність захворіти чи втратити здоров'я через якусь непередбачувану подію залишається досить великою і в наш час, що вже говорити про Середні віки. Адже рівень смертності через різноманітні природні та суспільні причини тоді був дуже високий. На розуміння хвороб та їх лікування

значною мірою накладався відбиток тогочасного пануючого християнського світогляду, що й визначало ставлення до хвороб і методів їх лікування.

Згідно з християнським віровченням, усі складності земного життя, у тому числі хвороби і смерть, були пов'язані з гріхопадінням Адама і Єви, первородним гріхом. Його успадковують всі люди ще від народження і він є платою людства за порушення Божих заборон. Згідно з християнською концепцією, що активно розробляли найвидатніші теологи та вчені Середньовіччя від Августина, Кассіодора та Ісидора Севільського до Хільдегарди Бінгенської та Фоми Аквінського, виникнення хвороб та їх наслідки залежать від провидіння. Здоров'я як і життя вважалися божественним даром, втіленням тієї сили, що дозволяє людині бути органічною частиною створеного Богом світу. Хвороба сприймалася, як прояв природної недосконалості людини, її слабкості, тимчасовості всього земного. Нездужання розуміли як випробовування для зміцнення віри праведника, і як розплата грішникові за його вчинки. За Божим промислом біси здатні завдавати страждань людям [6, с.54].

Оскільки причини хвороб вбачали в духовній сфері, то і лікування рекомендувалося розпочинати перш за все зі сповіді. Так, зокрема, рішенням IV Латеранського собору лікарі мали розпочинати лікування лише після сповіді та причастя хворого, у разі ж не дотримання цього правила їм загрожувало відлучення від церкви. Таким чином, відновлення тілесного здоров'я прямо пов'язувалося зі здоров'ям духовним [6, с.54].

Незважаючи на панування християнства, у Європі в Середні віки продовжували існувати дохристиянські уявлення про хвороби. Поширеними були пояснення виникнення хвороб через чаклунство, вплив "поганого ока" чи "ельфійських стріл". (Марновірства пов'язані з "ельфійськими стрілами" були розповсюджені в Ірландії, Шотландії та окремих місцевостях Англії. Вважалося, що відьми використовували їх для завдання шкоди худобі та людям. Зокрема, люди, вражені ними, помирали від незрозумілої та невиліковної хвороби надприродного характеру) □9□. Як лікування і профілактика хвороб часто застосовувалися обряди, заклинання, амулети. Так, наприклад, недоношених дітей клади на дерев'яну лопату і три рази засували в піч для випікання хліба. Цей обряд називався "допиканням" [5].

З XI – XII століття в лікувальних магічних обрядах з'явилися предмети християнського культу. Язичницькі заклинання поєднувалися з християнською символікою. Широко використовувалися молитви, які мали схожу "магічну" функцію,

освячені предмети чи продукти харчування. Існував культ святих, моці і реліквії яких сприймалися як такі, що мали лікувальну дію. Паломники масово сходилися до місць поховання святих бажаючи повернути втрачене здоров'я. Святим жертвували дари, молили їх про допомогу, намагалися доторкнутися до речей, що їм належали. З XIII століття оформилася "спеціалізація" святих. Майже половина з них уважалися патронами окремих хвороб. І у випадку захворювання конкретною хворобою потрібно було звертатися до певного святого. Так, зокрема, святі Косма та Даміан, мученики періоду правління імператора Діоклетіана, були покровителями медицини, святі Рох і Севастіан – захисники від чуми, святий Іов – від прокази, святий Антоній Фіванський – від отруєння і т.д. [8].

Крім звернення до святих, була поширена практика використання амулетів, що вважалися важливим профілактичним засобом. Існували християнські амулети: мідні чи залізні пластини з уривками молитов, іменами ангелів, ладанки зі святими мощами, пляшечки з водою зі священної річки Йордан та ін. Користувалися лікувальними травами, збираючи їх у певний час і в певному місці супроводжуючи це ритуалами та заклинаннями. Часто збір трав проводили в певні християнські свята. У Середні віки не існувало хвороби, проти якої не було б спеціальних благословень чи закліть. Також лікувальними вважалися вода, хліб, сіль, молоко, мед, великодні яйця [8].

Варто зазначити, що християнство заперечує використання магічних дій чи амулетів, відкидає їх як прояв язичництва. У той же час використання християнської святині в лікуванні можливе через певний предмет, прославляння святого. Це відбувається через наданням чудодійної божественної допомоги віруючій людині. Причому, якщо людина не вірить, то і одужати вона не зможе. Лише віруюча людина, яка звертається до Христа чи святих з проханням про одужання може його отримати. Усе залежить від того, чи буде це корисно її душі [8].

Хвороби сприймалися з одного боку як покарання, а з іншого – як утримуючий чинник, що в майбутньому не дозволить людині впасти у певний гріх. Зцілення через страждання – це шлях, через який люди наближалися до Бога. Фізичні страждання були символом божественної уваги, випробування, послані для зміцнення віри.

Церква намагалася виховувати в прихожан християнське ставлення до хвороб і супроводжуючих їх страждань. Приймати їх якщо не з вдячністю, то з покорю, подібно до біблійного Іова, який стійко сприйняв всі випробування та хвороби, що послав йому Господь. Церква наголошувала, що страждання та допомога недужим є богоугодною справою [6, с.57].

Відтак, лікування хворих розглядалося в суспільстві як акт милосердя, що відповідало євангельським заповідям. Тому середньовічні лікарі сміливо бралися за лікування навіть безнадійно хворих, оскільки їх життя та здоров'я було повністю в руках Бога. Вони робили все можливе до кінця – до одужання чи смерті їх пацієнта.

Тривалий час у Європі не існувало спеціалізованих навчальних закладів, де б готували фахових лікарів. Тому навчання мало приватний характер. Перші вищі школи з підготовки лікарів у Західній Європі з'явилися в Італії. Найстарішою серед них була Салернська медична школа, заснування якої відносять до IX століття. Школа в місті Салерно (неподалік від Неаполя) мала світський характер і продовжувала кращі традиції античної медицини. За наказом імператора Священної Римської імперії Фрідріха II (1212 – 1250) їй – єдиній в державі – було надано право присвоєння звання лікаря; без ліцензії цієї школи займатися медициною заборонялося. У 1213 році Салернська школа була перетворена на університет. У Салерно, де навчання тривало п'ять років, після чого її випускник мав пройти обов'язкову лікарську практику тривалістю один рік [7].

У середньовічних університетах існували медичні факультети, на яких студенти могли вивчати медицину після отримання ступеню магістра мистецтв. Викладання у цих освітніх закладах носило догматичний характер. Відрецензовані церквою твори Галена, Гіппократа та Ібн Сіні вивчали напам'ять. Практичних занять, як правило, не було. Книги теж були великою та коштовною рідкістю. До прикладу, на медичному факультеті Паризького університету в XV столітті було лише 12 книг. Найбільш цінні й рідкісні видання прикріплювалися ланцюгами до полиць або кафедрі [7].

Уявлення студентів про будову людини були дуже поверхневими. Церква забороняла «пролиття крові» і розтин людських трупів. Так, у 1300 році папа Баніфаций встановив суворе покарання за розтин і виварювання трупа з метою отримання скелету. Але час від часу ці процедури проводилися в університетах. Зазвичай це здійснювали цирульники і обмежувалися розтином грудної та черевної порожнини [8].

Перші розтини померлих у Західній Європі стали проводити в найбільш прогресивних університетах міст Салерно та Монпельє в XIII – XIV століттях. Так, у 1238 р. Фрідріх II дозволив медичному факультету в Салерно розтинати один труп на п'ять років. У 1376 році Людовик, герцог Анжуйський і правитель Лангедока, наказав віддавати університету в Монпельє один труп на рік [7].

Університет в Монпельє був одним із найпрогресивніших у середньовічній Європі. Свідчення тому – обов'язкова лікарська практика за межами міста. Так, у 1240 році студенти мали проходити шестимісячну практику в лікарні, а з 1309 року медична практика вже становила вісім місяців. Є також відомості про те, що студенти Монпельє вже в XIII столітті відвідували операції своїх вчителів-магістрів та навчалися "слухаючи і бачачи" [7].

Лікарі в середньовічному місті об'єднувалися в корпорацію, усередині якої існували певні розряди. Найбільшими перевагами користувалися придворні лікарі. Сходиною нижче стояли лікарі, які лікували населення міста і округи та жили за рахунок плати, одержуваної від пацієнтів. Лікар відвідував хворих удома [2].

До лікарні пацієнтів відправляли в разі інфекційного захворювання або коли за ними не було кому доглядати; в інших випадках хворі, як правило, лікувалися вдома, а лікар періодично їх відвідував [1].

У XII – XIII століттях істотно підвищується статус так званих міських лікарів. Так називалися лікарі, яких призначали на певний термін для лікування чиновників і бідних міщан безоплатно за рахунок міського управління [2].

Міські лікарі завідували лікарнями, свідчили в суді (про причини смерті, каліцтва і т.п.). У портових містах вони повинні були відвідувати кораблі і перевіряти, чи немає серед вантажів того, що могло б становити небезпеку зараження (наприклад, щурів). У Венеції, Модені та інших містах купці і мандрівники, разом з доставленими вантажами, ізолювались на 40 днів (карантин), і їм дозволяли зійти на берег тільки в тому випадку, якщо за цей час у них не виявлялося інфекційної хвороби. У деяких містах створювалися спеціальні органи для здійснення санітарного контролю [1].

Такі лікарі мали широкі повноваження, але й несли велику відповідальність. Відомі випадки прилюдних страт лікарів, за те, що ті не змогли попередити виникнення епідемії [2].

Під час епідемій населенню надавали допомогу спеціальні "чумні лікарі". Вони ж стежили за дотриманням суворої ізоляції районів, уражених епідемією. Чумні лікарі носили особливий одяг: довгий і широкий плащ, і спеціальний головний убір, який закривав обличчя. Ця маска повинна була оберігати лікаря від вдихання "зараженого повітря". Оскільки під час епідемій "чумні лікарі" мали тривалі контакти з інфекційними хворими, то і в інший час вони вважалися небезпечними для оточуючих, і їх спілкування з населенням було обмежено [1].

Лікар повинен був вміти ставити діагноз хворому, ґрунтуючись на даних огляду і дослідженні сечі та пульсу. Головними методами лікування були кровопускання і очищення шлунку. Також середньовічні лікарі успішно застосовували медикаментозне лікування. Були відомі цілющі властивості різних металів, мінералів, а головне – лікарських трав. У трактаті Одо з Мена "Про властивості трав" (XI ст.) Згадується більше 100 цілющих рослин, серед яких полин, кропива, часник, ялівець, м'ята, чистотіл та інші. З трав і мінералів, при ретельному дотриманні пропорцій, виготовлялися ліки. При цьому кількість компонентів, що входили до того чи іншого лікувального зілля, могло доходити до декількох десятків – чим більше цілющих засобів використовувалося, тим дієвіше мало бути зілля [1].

З усіх галузей медицини найбільших успіхів досягла хірургія. Потреба в хірургах була дуже велика через численні війни, оскільки ніхто інший не займався лікуванням поранень, переломів і ударів, ампутацією кінцівок та ін. Дипломовані лікарі уникали навіть робити кровопускання, а бакалаври медицини давали обіцянки, що не будуть проводити хірургічних операцій. Однак, хоч потреба в хірургах була дуже великою, їх правове становище залишалося невисоким. Хірурги утворювали окрему корпорацію, що знаходилася в суспільній ієрархії значно нижче, ніж група "вчених" лікарів. Хірурги тривалий час боролися за рівноправ'я з іншими лікарями, що їм врешті-решт і вдалося зробити [1].

У 1260 році хірургами Франції було засновано колегію святого Косми. Вступити до неї було складно і почесно. Для цього хірурги мали знати латинську мову, прослухати в університеті курс філософії та медицини, два роки практикувати хірургію й отримати ступінь магістра. Такі хірурги мали певні привілеї і користувалися великою повагою в суспільстві [2].

Серед хірургів були й мандрівні лікарі. Вони роз'їжджали по ярмарках і проводили операції прямо на площах, залишаючи потім хворих на піклування родичів. Такі хірурги лікували, зокрема, шкірні хвороби, зовнішні пошкодження і пухлини [1].

До корпорації медиків примикали банщики і цирульники. Ці середньовічні лікарі мали добрий досвід лікування травм і ампутацій, також їм вдавалося лікувати окремі хвороби кровопусканням. Вони вміли ставити банки, обробляти рани та вправляти вивихи і переломи. Проте в народі їхня діяльність вважалася "нечистою", оскільки вони безпосередньо працювали з кров'ю і мертвими тілами [4]. Там, де бракувало лікарів, на цирульниках лежав обов'язок спостереження за

публічними будинками, ізоляції прокажених і лікування чумних хворих [1].

В епоху Середньовіччя ступінь відповідальності лікарів визначала не світська влада, а духовна – церковні інквізитори. З часом, у період зародження буржуазних відносин, відповідальність лікарів за професійні порушення та медичні помилки почали розглядати з позицій приватних взаємовідносин лікаря і пацієнта. Ці взаємовідносини мали базуватися на комерційних засадах, причому в правовій сфері спостерігалось чітке розмежування лікарської помилки від умислу. Оскільки взаємовідносини між лікарем та пацієнтом почали базуватися на договірних засадах, то лікар при благополучному результаті отримував винагороду. У випадковій же невдачі лікарю могли пред'явити цивільний позов. Утім, вже і в ті часи у законодавстві Франції був зазначений принцип припинення відповідальності лікаря за результати лікування, оскільки пацієнт сам обирав лікаря. Тому при незадовільному результаті лікуванні позивач міг звернутися до цивільного суду з вимогою відшкодування тільки витрати за лікування. Причому позивач мав доводити обґрунтованість позову, а лікар, у свою чергу, мав право запросити до суду своїх колег, які могли б виступити у якості його захисників, підтверджуючи правоту свого колеги [2].

Однак, незважаючи на прогресивні тенденції в лікувальній справі у період Середньовіччя, варто зазначити, що медицина загалом і хірургія, зокрема, продовжували розвиватися в тісному контакті з магією та астрологією. Свідченням цього можуть бути слова видатного хірурга XV століття Леонарда з Бертинальї, який наводить рецепт лікування одержимості П'єра з Абано "якому він навчився в демонів, коли виганяв їх." Також Леонард говорить, що архангел Софаель також вчив людей астрологічній медицині після свого падіння [3].

Але, незважаючи на небажання відмовитися від магії в лікувальній практиці, середньовічна медицина продемонструвала хоч і повільний, але прогресивний поступ, який ще більш помітний з огляду на майже повне знищення класичної освіти після падіння античної цивілізації. Фактично середньовічні лікарі заснували базу, на якій розбудовували свої медичні дослідження та практики лікарі Нового часу.

Список використаних джерел

1. Бергер Е. Лекари, аптекари, цілюрники. Електронний ресурс. Живое Средневековье. Режим доступу: <http://goliard.ru/berger-e-lekari-aptekari-ciryulniki>

2. Бобров О.Е. Медицина (нравы, судьбы, бесправие). Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/bioetica/Medicina.htm>
3. Врачи и пациенты. Электронный ресурс. Роулинг Марджори. Европа в Средние века. Быт, религия, культура. Режим доступа: http://www.e-reading.club/chapter.php/1003058/9/Rouling_Mardzhor_i_-_Evropa_v_Srednie_veka._Byt_religiya_kultura.html
4. Медицина в середньовіччі коротко. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://vidpoviday.com/medicina-v-serednovichchi-korotko>
5. Между небом и землей: телесность в Средние века. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://newtonew.com/culture/medieval-body-oppositions>
6. Словарь средневековой культуры. М.: «Российская политическая энциклопедии» (РОСПЭН), 2003. 632 с.
7. Сорокіна Т.С. Історія медицини у двох томах. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://bibliograph.com.ua/423/16.htm>
8. Средневековые болезни и их лечение. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://1400.pf/historicalinfo/issues/medievalilnesess>
9. Стрелы эльфов. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.all-magic.ru/modules.php?name=encyclopedia&op=content&tid=5438>

* * *

РОЗДІЛ ІІІ

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ РОЗКРИТТЯ РОЛІ ОСОБИ В ІСТОРІЇ В ШКІЛЬНИХ КУРСАХ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

*Володимир Баров
(м. Ніжин)*

ВІДЛУННЯ «ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ»: СПЕЦИФІКА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ПЕРШУ СВІТОВУ ВІЙНУ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Серед подій, які започаткували ХХ століття, годі знайти більш визначальну, масштабнішу та далекосяжнішу за своїми наслідками, ніж Перша світова війна 1914-1918 роки, відома також як «Велика війна». За визначенням історика Е. Хобсбаума ХХ століття було «коротким»: усі основні події, процеси, явища, які надали цій добі в історії людства своєрідність та самобутність, що вирізняла це століття серед інших, припали здебільшого на проміжок часу від 1914 року до 1991 року. Тобто від початку Першої світової до завершення Холодної війни разом з розпадом Радянського Союзу і руйнацією біполярної системи [10, с. 11-30]. Не важко помітити, що подібна характеристика ХХ століття містить оцінку Першої світової війни як першопричини усіх наступних подій і процесів, віддаючи їй центральне місце в картині століття. Адже, утворення тоталітарних ідеологій, етатизм, мілітаризм, державне регулювання економіки, протистояння демократичних та тоталітарних режимів були започатковані чи стали наслідками саме подій 1914-1918 років. Із цієї точки зору Перша світова та Холодна війна генетично споріднені між собою причинно-наслідковими зв'язками.

Тим не менш, «коротке» ХХ століття вже минуло, досягнувши своїх меж як за змістом, так і за хронологією. Метою даної розвідки є питання про те, яке ж місце в історичній пам'яті посідає Перша світова війна? Якою є історична пам'ять про неї для Східної Європи?

Передусім, варто зупинитись на тому, яке значення Перша світова має для європейської історичної пам'яті. Спостерігаючи за заходами до сторіччя завершення Великої війни у країнах Євросоюзу у 2018 році, не важко було помітити розстановку акцентів на певному символізмі, що мав демонструвати примирення колишніх супротивників. При цьому будь-які аспекти героїзації мілітарних

звитяг колишніх країн-учасниць, згадки політичних причин війни у публічному просторі оминалися. Скоріше навпаки підкреслювалась оцінка Великої війни як негативного явища в історії Європи, що призвела до величезних жертв та руйнувань [5; 9].

Подібна оцінка аж ніяк не є якісно відмінною від оцінки Першої світової війни у творах представників «втраченого покоління», що підкреслює вплив мистецьких творів у процесі формуванні суспільної історичної пам'яті. Проте, варто відзначити, що вона також є співзвучною з сучасними тенденціями розвитку політики пам'яті у ЄС, що спрямована на примирення та залагодження історичної пам'яті європейських народів про минулі конфлікти. Існування сучасного європейського проекту з його економічною та політичною інтеграцією стане неможливим та втратить свій сенс, якщо між європейськими країнами не існуватиме достатньої довіри. Через це співіснування в спільному європейському домі потребує від країн впорядкування не лише законодавства, фінансів чи проведення реформ, але й роботу над своїм минулим з метою не повторення трагічних помилок минулого [3; 9].

Цікаво зауважити, що перші практичні проекти об'єднання Європи та спроби інтеграції стали одним із наслідків Першої світової війни. Так, австрійський письменник та філософ Р. Куденхове-Калергі у праці «Ідея Пан-Європи» (1923), обґрунтовував необхідність об'єднання Європи, в якій мають існувати спільні органи влади та громадянство, а її принципами мають стати свобода, мир, економічний розквіт та культура [6]. Водночас, ідея пан-Європи знайшла відгук у низки європейських політиків того часу, зокрема, таких як А. Бріан та Г. Штреземан, які вбачали в ньому засіб до франко-німецького порозуміння та відновлення балансу сил у Європі. Проте, кінець 1920-х років, що супроводжувався економічною кризою та занепадом демократії став не кращим часом для втілення цього проекту. Втім, цей проект лишив певні підвалини на яких розпочалась пізніша європейська інтеграція.

Таким чином, для Європейського Союзу пам'ять про Першу світову війну одночасно є і одним з джерел сучасного європейського проекту, і водночас важкою сторінкою, яка потребує опрацювання. Центральне місце у пам'яті посідає осмислення наслідків війни, її значення, культурних та гуманістичних сенсів, які постали після неї в європейському інтелектуальному середовищі. Мілітарний та політичний аспекти, які домінували під час війни та невдовзі після її завершення тепер взагалі не мають жодної актуальності. Європейська політика пам'яті наголошує, що жаклива та безглузда Перша світова війна була трагедією в історії Європи та людства, в якій

не було переможців, а тільки переможені. І головний висновок: це ніколи не має повторитись знову [9; 10, с. 31-66].

Водночас для країн Східної Європи історична пам'ять про Першу світову війну має більшу строкатість зумовлену тою роллю, яку війна відіграла для їхньої історії та подальшого розвитку. Передусім, варто відзначити, що хронологічні межі конфлікту та військового протистояння для Західної та Східної Європи мають суттєві відмінності. Так, для багатьох східноєвропейських країн верхня хронологічна межа, що знаменує завершення війни 1918 року не є достатньо виразною або й зовсім відсутня. Річ у тім, що для Східної Європи мир не настав разом з Комп'єнським перемир'ям 11 листопада 1918 року, скоріше навпаки для багатьох завершальний етап Великої війни став початком відліку для низки внутрішніх або зовнішніх конфліктів у регіоні. Внаслідок соціальних та національних революцій у Східній Європі відбувається руйнація старих імперій – Німецької, Австро-Угорської, Російської та Османської. Нові національні держави, що постали внаслідок революційних процесів наприкінці Першої світової війни, активно відстоюють свою незалежність та кордони як від старих центрів, так і від сусідів. Якщо західноєвропейські кордони більш-менш корелювали з національними, а їх зміни після завершення війни мали здебільшого політичну природу, то народи Східної Європи лише тільки почали визначати свої національні межі, намагаючись перетворити їх у державні кордони. Звісно, що цей процес призводив до протистояння між сусідами та запеклих конфліктів, вирішення яких затягнулось аж до завершення Другої світової війни, а в деяких випадках вони мають досі доволі відчутний вплив на міждержавні відносини у регіоні. Крім того, джерелом конфліктів ставали прямі чи опосередковані спроби колишніх імперських центрів відновити свій контроль над країнами, що входили до складу колишніх імперій. Отже, так чи інакше, мир та стабільність для країн Східної Європи остаточно настали не раніше 1923-1924 років. Це дозволяє дослідникам стверджувати про «другу» Велику війну у Східній Європі [2, с. 19-36; 4].

Наприклад, професор Єльського університету, дослідник Першої світової війни Дж. Вінтер оцінює 1918 рік як кінець війни на Західному фронті. Тоді як у Східній Європі, на Близькому Сході, в Азії військові конфлікти тривали і далі протягом наступних п'яти років (1918-1923 роки), або як продовження Першої світової війни, або як прямий наслідок з неї. Для позначення цих конфліктів історик пропонує впровадити концепт «Другої Великої війни» («Другої Першої світової»). Завдяки цьому концепту дослідницький фокус зміщується від великих європейських гравців у бік нових держав, що

постали у Східній Європі. Водночас, вивчення локальних конфліктів через причинно-наслідкові зв'язки з глобальними процесами дозволить підійти більш об'єктивно до їх вивчення.

На думку дослідника, східноєвропейська «Друга Велика війна» попри генетичний зв'язок з Першою світовою війною, мала і свої власні ознаки. Передусім, метою конфлікту була боротьба за легітимність. Війна переростала в революцію, а революція у війну. Внаслідок цього у конфлікт втягується величезна кількість цивільних, значну роль відіграють ідеології, що призводить до обґрунтування раціональної ненависті та винищення супротивника для досягнення остаточної перемоги. Причини «Другої Великої війни» полягають у поєднанні таких чинників як боротьба націй за самовизначення (національно-визвольний рух), соціальне визволення (революції), економічна криза і розруха [4].

На підтвердження слушності концепту Дж. Вінтера, слід відмітити певну амбівалентність сприйняття Першої світової війни у Східній Європі порівняно з Західною. Якщо для Західної Європи Перша світова – це «Велика війна», то для учасників зі Східної Європи це була «перша» за котрою послідували низка наступних. Для декого межі між ними були доволі умовними, а суттєву різницю складало лише, хто в цей час був їхнім супротивником. Наприклад, для низки представників білого руху громадянська війна з більшовиками як «німецькими агентами» була продовженням Великої війни, що прослідковується у їх спогадах. Так само українці, що брали участь у Першій світовій війні через революцію перейшли до боротьби за власну державність. Війна для них була лише першим актом у подальшій боротьбі. Межа «Велика війна – революція – боротьба за державу» при цьому неодноразово перетиналася. Брестський мир це вихід УНР з Великої війни, що мала братовбивчий характер для українського народу розділеного між імперіями, але селянські виступи проти австро-німецьких військ, союзників Центральної Ради та Гетьманату, та антигетьманське повстання можна розглядати крізь призму внутрішньої соціальної боротьби, так і як наслідок Першої світової війни. Врешті-решт, ліквідація Східного фронту, яка дала Центральним державам сили для наступу на Заході, у той же час підірвала рівновагу досягнуту у позиційній війні до того часу. Навіть формальне завершення війни наприкінці 1918 р. не ознаменувало миттєвого виходу, її «вимкнення». Інтервенція у 1919 році, висадка військ Антанти у Південній Україні та проблема виводу німецьких військ – новий конфлікт чи триваючий наслідок попереднього? Аналогічно можна розглянути німецькі фрайкори, що склалися з фронтовиків Першої світової війни, які ніяк не могли

«внутрішньо» демобілізуватися через посттравматичний синдром, феномен якого на той час лишився поза увагою через масовість учасників війни. Участь цих фрайкорів у збройних конфліктах 1918-1923 років в період післявоєнної нестабільності (Західна Європа) та «другої» Великої війни (Східна Європа), чи було це «триваючим» продовженням війни?

Не меншою мірою цікаве порівняння сприйняття Першої та Другої світових воєн їх учасниками. Якщо для Західної Європи, Друга світова стала безпосереднім продовженням Першої або ж Великої війни, між якими міжвоєнне двадцятиріччя було лише невеликим перемир'ям за Версальським договором. «Це не мир. Це перемир'я на 20 років» як казав маршал Ф. Фош ще у 1919 році. Натомість для Східної Європи ці процеси були дещо більш дискретними в історичній пам'яті. Країни Східної Європи намагались ухилитись від неминучого продовження, але Перша світова війна, що визначила появу низки нових держав на європейській мапі, щедро обдарувала їх не лише кордонами, але й важкою спадщиною. Як наслідок, затиснені між радянським та нацистським тоталітарними режимами, країни Східної Європи не могли уникнути своєї трагічної долі у роки Другої світової війни, ставши «кривавими землями» за визначенням Т. Снайдера.

На жаль, час після Другої світової війни, коли Східна Європа опинилась під радянським контролем, не став сприятливим для лікування «історичних травм», завданих Першою світовою війною та наступними конфліктами 1918-1923 років. Скоріше навпаки, пригнічуючи пам'ять східноєвропейських народів про недавнє минуле, Радянський Союз прагнув використовувати взаємні упередження та побоювання, щоб відігравати роль арбітра та зберігати свій вплив. Як наслідок на сучасному етапі можна спостерігати повернення деяких країн до болючої фантомної пам'яті про втрати чи жертви, пов'язані з Першою світовою війною. Наприклад, Угорщина і по сьогодні періодично рефлексує щодо Тріанонського договору 1920 року як національної катастрофи, що спричиняє ревізіоністські настрої суспільства та дипломатичні конфлікти з сусідами, зокрема, і з Україною [8].

Звичне для західноєвропейської історіографічної думки порівняння двох світових воєн з Тридцятирічною війною 1618-1648 років – «Тридцятирічна війна XX ст.», співзвучне з німецьким «доба світових воєн» (Weltkriegszeit), у вітчизняній українській історіографії є відносно інноваційним та ще потребує ґрунтовнішого методологічного опрацювання [7, с. 332-396]. Адже саме, знайдення нових підходів до вивчення Першої світової війни дозволить не лише вписати історію України цієї доби в більш ширший європейський та

глобальний контекст, але й повною мірою розкрити перехідний ланцюг між історією України «довгого» XIX століття та Українською революцією початку XX століття. Це дозволить з'ясувати всі закономірності та випадковості у перебігу національно-визвольної боротьби 1917-1921 років. Бо маючи, певною мірою, коріння у Першій світовій війні, Українська революція була не тільки суто українським явищем, але й мала вплив на Європу, зокрема, Східну. До того ж цей вплив був двостороннім: перебіг та результат низки подій та процесів Української революції залежав від загальноєвропейського контексту детермінованого Першою світовою війною або її наслідками. Найбільш яскравими прикладами до цього може слугувати процес включення УНР в тогочасні міждержавні відносини (Брестський мир 1918 року), падіння Гетьманату через брак зовнішньої підтримки (один з наслідків поразки Центральних держав), проблема міжнародної легітимації Директорії УНР (через низку об'єктивних та суб'єктивних причин українська делегація на Паризькій мирній конференції не змогла досягти успіху) [3; 12].

На превеликий жаль, для українців, учасників Великої війни, подальші революційні події та наступні війни цілком логічно перекрили досвід Першої світової війни. Певний виняток з цього правила становить хіба що культурно-історична спадщина залишена січовими стрільцями. В решті випадків, спогади залишені учасниками тих подій не відводять Першій світовій війні якесь провідне місце, а скоріше певного етапу перед власне Українською революцією. Можливо, це стало наслідком певного психологічного витіснення або заміщення більш давніх та забутих спогадів на більш близькі та важливіші [1, с. 84-196; 11]. Проте, навіть використання подібного підходу в українській концепції дослідження Першої світової війни як передумови або першої дії Української революції може стати корисним для розуміння причинно-наслідкових зв'язків та становлення української державності у XX столітті.

Не менш важливим та цікавим для дослідження може стати перетікання елементів Першої світової війни в контекст Української революції. Наприклад, перебування австро-німецьких військових контингентів на теренах України одночасно є як складовою ще не завершеної Великої війни, так і подій Української революції. Цікавим є і тема військової техніки цього часу, яка зазнала стрімкого розвитку. Саме ця техніка призвела до кардинальних змін у військовій тактиці як на полях битв Першої світової війни, так і впливала на долю війн, які велись на теренах України. Нарешті, цікавим є проведення певних порівнянь та компаративного аналізу соціальних явищ, які виникли під час або внаслідок подій Першої світової війни. Наприклад, було б

цікаво порівняти соціальні практики за допомогою яких відбувалось повернення українських та європейських фронтовиків з Першої світової війни та включення до «Другої Великої війни». Попри ідеологічні та ціннісні відмінності між, наприклад, українською отаманщиною та німецькими фрайкорами генеза цих обох явищ має відлік саме у Першій світовій війні.

Таким чином, для роботи з історичною пам'яттю про Першу світову війну з методологічного боку важливо залучення досвіду європейських істориків, акцент на всебічному та комплексному підході до досліджуваних проблем, гуманістична спрямованість і передача тогочасного культурно-історичного контексту. Опрацювання збережених джерел, мемуаристики та спогадів учасників, підкреслення зв'язку та нерозривності двох важливих та трагічних процесів ХХ століття, в яких їм довелося брати участь, набагато цінніша для популяризації цього періоду, ніж суха концептуалізація та схематизація. Проте, використовуючи європейський науковий інструментарій, слід не забувати про особливості українського історичного матеріалу, який має таку ж специфіку і складність як й історична пам'ять Східної Європи про Першу світову війну.

Список використаних джерел

1. Авраменко Н. Спомини запорожця. К.: Темпора, 2007. 456 с.
2. Винтер Дж., Прост А. Великая война в истории: дискуссии и споры, с 1914 года до настоящего времени. Россия в Первой мировой войне: новые направления исследований. Редколлегия: Глебова И.И. и др. М., 2013. 232 с.
3. Грицак Я. Незрозуміла війна: рецензії на книги і конференції про Першу світову [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/hrytsak-unintelligible-war>
4. «Друга Велика війна», або «Друга» Перша світова війна [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zaxid.net/druga_velika_viy_na_abo_druga_persha_svitova_viy_na_n1465186
5. Козак О. Як у світі відзначатимуть 100-ту річницю початку Першої світової війни [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/08/4/132525/>
6. Кораблева А. Е. Панъевропейский проект Р. Куденхове-Калерги и международные отношения в Европе в 20-30-е гг. XX века [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/panevropeiskii-proekt-r-kudenhove-kalergi-i-mezhdunarodnye-otnosheniya-v-evrope-v-20-30-e-gg>
7. Краткая история Германии. Ульф Дирльмайер, Андреас Гестрих, Ульрих Херманн и др. СПб: Евразия, 2008. 542 с.

8. Лосев І. Відлуння Тріанону [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://m.tyzhden.ua/column/218960>
9. 100 років закінчення Першої світової війни – підсумки, причини, наслідки [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ukrpress.info/2018/11/11/100-rokiv-zakinchennya-pershoyi-svitovoyi-viyny/>
10. Хобсбаум Э. Эпоха крайностей: Короткий двадцатый век (1914-1991). М.: Издательство Независимая Газета, 2004. 632 с.
11. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 3504, оп. 1., спр. 2.
12. Шурхало Д. Післямова до забутого ювілею: чому варто пам'ятати Першу світову війну [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/29615007.html>

* * *

*Світлана Луценко, Галина Єфремова
(м. Суми)*

РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУЧАСНОГО ПЕДАГОГА В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ

Концепція реформування української школи закладає докорінно нові підходи до освітнього процесу, пропонуючи педагогам переорієнтувати увагу на формування компетентностей учнів, відійшовши від традиційних методик простого передавання знань. Проект нового Державного стандарту освіти т Концепція нової української школи пропонує 8 ключових компетентностей та 4 наскрізних змістових лінії. Одна з них – громадянська компетентність та відповідальність, розвиток якої готує молодь до ефективної та конструктивної участі у громадському житті, у демократичних процесах, в сім'ї, на роботі, до успішної взаємодії з іншими, солідарності, толерантності та рівності на основі поваги до прав людини, мирного співіснування та поціновування соціокультурного різноманіття. 12 квітня 2016 року Рада Європи ухвалила нові Рамки компетентностей для культури демократії, визнавши важливість розвитку громадянських компетентностей через освіту, які охоплюють 20 компетентностей – знань, умінь, ставлень та цінностей, необхідних громадянам для життя у культурно багатоманітному демократичному суспільстві, для ефективної та мирної взаємодії з іншими. Рада Європи сприяє формуванню демократичних компетентностей через програми

у сфері освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини. Освіта для демократичного громадянства й освіта з прав людини покликані навчити, як жити разом, поважаючи одне одного у багатоманітному демократичному суспільстві, знати і розуміти свої права та брати активну участь у прийнятті рішень, які нас стосуються.

Поняття «громадянськість» розглядають різні науки, зокрема юриспруденція, психологія, педагогіка, історія, соціологія а інші. У педагогіку терміни «громадянськість», «громадянський» прийшли із суспільних наук, де через громадянськість визначено вияв патріотизму до держави, до свого народу: «Громадянськість – це готовність та здатність людини, громадянина до активної участі у справах суспільства і держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав та обов'язків. Розуміння громадянськості як сукупності високорозвинених моральних якостей суб'єкта передбачає: зрілість політичної і правової свідомості, почуття патріотизму, причетності до історичної долі своєї вітчизни та її народу, усвідомлення себе як повноправного члена соціальної спільноти, громадянина своєї країни» [7, с.122] Громадянськість також розглядають як «державні обмеження» особистісних потреб у різних сферах життєдіяльності людини. М.Боришевський визначає громадянські цінності як складову національних духовних цінностей [2]. Загалом підхід педагогів до визначення особистісних якостей громадянина сформувався на засадах української національної ідеї. Зокрема І.Бех, О.Киричук, В.Подлужний вказували на обов'язковість національної самосвідомості, ціннісних орієнтацій своєї національної спільноти, усвідомлення себе як суб'єкта державотворчого процесу й усвідомлення себе в ньому.

Питанням формування громадянина у наш час присвячено праці О.Киричука, О.Сухомилинської, І.Бека, О.Савченко, М.Стельмаховича, Т.Дем'янюк, О.Дубасенюк, П.Ігнатенка, О.Вишневського, І.Мартинюка та ін.

У Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності зазначено: «Громадянське виховання – це процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що надає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично та юридично дієздатною та захищеною. Воно покликане виховувати особистість чутливою до свого оточення, залучати її до суспільного життя, в якому права людини є визначальними» [13]. В Українському педагогічному словнику громадянське виховання визначено як «формування громадянськості як інтегративної якості особистості, яка надає можливість людині відчувати себе юридично, соціально, морально і

політично дієздатною. До її основних елементів належать моральна та правова культура, яка виражається в почутті власної гідності, внутрішньої свободи особистості, дисциплінованості, повазі і довірі до інших громадян та до державної влади» [5].

Концепція нової української школи повністю відповідає підходам та принципам Ради Європи у сфері освіти для демократичного громадянства і прав людини, вкотре підтверджуючи демократичний європейський вибір України. Громадянська компетентність та відповідальність розглядається як функція демократичного освітнього середовища. Освіта, зорієнтована на формування громадянських компетентностей, вимагає докорінно нових підходів до процесу навчання, адже успішне виховання громадянина вимагає не лише знань та критичного розуміння себе і світу, а й отримання особистого досвіду участі у громадському житті, у взаємодії з іншими на засадах поваги і рівності, відповідальності за спільну справу, мирного вирішення конфліктів. Практики й експерти твердять – щоб стати відповідальним активними громадянами, педагоги мають розвивати не лише знання й розуміння політичної та правової системи та інститутів, а й володіти такими навичками, як: формулювати, комунікувати й відстоювати власну думку, бути впевненими в собі, розвивати емпатію, бути готовими діяти чи утримуватися від необдуманих дій у ситуації невизначеності, співпрацювати з різними людьми, поважати себе й інших. Розвиток такого набору знань, навичок і ставлень дає змогу педагогам підготувати учнів до самостійного відповідального життя, зваженого прийняття рішень і ефективної взаємодії у спільноті – у класі, школі, місцевій громаді, державі. Ці тісно пов'язані компоненти громадянської компетентності формуються комплексно. Завдання закладу освіти – створити належні умови для набуття цього комплексу знань, навичок, цінностей і ставлень. При цьому важливого значення набуває безпечне, вільне від насильства і соціальних бар'єрів та ефективне освітнє середовище, яке забезпечує сприятливі умови для активної участі у житті школи, ставить права і потреби дитини у центр освітнього процесу [9].

Формування ключових компетентностей вимагає інтегрованості змісту освіти, що сприяє усвідомленню зв'язків між усіма предметами і поєднанню знань у різних сферах. Як зазначається у Державному стандарті освіти, інтеграція змісту освіти «має на меті підвищити якість освіти та позитивно вплинути на самооцінку учня. Інтегрування – не механістичне об'єднання предметів, інтегрування дає змогу відображати цілісну картину світу, максимально наближену до життя, бачити його зв'язки та розмаїття, позбутися фрагментарності засвоєних знань» [11]. Інтегрованість змісту

навчання, зокрема у процесі формування громадянських компетентностей, відповідає рекомендаціям Ради Європи щодо важливості інтеграції цілей освіти для демократичного громадянства і прав людини у вивчення різних предметів.

Як вважає Н.Волкова, громадянськість визначає обов'язок і відповідальність особистості перед співвітчизниками, Батьківщиною. Формування у людини моральних ідеалів суспільства, прагнення до миру є одним з основних завдань громадянського виховання [4]. Спираючись на думку Н.Савотіної, слід зазначити, що підготовка педагога для професійної діяльності має забезпечити розвиток у нього громадянськості. Дослідниками також наголошується, що поняття громадянськості характеризує стан свідомості індивіда, неформальне ставлення громадянина до своєї держави. А тому недостатньо належати до якоїсь спільноти, треба бути гідним її вимог. За висновками С.Зябревої, така відповідність умовам виявляється на трьох рівнях особистості: інтелектуальному (сфера мислення), емоційно-вольовому (сфера відчуттів, почуттів, установок) та дієвому (діяльність, спілкування, поведінка) [6].

В. Ядов зазначав, що громадянськість висвітлює певний зв'язок між конкретним громадянином держави й особистістю як суб'єктом суспільних відносин і діяльності. Громадянськість синтезує в собі цінності й норми суспільства, стає запорукою активності, ініціативності особистості в її власному внеску в розвиток держави, адже саме завдяки сформованості громадянськості людина може усвідомити свою роль у суспільстві, відчувати повноту любові до Батьківщини та відповідальності за її майбутнє [12].

На підставі вищевикладеного можна зазначити, що громадянськість є поняттям інтегративним і досить складним у структурному сенсі. Воно виражається: - в усвідомленні й оцінці особистістю свого становища в суспільстві, державі, своїх прав і обов'язків громадянина, - у сукупності громадянських почуттів і якостей, за допомогою яких особистість має змогу зміцнити своє становище громадянина в суспільстві, - в усвідомленості людиною своєї громадянської позиції в контексті соціально-значущої діяльності.

На етапі переходу до нових освітніх стандартів, зорієнтованих на розвиток ключових компетентностей, Міністерство освіти і науки України разом із небайдужою громадськістю та освітянами здійснило оновлення навчальних програм для 5-9 класів, увівши чотири наскрізні тематичні лінії, зокрема і «громадянську відповідальність». Згадані наскрізні лінії допоможуть ефективно поєднувати декілька освітніх завдань у процесі викладання усіх шкільних предметів. Реалізація додаткової тематичної лінії «громадянська

відповідальність» у рамках окремих предметів вимагає змін у традиційних методах роботи з учнями. Такий інноваційний підхід передбачає, що методи навчання мають інтегрувати завдання виховання свідомого та активного громадянина в навчальні цілі кожного предмету. Це, вочевидь, вимагає спільних зусиль усіх педагогів, які беруть участь у освітньому процесі, тісної міжпредметної взаємодії під час реалізації змісту навчання, а також змін в організації діяльності усієї школи як інституції. На передній план виходить готовність педагога реалізовувати своє право на академічну автономію у поєднанні зі зміцненням автономії школи [15].

Наскрізнi змістові лінії є засобом інтеграції ключових і загальнопредметних компетентностей, навчальних предметів та предметних циклів; їх необхідно враховувати при формуванні шкільного середовища. Наскрізнi змістові лінії є соціально значимими надпредметними темами, які допомагають формуванню в учнів уявлень про суспільство в цілому, розвивають здатність застосовувати отримані знання у різних ситуаціях. Метою наскрізних змістових ліній є необхідність «сфокусувати» увагу й зусилля педагогічного колективу на досягненні життєво важливої для молоді людини й суспільства мети, увиразнити ключові компетентності. Саме тому виокремлені 4 наскрізних змістових ліній: «Екологічна безпека та сталий розвиток», «Здоров'я і безпека», «Громадянська відповідальність», «Підприємливість і фінансова грамотність». Метою вивчення наскрізної лінії «Громадянська відповідальність» є формування відповідального члена громади й суспільства, який розуміє принципи й механізми його функціонування, а також важливість національної ініціативи. Ця наскрізна лінія освоюється через колективну діяльність – дослідницькі роботи, роботи в групі, проекти тощо, яка розвиває в молоді готовність до співпраці, толерантність щодо різноманітних способів діяльності і думок [7].

При реалізації педагогами наскрізних змістових ліній в цілому і громадянської відповідальності, зокрема, педагогами повинен реалізуватись загальношкільний підхід до громадянського виховання. Становлення молоді як свідомих громадян вимагає партнерської взаємодії усіх зацікавлених сторін – як учнів, учителів, шкільної адміністрації, так і батьків, представників місцевої влади і громадянського суспільства – у різних сферах діяльності школи. Саме комплексне поєднання освітніх заходів, включаючи практичний досвід реальної демократії в школі, – запорука формування відповідальних громадян, які беруть активну участь у житті суспільства. У процесі розвитку громадянської компетентності та відповідальності важливо

спиратися загальношкільний підхід, який передбачає: наскрізну інтеграцію демократичних принципів і цінностей у всі предмети; орієнтацію усього навчально-виховного процесу на розвиток компетентностей для життя у демократичному суспільстві; побудову партнерських стосунків між школою, батьками та громадою, залучення усіх учасників освітнього процесу до ухвалення рішень [10].

Для реалізації наскрізної змістової лінії громадянської відповідальності педагогам необхідно застосовувати інноваційні технології, такі як проектна технологія. Саме через такі проекти як Інноваційний регіональний проект «Демократизація та партнерство навчального закладу в умовах нової української школи» в рамках Всеукраїнської програми освіти для демократичного громадянства в Україні «Демократична школа», розроблений КЗ СОІППО, педагоги разом з учнями реалізуються як відповідальні громадяни. Школа відіграє ключову роль у вихованні громадян, готових до життя у швидкозмінному, полікультурному демократичному суспільстві і до конструктивної взаємодії з іншими. Адже саме в закладі освіти кожен отримує перший досвід суспільного життя, тож вкрай важливо, щоб цей досвід формував активну громадянську позицію.

Регіональний інноваційний проект – перший крок по забезпеченню поглиблення культури демократії і прав людини та розвиток громадянських компетентностей учнів у закладах освіти Сумщини шляхом підтримки демократизації та децентралізації шкільного врядування, пропагування державно-громадського партнерства і розвитку демократичного середовища, сприяння організації навчально-виховної роботи на принципах Хартії Ради Європи з освіти для демократичного громадянства і прав людини.

Становлення дітей та молоді як свідомих громадян та розвиток громадянської відповідальності педагогів вимагає партнерської взаємодії усіх зацікавлених сторін – як учнів, учителів, шкільної адміністрації, так і батьків, представників місцевої влади і громадянського суспільства. Отже, всі вони запрошені до реалізації Проекту. Надалі до Проекту можуть долучитися заклади освіти, органи державної влади, молодіжні організації та інші стейкхолдери. Зростання дискримінації і нетерпимості в суспільстві, збільшення випадків порушення прав людини, спад громадянської активності свідчать про кризу демократії в Європі та в Україні зокрема. Ці виклики актуалізують необхідність вивчати та щоденно практикувати демократичні принципи і повагу до універсальних прав людини, починаючи зі шкільної лави [14].

Таким чином, демократичним відносинам та повазі до прав людини складно навчити лише через вивчення основ державної політики, економіки та права. Щоб демократичні засади працювали у суспільстві, у закладі освіти також важливо розвивати практичні навички співпраці, демократичної участі, критичного мислення. Крім того, важливо пропагувати й відповідні норми поведінки, демократичний стиль життя, демократичну культуру. Відомо, що демократія – це процес, а не ціль. Це дорога, якою заклади освіти крокуватимуть свідомо та поступово, крок за кроком.

Список використаних джерел

1. Бойченко М. Гідність, цілісність і успішність: академічні та громадянські чесноти. Філософська думка. 2014. № 5. С. 110-122.
2. Боришевський М.Й. Розвиток громадянської спрямованості особистості: моногр. К.: Педагогічна думка, 2007. С. 64.
3. Вища школа як соціальний інститут і механізм соціалізації молоді : монографія. К.: Педагогічна думка, 2012. С. 258.
4. Волкова Н. П. Педагогіка: посібник. Вид. 2-е, переробл., допов. К.: Академвидав, 2007. 616 с. С. 371-373.
5. Гончаренко, С.У. Український педагогічний словник. К.: Либідь, 1997. 374 с.
6. Зябрева С.Е. Виховання громадянськості студентів професійнотехнічних коледжів у поза навчальній діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія та методика виховання». Луганськ, 2010. С. 13.
7. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. Інформаційний збірник МОН України. 2000. № 22. Шлях освіти. 2000. №3. С. 7-31.
8. Кошолар О.Ф. Громадянське виховання учнівської молоді у процесі історико-краєзнавчої роботи. Вінниця, 2007. 271 с.
9. Павленко М.А. Роль викладача вищої школи у формуванні громадянської позиції майбутніх вчителів. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. Запоріжжя: Класичний приватний ун-т, 2014. Вип. 36 (89). С. 576-583.
10. Політологічний енциклопедичний словник. Упоряд. В.П. Горбатенко; за ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка. К.: Генеза, 2004. 736 с.
11. Пометун О.І. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. Вісник програм шкільних обмінів. 2005. Вип. 23. С. 18-20.
12. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти. Постанова Кабінету Міністрів України від 23

- листопада 2011 р. № 1392. [Електроний ресурс] – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/244862959>
13. Сучасні виховні системи та технології : навчально-методичний посібник для керівників шкіл, вчителів, класних керівників, вихователів, слухачів ІПО. Харків : Веста: Видавництво «Ранок», 2002. 128 с.
 14. Ткачов С.І. Шляхи впровадження громадянської освіти в сучасному українському суспільстві. Питання професійної підготовки фахівців у сучасних педагогічних дослідженнях. Харків: Стиль – Із-дат, 2007. С. 214-216.
 15. Уайт П. Громадянські цінності, чесноти і шкільна освіта: виховання громадянина демократичного суспільства. К.: Вища школа, 2002. С. 11-18.
 16. Чернявская А.П. Партнерская позиция педагога как основа организации субъект-субъектного взаимодействия в школе. Педагогика и психология. [Електроний ресурс]. Режим доступу: http://vestnik.yspu.org/releases/pedagoka_i_psychology/36_1/
 17. Education for Democratic Citizenship. Tool on Teacher Training for Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education. Strasbourg: Council of Europe, 2004. 44 p.

* * *

*Ганна Маринченко
(м. Суми)*

ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ СТОРИТЕЛЛІНГ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Проведення реформи в галузі освіти в Україні орієнтовано в першу чергу на збільшення показників якості навчання, забезпечення оволодіння випускниками шкіл такими наскрізними вміннями, як читання з розумінням, уміння висловлювати власну думку усно і письмово, критичне та системне мислення, здатність логічно обґрунтовувати позицію, творчість, ініціативність, вміння конструктивно керувати емоціями, оцінювати ризики, приймати рішення, розв'язувати проблеми, здатність співпрацювати з іншими людьми [1].

В свою чергу це має досягатися завдяки зміні організації процесу навчання, використанням сучасних методів та прийомів. В потоці великого обсягу інформації сучасні учні губляться, їм буває складно запам'ятати великі обсяги нецікавих фактів, і, як наслідок, втрачається інтерес до навчання. Саме тому в педагогіці набуває популярності

метод сторітеллінгу, при якому пояснення нової інформації, необхідної для запам'ятовування, відбувається за допомогою захоплюючих емоційних історій.

20 березня кожного року відмічається всесвітній день історій – World Storytelling Day. Він бере свій початок зі Швеції, яка з 1991 р. святкувала національний день сторітеллінгу. З 2009 р. до святкування цього дня приєдналися країни Європи, Азії та Африки. Кожного року обирається тема історій, яка узгоджується з оповідачами. З 2004 р. темами історії Birds (птиці); Bridges (мости), The Moon (луна), The Wanderer (мандрівник), Dreams (мрії), Neighbours (сусіди), Light and Shadow (світ та тінь), Water (вода), Trees (дерева), Fortune and Fate (фортуна і доля), Monsters and Dragons (монстри та дракони), Wishes (бажання), Strong Women (сильні жінки), Transformation (трансформація), Wise Fools (мудрі дурні). А ось темою 2019 р. обрано Myths, Legends, and Epics (Міфи, легенди, епоси) [2].

У педагогіці метод сторітеллінгу відомий ще з 90-х років XX ст. Показовими роботами тут є закордонні праці К. Еган [3] та М. Роситер [4]. Особливості використання технології сторітеллінгу в освіті дорослих досліджували фахівці E. Caminotti, J. Gray, S. Hausknecht, M. Vanchu-Orosco, D. Kaufman, C.N. Paull. Теорія історій детально розглянута Д. Кемпбеллом, сутність цифрових історій – J. Hartley, K. McWilliam [2].

В Україні дослідженням методу сторітеллінгу почали займатися нещодавно і на сьогодні цей метод вважається інновацією в освіті. Вивчення даного методу представлено в окремих аспектах, а саме дошкільна освіта (К. Крутий, Л. Зданевич, І. Черешнюк), підготовка керівників закладів освіти (С. Немченко), викладацька діяльність (Ю.Маковецька-Гудзь, М. Рудіна, О. Швалова), музейна справа (М.Василишин, О. Караманов), цифрові технології освіти дорослих (Л. Панченко); вивчення окремих навчальних дисциплін (Г. Гич, К. Симоненко); самостійна технологія (Н.Гущина) тощо. З вітчизняних праць можна знайти статті О. Караманова та М. Василюшиної, К. Симоненко, Е. Ерднієвої, Н. Гущиної) [5, с. 27].

Тому, метою статті є аналіз окремих аспектів сторітеллінгу як сучасного методу навчання на уроках історії.

Отже, сторітеллінг (story – історія; telling – розповідати) – це мистецтво розповідати історії з метою навчання, керування шляхом донесення змісту повідомлення за допомогою спеціальної методики. Сторітеллінг включає в себе різні напрямки – в ньому тісно переплетені психологія і педагогіка, дидактика та акторська майстерність. Що більший словниковий запас має оратор, то більше

впевненості у власних силах; що допитливіший розум, то кращими виходять історії.

Технологія сторітеллінгу узгоджується із освітніми стандартами США NETS (National Education Technology Standards) щодо формування в учнях: якостей креативності та інноваційності; комунікації та співробітництва; дослідництва та інформаційної грамотності; формування критичного мислення, вирішення проблем; якостей цифрових громадян; вільного оперування технологіями та контентом [2].

Історії, які можна використати у навчальному процесі, поділяються на два види пасивні та активні. Пасивні історії, це історії створені вчителем. Вчитель сам вигадує всі ключові елементи історії. Важливо, щоб історія була цікавою та життєвою. Активні історії створюються спільно з учнями. Такий спосіб побудови розповіді дозволяє вчителю використовувати діалог з учнями (інтерактив) у своїх цілях. Історію нібито придумують учні, але вчитель має контролювати процес, щоб історія вийшла такою, як йому потрібно. Цей спосіб можна використати лише в тих випадках, коли історія будується за законами логіки і включає послідовність дій. Важливим елементом тут є інтрига, до якої потрібно неодноразово повертатися протягом «написання» історії.

Як прийом навчання «історія» допомагає інформувати, порівняти, візуалізувати, та деталізувати той матеріал, який вчитель хоче донести учням. Основними складовими успіху сторітеллінгу можна назвати чесність історії, яку ви розповідаєте, її детальність, конкретність. Також історія для сторітеллінгу повинна бути показовою і добре запам'ятовуватися. В іншому випадку історія просто не викличе довіри аудиторії, а отже і враження ніякого не справить.

Вид історії, що використовується у сторітеллінгу залежить, як правило, від віку та інтересів учнів, для яких ця історія призначена. Так, наприклад, одним учням більше до вподоби емоційні історії-казки, іншим – детективні історії, третім – повчальні байки тощо. Для учнів старших класів краще використовувати історії наближені до життєвих реалій.

До історій будь-якого виду варто застосовувати кілька ключових принципів, які відрізняють її від простого викладу фактів. По-перше, наявність персонажа, по-друге, наявність інтриги та обов'язково наявність сюжету.

Персонаж в історії має бути якомога ближчим до учнів, адже інакше вони не будуть співпереживати йому, не зможуть «приміряти»

образ цього персонажа на себе. А це якраз одне з основних завдань сторітеллінгу – зробити слухача безпосереднім учасником історії.

Інтрига в історії дозволяє утримати увагу учнів, вона змушує послухати всю історію, з нетерпінням чекаючи, чим все закінчиться. Однак, занадто затягувати інтригу не варто, бо уваги аудиторії не вистачить, щоб дослухати історію до кінця. Особливо це стосується молодших класів.

Структура історії може бути різною. Взагалі виділяють одинадцять складових побудови вдалої історії. Отже, хороша історія повинна мати: чітко визначений час і місце проведення; головного героя/персонажа; має бути присутня конфліктність/драма; реакція героя на події; містити ефект несподіванки; герой постає перед проблемою вибору; звичайно має бути присутня інтрига; сам вибір; мають бути означені зміни; розв'язка; висновок.

Однак, для новачків краще і зручніше користуватися такою схемою під час створення власної історії:

Персонаж Ω хто головний герой і який у нього характер?

Мета Ω яку мету чи проблему має вирішити Ваш персонаж?

Мотивація Ω що мотивує Вашого персонажа для рішення проблеми?

Обставини Ω де і коли відбувається Ваша історія?

Перепони Ω які перешкоди стоять на його/її шляху?

Кульмінація Ω як він/вона остаточно вирішує проблему?

Результат Ω який підсумок цієї історії?

Сюжет в історії потрібен обов'язково. Він зазвичай буває класичним, тобто побудованим у вигляді «ланцюжка» з зав'язки, розвитку, кульмінації і розв'язки. В сторітеллінг виділяють десять основних сюжетів: Монстр приходить; Переродження; Квест: вирішуючи складну задачу; Переосмислення події; Синдром Попелюшки; Магічний помічник; Трагедія; Комедія; Театр абсурду; Один день з життя.

Головна особливість сторітеллінгу в тому, що історії нічого не нав'язують і не пропонують: послухавши історію, учні самі можуть зробити потрібний висновок і зберегти у пам'яті набагато більше інформації.

На уроках історії використання методу сторітеллінгу допоможе учням орієнтуватися у складних політичних процесах, під час вивчення біографії історичних діячів чи зорієнтуватися у питаннях соціально-економічного розвитку країни.

Метод сторітеллінгу сприяє формуванню в учнів уміння слухати, критично мислити; ознайомленню з варіантами мовних дій, умінь їх комбінувати і знаходити нові рішення. Виробляється впевненість у

володінні прийомами, заснованими на особистому досвіді; створюється досвід вираження своєї особистісної позиції в спілкуванні, вміння презентувати себе.

Адже, на уроках учні не тільки слухають історії, а й мають можливість самі створювати та розповідати історії. Для кожної дитини важливо навчитися розповідати історії на аудиторію, щоб мати можливість бачити реакцію, відчути впевненість в собі.

Однак, вчителю у такому випадку варто чітко окреслити завдання щодо обсягу та структури історії, необхідність залучення достовірних історичних фактів та подій, можливість залучення метафор та гіпербол.

Під час створення історій учні застосують набуті теоретичні знання не тільки з історії, а також з курсу української літератури, української мови, здійснюють пошукову діяльність щодо підтвердження фактів та подій. Коли учні презентують власну історію, вони розвивають навички говоріння та подачі інформації. Вчать утримувати увагу аудиторії та презентувати не скільки себе, а свій продукт. Дуже корисно, у даному випадку, дати можливість аудиторії слухачів підтвердити або спростувати факти наведені доповідачем в історії, що стимулює вміння учнів критично ставитися до отриманої інформації, перевіряти факти.

Як бачимо, сторітеллінг ґрунтується на засадах психології, педагогіки, дидактики, аксіології, лінгвістики, риторики, поєднує навчання з акторською майстерністю, умінням утримувати увагу аудиторії та, в разі потреби, переконувати в чомусь слухачів.

Науковці вважають, що саме в цьому криється секрет сторітеллінгу та його тріумфальне входження в аудиторії і класи. Дійсно, цікава історія залишається в пам'яті без особливих зусиль, а отже спонукає до міркувань і висновків. Проте, її створення чи сприйняття на уроці історії залежить від словникового запасу, загальної ерудиції, допитливості учня.

Сторітеллінг ґрунтується на фундаментальних основах комунікативного та інтегративного підходів в освіті. До того ж його застосування не відміняє інших методичних заходів, а лише приєднується до комплексу традиційних методик і технологій навчання історії.

Британські педагоги вважають, що джерела сторітеллінгу – в народних та релігійних традиціях, історичних епосах і повсякденному житті, що сторітеллінг стимулює уяву, емоції, спонукає до аналізу культурного контексту й минулого досвіду, впливає на формування ціннісних орієнтацій, відносин, поведінку людини в довкіллі [5, с. 29].

Це спосіб продемонструвати унікальність уяви кожного індивідуума, який може бути віднесеним до різновиду народної творчості, доступної людям будь-якого віку і здібностей. Для використання сторітеллінгу не потрібне ніяке спеціальне обладнання, крім уяви.

С. Брайнт переконана, що за допомогою сторітеллінгу можна отримати два найбільш важливі результати: перший – пожвавлення атмосфери в класній кімнаті, зняття напруженості, створення невимушеної атмосфери; другий, можливо, не настільки очевидний, але не менш цінний у дидактичному відношенні, полягає в тому, що є одним із найбільш простих шляхів установлення контакту між учителем і учнями, засобом привернення й утримання їх уваги («How to tell stories to children and some stories to tell», 2005).

Останнім часом все більшої популярності набуває один з різновидів сторітеллінг цифрова розповідь (Digital Storytelling). Це вид традиційної розповіді, що виконана в цифровому форматі [6].

Цифровий сторітеллінг використовує сучасні пристрої та програмні засоби, а також сервіси Інтернет для оповіді цікавих цифрових історій. Технологія лежить в руслі положень стандарту Нової української школи, особливо в аспекті інформаційної галузі, яка пов'язана з комунікацією та співробітництвом, цифровою творчістю, використанням цифрових пристроїв.

Цікавим є твори майбутніх вчителів історії, які в рамках вивчення курсу «Теорія та методика навчання історії» спробували створити власні історії. Як виявилось, це не так легко, навіть знаючи фактичний матеріал. Основні труднощі виникли з врахуванням віку школярів (важко зорієнтуватися на їхні інтереси та потреби), передати інформацію в текст історії (словниковий запас має бути значним), подача власного творіння (володіння мовою, мімікою, жестами). Однак, висновок був спільний – сторітеллінг корисний, його варто застосовувати під час уроків історії.

Оновлення освітнього середовища й технологій навчання на всіх ланках освіти є реальністю українського суспільства. Інтеграція зі світовим навчальним контентом зумовлює входження в практику вітчизняних науковців і педагогів-практиків застосування зарубіжних освітніх технологій. Педагогічна наука не залишає поза увагою сторітеллінг як наукове явище, аналізуючи в публікаціях та дослідженнях його основні характеристики, принципи реалізації, результативність і наслідки застосування в освітньому процесі. Вітчизняна освітня практика активно опановує технологію сторітеллінгу як для навчання учнів школи, так і формування фахової компетентності студентів в установах вищої освіти.

Технологія сторітеллінгу, враховуючи засади психології, педагогіки, дидактики, аксіології, лінгвістики, риторики тощо, сприяє комплексному інтегрованому навчанню учнів на основі комунікативного підходу, актуалізуючи в них загальну ерудицію та допитливість.

Список використаних джерел

1. Концепція Нової Української школи. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://nus.org.ua/about/formula/>
2. Панченко Л.Ф. Цифровий сторітеллінг: співтворчість педагога та учня. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://oai.zu.edu.ua/index.php/record/view/610709>
3. Подліняєва О.О. Медійні технології в освіті: створення та використання цифрової розповіді (Digital Storytelling Physical and Mathematical Education : scientific journal. 2017. Issue 4 (14). P. 256-260.
4. Рудіна М., Шванова О. Технологія сторітеллінгу в системі формування фахової компетентності майбутніх перекладачів. Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. № 38, Київ, 2018. С. 26-30.
5. Egan K. Teaching as storytelling. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.researchgate.net/publication/228717328>
6. Rossiter M. Narrative and Stories in Adult Teaching and Learning. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.researchgate.net/publication/246918715>

* * *

Світлана Моцак
(м. Суми)

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПОСТАТІ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Сьогодні перед учителем історії з особливою гостротою постає завдання гуманізації історії як науки, підвищення уваги до особистості, розкриття ідеї самоцінності людини в історичному процесі.

Шкільна історична освіта як складник національної освіти виховує в дітей духовні та моральні ціннісні орієнтації, стійкий інтерес до подій і явищ суспільного життя та процесу їхнього пізнання, закладає основи самоідентифікації особистості, її

самореалізації в сучасному суспільстві. Вона допомагає сформувати в учнів основи почуття особистої та національної гідності, що є найважливішим складником громадянськості.

Так, у державному стандарті історичного освіти проблема вивчення людини та її ролі в історії поставлена першою серед наскрізних змістових ліній усіх шкільних курсів. Пошуки шляхів розкриття людини і як об'єкта, і як суб'єкта історії вимагають переосмислення методологічних позицій у відборі змісту, глибшого співвіднесення його з психологічними можливостями навчання, застосування адекватних новому змісту методичних прийомів, засобів і організаційних форм навчання.

В історії суспільства завжди велику роль відігравали особистості. Сучасність не є винятком. Тому вивчення історичних персоналій на уроках і в позаурочний час є необхідністю в поглибленні знань для розуміння епохи, особливостей суспільного розвитку.

Аналіз літератури з цього питання доводить, що питання висвітлення історичних постатей досліджувалося в різних аспектах. Її вивчення розпочали такі дослідники як: К. Агібалова, Г. Донської, Ф. Коровкіна, Г. Космінський, М. Лисенко, які дають можливість ознайомитися з особливостями методики викладання матеріалу про історичні особистості в різних курсах та в різні часи.

Сучасні теоретичні проблеми викладання історії у вітчизняній школі відбито в науковому доробку К. Баханова, А. Булди, Н. Гупана, О. Пометун, Г. Серової, В. Сотниченка, О. Удода, Г. Фреймана та ін. Фахівці приділяють увагу меті й завданням навчання історії, ролі, місцю та значенню як змісту окремих історичних курсів, так і матеріалу про історичні особистості як складовника в загальній системі історичної освіти.

У працях Л. Бущик, Р. Вендровської, В. Даниленко, Т. Ладиченко, М. Лисенко, Л. Мельник, І. Наулко, О. Пометун, О. Рубльова, Т. Самоплавської, В. Сотніченко, В. Чишко простежується певна наступність і динаміка в розвитку методичних засад висвітлення історичних постатей у шкільних історичних курсах, формулюються актуальні для кожного етапу проблеми розвитку історичної освіти.

Таким чином, у методичній науці проблема висвітлення історичних постатей в шкільних курсах історії була започаткована в XIX столітті. Саме на цьому етапі було остаточно сформовано зміст шкільних курсів історії, частиною якого став матеріал про історичні постаті.

У пропонованій статті досліджено та визначено методичні аспекти розкриття ролі особи в шкільних курсах всесвітньої історії в старшій школі.

Методичні засади процесу висвітлення історичних постатей охоплюють вимоги до відбору й конструювання змісту відповідних сюжетів навчального історичного матеріалу й підходи до відбору та застосування в процесі навчання цих сюжетів певних засобів і методів навчання.

Теоретичний аналіз дефініцій, «історична особа», «історична постать» дає підстави стверджувати, що це люди з яскраво вираженою індивідуальністю, які зробили вагомий внесок, що призвів до значних зрушень у житті суспільства, внаслідок чого їх діяльність стала предметом спеціального вивчення історичної науки [7].

Під поняттям «висвітлення історичних постатей у шкільних курсах історії» дослідник А. Пінчук розуміє фрагменти навчального матеріалу, що відповідають шкільній програмі й представлені в підручниках, посібниках та інших засобах навчання. Вони викладаються на уроці або опрацьовуються школярами під час виконання пізнавальних завдань.

У старших класах відбувається поглиблення характеристики історичної особистості за рахунок залучення політологічних і соціологічних знань.

Загалом місце і роль особи в історичному процесі є важливим методологічним питанням історичної науки. Закономірність і випадковість, причинність історичної події або явища, рушійні сили історичного розвитку, вплив особи на історичний процес і його межі, сенс історії – ось далеко неповний перелік питань, пов'язаних з цією проблемою.

Будь-яка особистість – це складна, багатошарова структура, що складається з великої кількості взаємопов'язаних, взаємозалежних підструктур, які взаємодіють, визначають і навіть компенсують одна одну. Умовно всі якості особистості можуть бути розподілені за чотирма рівнями. Рівень темпераменту – зумовлюється спадковістю; рівень особливостей психічних процесів – спадковістю та соціальним середовищем; рівень досвіду особистості і рівень спрямованості особистості – соціальним середовищем [3].

Особистість є системою, що діє свідомо і сама контролює свою діяльність. Основу внутрішнього механізму, який забезпечує розумність і свідомість її діяльності, складають потреби. Потреби особистості формуються суспільним життям і виступають джерелом її активності. Спрямованість особистості визначається її інтересами, переконаннями, поглядами, ціннісними орієнтаціями. Особистість і її

діяльність становлять одне ціле. Зважаючи на те, що нас насамперед цікавить рівень впливу особистості на історичний процес, пріоритетним об'єктом вивчення на уроках історії в старшій школі повинна бути її діяльність, результат цієї діяльності та значення. Після цього важливо визначити, які індивідуальні якості особистості визначили методи її діяльності та сприяли досягненню саме такого результату. Безумовно, що деталі життя історичної особи (що вона їла, скільки дружин мала, якому одягу віддавала перевагу) збуджують інтерес учнів і демонструють високу поінформованість учителя [2].

Курс всесвітньої історії, який учні вивчають в старшій школі, включає десятки імен видатних державних і політичних діячів, вождів народних мас і талановитих полководців, учених і діячів культури.

Так, у 10 класі при вивченні теми: «Передумови Першої світової війни. Війна та її наслідки» учні мають давати характеристику діяльності визначних військових діячів того періоду: П. фон Гінденбурга, Ф. Фоша, О. Брусилова.

У програмі для 10 класу передбачені практичні заняття на формування знань про історичну особу. Зокрема, після вивчення теми: «Провідні держави світу в 1920-1930-х роках передбачено практичне заняття «Політичні портрети Ф.Д. Рузвельта, Ф. Франко, Б. Муссоліні, А. Гітлера (на вибір) [1].

Вивчення історичних персоналій старшокласники продовжують в 11 класі. Так, при вивченні тем: «СРСР. Країни Центральної та Східної Європи» – учень має дати оцінку В. Леніна, Л. Троцького, Й. Сталіна, Т. Масарика, Е. Бенеша, А. Стамболійського, Ю. Пілсудського, М. Горті, королів Александра, Кароля II. Бориса III; «Країни Азії та Латинської Америки» – характеризувати роль визначних політичних діячів М. Ганді, Чан Кайші, К. Ататюрка, Реза шаха Пехлеві, Ж. Варгаса, давати характеристику діяльності визначних військових діячів: У. Черчилля, Г. Жукова, Д. Ейзенхауера; «США та Канада. Країни Західної Європи» – давати характеристику діяльності політичних діячів: Р. Рейгана, М. Тетчер, Б. Обами, К. Аденауера, Ж. Ширака, Г. Коля; тема «СРСР у другій половині XX ст. та його розпад. При вивченні теми: «Країни Центральної та Східної Європи» учень має давати характеристику діяльності політичних діячів: М. Хрущова, Л. Брежнєва, М. Горбачова, Б. Єльцина, В. Путіна, Л. Валенси, В. Гавела, Н. Чаушеску, Й. Броз Тіто; тема «Розвиток провідних країни Азії, Африки та Латинської Америки» передбачає давати характеристику діяльності політичних діячів: Ден Сяопіна, Н. Мандели, Аятоли Хомейні, Ф. Кастро, А. Піночета [1].

Важливим для старшокласників при вивченні видатного політичного діяча є уміння визначати риси лідерства, спираючись на

класифікацію авторитету, розроблену німецьким соціологом Максом Вебером.

1. Традиційне лідерство – має традиційний характер, воно освячене авторитетом.

2. Раціональне (бюрократичне) лідерство – спирається на певну систему загальних правил і норм, на закон.

3. Харизматичне лідерство – ґрунтується на визнанні винятковості, унікальності індивідуальних якостей і досягнень особистості. Взаємовідносини вождя і мас часто мають емоційно-містичний характер, що передбачає безмежну віру, бездумне слідування прихильників за харизматичним лідером.

До числа харизматичних діячів західні дослідники зазвичай відносять [3] А. Гітлера, Й. Сталіна, І. Франко, А. Салазара, Р. Рейгана, М. Тетчер і ін. Соціально-психологічна ситуація, пов'язана з щирою вірою в лідера, може перетворитися в одну форму, зберігаючи тільки зовнішні атрибути харизматичного лідерства.

Учні повинні вміти розрізняти і лідерів популістського спрямування. У даному випадку під популізмом розуміється нестримна, найчастіше демагогічна апеляція до народу з тим, щоб знайти собі опору в ньому. Лідери, яких можна назвати популістами, прагнуть до прямих контактам із масами на мітингах, маніфестаціях, щедрі на обіцянки, часом навіть абсурдні; часто виявляють безпринципність, можуть маніпулювати результатами опитувань, референдумів тощо.

При аналізі взаємин лідера і мас можна звернути увагу учнів на необхідність розрізняти поняття «народ» і «натовп». Французькі соціальні психологи Г. Лебон і Г. Тард досліджували феномен натовпу і прийшли до висновку, що натовп, панував у перехідний період, коли розхищували усталені ідеї, засади, вірування, володів своєю особливою психологією, у ній індивіди втрачали почуття відповідальності [3].

Г. Лебон і Г. Тард відзначали такі риси поведінки натовпу, як переважання емоцій над розумом, руйнівність, нетерпимість до критики, схильність підкорятися сильній владі.

Знаючи психологію натовпу, лідери можуть нею маніпулювати, тішачи її самолюбством, «приголомшуючи» її емоційно-яскравими промовами «заводячи» агресивною фразеологією, указуючи на ворогів. При цьому «героєм» може стати не тільки видатна особистість, а й нікчемна людина, яка зуміє повести натовп за собою [3].

Аналіз методичної літератури дає підстави стверджувати, що характеристика видатного діяча може стимулювати обговорення на уроках історії моральних проблем, зокрема, питань політичної етики.

Історична особистість часто стикається з моральною дилемою: або приймати жорсткі й непопулярні заходи, що не відрізняються гуманізмом, або, відмовившись від їхнього прийняття, погіршити ситуацію в країні, дати шанс реакційним або консервативним силам і тенденціям. Аналіз поведінки особистості в подібній ситуації вибору буде, звичайно, виходити з конкретно історичної ситуації, уключаючи такі моменти, як облік необхідності або неминучості, практичної доцільності дії, його моральної виправданості і обґрунтованості, виявлення мотивів, якими керувалася особистість в своєму виборі. Але тут доречно обговорити і більш загальні питання. Чи може бути політика моральною? Або мораль не має ніякого відношення до політики? Зокрема, наведемо слова Макіавеллі: «Політика – це справа держави, а мораль – справа індивіда». Що значить – «чесний політик»? Чи можливо благородство в політиці? Чи припустимо домагатися гуманної мети негуманними методами? М. Вебер писав: «Жодна етика в світі не обходить той факт, що досягнення «хороших» цілей у багатьох випадках пов'язано з необхідністю миритися і з використанням морально сумнівних або, щонайменше, небезпечних засобів; і з можливістю, або навіть ймовірністю, поганих побічних дій; і жодна етика у світі не може сказати, коли і в якому обсязі етично позитивна мета освячує «етично небезпечні засоби і побічні наслідки».

З огляду на те, що будь-який політичний вплив торкається долі багатьох людей, напевно, правомірно все ж було б ставити питання про моральності політики і політика. Тоді, може бути, «чесний політик» – це той, кого відрізняє єдність слова і справи, хто ставить перед собою тільки такі завдання, які він може вирішити, дотримуючись при цьому загальноприйнятій в суспільстві морально-етичні норми? А «...благородний політик» – це політик толерантний, терпимий до чужої точки зору, чужих поглядів, вірувань, звичаїв, поважающий думку іншого?. Кожний учень має право висловити власну думку з цих питань або хоча б задуматися над ними.

Таким чином, моральні проблеми видатних людей минулого співвідносяться з сучасністю, і роздуми над ними сприяють процесу особистісного та громадянського самовизначення школяра. Гуманістичний підхід до історії є значущий тим, що це історія людини – для людини – розкривається людиною.

Методика висуває певні вимоги до змісту сюжетів із висвітлення історичних постатей у шкільних курсах всесвітньої історії. Зокрема, на думку дослідника А. Пінчука зміст має відповідати таким вимогам:

– містити життєпис цієї людини; сукупність ідей, поглядів, що визначали спрямованість діяльності особи; загальний контекст, у якому відбувалась її діяльність; ідейно-соціальні, культурницькі та

інші засади діяльності; вплив діяльності на конкретні історичні події, наслідки та значення діяльності історичної постаті; історичний час і простір, особливості соціуму, до якого належить особа;

- представляти кожну історичну особистість індивідуальністю з властивим їй зовнішнім виглядом, підсилюючи такі компоненти, як «особисте життя», «сімейне життя», «дружина», «діти» і т.ін.;

- приділяти особливу увагу психологічній характеристиці історичної постаті, яскраво подаючи особистісні риси людини від зовнішнього вигляду до характеристики внутрішніх якостей, а від них – до мотивів поведінки;

- відбирати для характеристик історичних осіб такий фактичний матеріал, який вимагає осмислення, і підводити учнів у такий спосіб до світоглядних висновків. Якщо це можливо, під час викладу навчального історичного матеріалу на уроках треба встановлювати паралелі між подіями минулого, що пов'язані з діяльністю особи, та сучасністю [7].

Важливим, на думку А. Пінчука, є показ конкретних ситуацій життя особистості, у яких людина обирала спосіб дій з кількох можливих альтернатив, залучаючи учнів до аналізу мотивів такого вибору [6].

Аналіз досвіду викладання всесвітньої історії в загальноосвітній школі дає можливість виділити ефективні методи і прийоми вивчення історичної особи в старших класах, зокрема, характеристика історичної постаті має бути доповнена уривками з оригінальних документів, описів подій, боїв, зовнішності та рис характеру історичних постатей, які містяться в художній літературі та фільмах, що супроводжується показом портрета та інших ілюстрацій. Оповідання про історичну особу має складатися з таких прийомів, як «словесний малюнок», розповідь, сюжетне оповідання, картинне зображення, образна характеристика історичної постаті чи типового представника певної соціальної групи, прийом контрасту – протиставлення історичних особистостей; групова характеристика кількох осіб; демонстрація вчителем зразка розгорнутої оцінки видатної історичної постаті й обґрунтування цієї оцінки. У процесі вивчення історичних осіб вчитель може ставити проблемні та дискусійні питання, які дадуть підліткам можливість висловити різні погляди в оцінці історичних постатей.

Учні мають готувати доповіді чи повідомлення про історичні постаті з використанням у якості засобів конкретизації історичних документів, творів художньої та мемуарної літератури, наочності (портретів, фотографій, ілюстрацій тощо).

При вивченні історичної особистості в старшій школі можуть застосовуватися різноманітні методики, зокрема:

1. Порівняльний аналіз характеристик, якостей діяльності особистостей, наприклад керівників держав, реформаторів, полководців і т. д.

2. Оцінка особистостей їх поведінки в складних для країни або для себе самого обставин.

3. Оцінка особистостей по окремим, але яскравими штрихам до їх портретів, будь, то приклади зі служби, повсякденного життя, захоплень і т. д.

4. Визначення якості особистості за вмінням передбачити можливий розвиток наступних подій.

5. Вивчення особистостей за допомогою поступового накопичення знань.

Усе це спрямовано на вирішення низки важливих завдань, на які спрямована діяльність учителя й учня в ході навчального процесу, а саме:

1. Інформаційні: повідомляються факти, які дозволяють глибше вивчити процес розвитку історії. Учні знайомляться з додатковою довідковою і науково-популярною літературою;

2. Аналітичні: виклад фактів супроводжується коментарями до них, їхнім аналізом і оцінкою;

3. Пізнавально-просвітницькі: передане різноманіття інформації сприяє поповненню фонду знань учнів, закріплюються такі навички запам'ятовування, закріплення і повторення матеріалу, вміння робити висновки, розвиток зорової пам'яті і вибудовування своїх дій за заданим алгоритмом;

4. Морально-виховні: в образах особистостей відображаються приклади і зразки громадянської поведінки, принципи моральності та естетичного смаку, уявлення про добро і зло;

5. Впливу: створюваний образ історичної особистості впливає на погляди, вчинки і поведінку людей;

6. Гедоністичні (естетичні): задоволення естетичних потреб особистості учнів [3].

Таким чином, вивчення особистості видатного діяча на уроках всесвітньої історії в старших класах сприятиме як глибшому пізнанню історії, так і посиленню позитивного педагогічного впливу на формування особистості старшокласника. Результативність цього впливу залежать від педагогічної майстерності вчителя.

Список використаних джерел

1. Всесвітня історія. 10-11 кл. Рівень стандарту / академічний рівень [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/>

- storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/5vsesvtnya-stor-ya-10-11-standart-akadem-chnij.docx
2. Гаджиева К. Введение в политологию. Книга для учащихся старших классов. М: Просвещение. 1993. 256 с.
 3. Захарова Е.Н. Человек и общество. Дидактический материал. Ч. IV. М.: Шк.-Пресс, 1993. С.23-34.
 4. Изотов И.В. Мультимедийные средства обучения и их возможности в подготовке учащихся общеобразовательных школ. Интеграция образования. 2008. № 3. 112 с.
 5. Лукина М.М. Средства массовой информации в пространстве Интернета. М., 2005. 17 с.
 6. Пінчук А.С. Визначна особистість в історичних курсах початку ХХ ст. (історико-методичний аналіз). Історія в школах України. 2006. № 4. С. 39-42.
 7. Пінчук А. С. Психолого-методичні основи формування знань про історичну особу в учнів підліткового віку. Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: Зб. наук. пр. Уман. держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини. К.: Міленіум, 2006. Вип.15. С. 83-92.
 8. Степанищев А.Т. Методический справочник учителя истории. М.: Владос, 1998. 85с.

* * *

Тетяна Татаріна, Дмитро Лобода
(м. Полтава)

«ІСТОРІЯ ВІЙНИ 1812 РОКУ»
Є.М. ПОНАСЕНКОВА – АНТРОПОЛОГІЧНИЙ
ВИМІР ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Протягом усього поступу людства літопис будь-якої держави світу складається з одного, двох або більше наративів, побудованих, переважно, з історичних міфів. Історичні міфи, у свою чергу, виникають як за об'єктивних обставин (потреби суспільства в цьому, соціокультурної традиції), так і за суб'єктивних – прямої вказівки «згори» чи ставлення автора до тих чи тих подій, що відбулися в минулому. Перетворюючись на «скелет» і «м'язи» національних історій країн, ці міфи, безперечно, шкодять ґрунтовному науковому дослідженню подій і процесів минувшини. Так, в українців тривалий час існував міф про «героїчних козаків і гетьманів», що підданий критиці низкою вітчизняних учених-істориків, а в росіян – міфи про «жертвний героїзм в ім'я Батьківщини».

В антропологічному вимірі оцінки перспектив розвитку людської цивілізації історичні міфи мають деструктивний вплив, постійно «стискаючи» та пригнічуючи свободу, волю та інтелект особистості, яка, фактично, вступає у відносини підпорядкування і знецінення власної гідності перед «казеним» патріотизмом. Людина стає приреченою на добровільну відмову від реалізації власного потенціалу «Творця» світу, скутою нав'язаними принципами, колективізмом, комплексами, релігійністю чи патріотизмом. Наче за Ч. Дарвіном, такі умови призводять до «природного відбору» – залишаються лише ті, хто дійсно здатен до цивілізаційних трансформацій історії [13, с. 141].

Саме на ці проблеми російської історії звернуто увагу історика Євгенія Миколайовича Понасенкова у новій монографії «Перша наукова історія війни 1812 року» [6]. Актуальність антропологічного огляду загальноросійської історії на прикладі лише одного збройного конфлікту початку XIX століття вражає: автор зміг знайти відповіді на багато питань, серед яких витоки самодержавного імперіалізму, що продовжує панувати в суспільно-політичній думці Росії, її внутрішній, а особливо – зовнішній політиці, жертвою якої стали десятки країн, зокрема, Україна.

Відповідно до високого методологічного потенціалу антропологічного підходу до дослідження історії, метою нашої статті є розкриття й аналіз основних детермінант у дослідженні загальноросійської історії, запропонованих у названій вище праці.

Ця монографія побачила світ у 2018 році та є результатом багаторічної праці автора над дослідженням проблематики історії Франції та Росії доби правління Наполеона Бонапарта і Олександра I відповідно. Варто зазначити, що це не перша праця автора з історії війни 1812 року. Згадаймо й про його «Правду про війну 1812 року», видруковану в 2004 році [7]. Цінність нового дослідження становить повернення Є. М. Понасенкова до першоджерел, чого не робили упродовж тривалого часу його колеги-попередники. Було опрацьовано десятки тисяч джерел з архівів і бібліотек в Європі, а також щоденники і мемуари учасників подій, зібрано власну колекцію артефактів початку XIX століття, що дозволило створити принципово новий опис зазначених подій. Монографія складається з двадцяти глав і передмови загальним обсягом 864 сторінки. Окрема глава стосується історії іншої доби – передвоєнного десятиліття і планів Сталіна щодо наступальної війни в Європі [6, с. 671].

«Першою науковою історією» дану монографію, як нас запевняє автор, робить, окрім значної джерельної бази, ґрунтовний історіографічний аналіз, характеристика життя всіх верств

тогочасного суспільства, якісний екскурс в економічну, дипломатичну і культурну історію подій [5, с. 13; 8, с. 221].

Аналізуючи історіографію досліджуваної проблеми, Є.М.Понасенков зазначив, що протягом 27 років із моменту завершення конфлікту 1812 року між Францією і Росією, жоден із учасників подій не написав книгу про них [5, с. 14]. Подібною була й ситуація з визначенням назви війни – жоден сучасник подій не називав її «вітчизняною», адже вона мала здебільшого характер громадянської, а не міждержавної [12, с. 12]. Для аргументації цієї тези Є. М. Понасенков присвятив окрему главу «Громадянська війна 1812 року». Безпосередньо термін «вітчизняна» з'явився набагато пізніше, у 1842 році, спеціально до ювілею [5, с. 17]. Окремо історик критикував наукові розвідки Є.В. Тарле, погляди якого кардинально змінилися після довготривалого «творчого» заслання в Середню Азію: «...»правильне розуміння» патріотизму і «ролі народу», а також талантів М.І. Кутузова зрочені у затінках ОДПУ» [4, с. 19, 20; 5, с. 42]. Окрім того, зауважив Є. М. Понасенков, у працях Є.В.Тарле відсутні посилання на джерела, на відміну від епітетів і «патріотичної помпезності», притаманної історіописанню сталінської доби. Інші історики пострадянської доби, які згадуються автором, не запропонували всебічного аналізу подій 1812 року [5, с. 53, 54].

У главі «Російська історія – передісторія» Є.М.Понасенков шукає витоки відомої формули офіційної народності, запропонованої ще С.С.Уваровим у 1832 році: «православ'я, самодержавство і народність». Автор наполягає, що вона лише поглиблює й ускладнює цивілізаційну «хворобу», що існує декілька століть у Росії. Паралельно з розкриттям власного бачення хронології подій російської історії він почергово критикує «православ'я, самодержавство і народність». «Розуміючи сьогодні досвід століть, учені й аналітики (історики, соціологи, економісти) із жалем вимушені зауважити, що рівень життя країн, що прийняли православ'я, більш нижче їхніх сусідів – що покатоличилися чи випробували на собі протестантизм і Просвітництво». Так історик пояснює інтелектуальний і науковий дефіцит у Росії. Критика демонстраційної релігійності автора, що дотримується атеїстичних ідей, підкріплена цитуванням подібних висновків П.Я. Чаадаєва [9, с. 93].

«Месіанською демагогією» називає Є. М. Понасенков принцип самодержавства, що приносив і продовжує приносити для російського народу невинуваті війни і нездолане майбутнє. Уцілому цей міф оформлений німцями – Герардом Фрідріхом Міллером (1705-1783) і Августом Людвигом Шлецером (1735-1809), які перебували при дворі Катерини II (Софії Августи Фредеріки Ангальт-Цербської – теж

німки). Відповідно, мова не може йти і про «народність». Міф покликаний віддалити пересічних росіян від європейських благ (якісної освіти, медицини, науки, технологій тощо), водночас наблизивши до них найвищі владні кола імперії. Це підтверджується на прикладі самого С.С. Уварова – секретаря посольства Наполеона, автора праць з історії давньогрецької літератури, приятеля Й.В. фон Гьоте (1749-1832) і А. фон Гумбольта (1769-1859). «Таким чином, для народу – кнут, а для еліти – Європа та різні давньогрецькі насолоди. Так і жили (і продовжуємо жити)», – підкреслив Є. М. Понасенков [9, с. 98, 99].

У дослідженні доведено, що війна 1812 року відбулася лише з вини однієї людини – Олександра І. Ситуація, що склалася тоді в російському суспільстві демонструвала, що широкі верстви суспільства вважали кумиром Наполеона, а на стінах багатьох дворянських садиб нерідко висіли його портрети. Ці та ці сюжети, вимальовані в монографії, розкривають антропологічний вимір причин і характеру війни 1812 року, що можуть бути перенесені й на інші періоди російської історії. Історик зазначив, що вже з 1801 року російський імператор готував плани щодо знищення Франції, а особливо – Наполеона Бонапарта, якого вважав особистим ворогом, конкурентом, що «...проник у серця народу» глибше, ніж власний самодержець. Є.М.Понасенков пояснив це таким чином: «На дні подібного прагнення – відома ще палеоневрологам характерна риса приматів: домінантність, заздрість, стиснуте самолюбство» [8, с. 223]. Більше того, реваншистські настрої в Росії з'явилися лише після поразки у війнах, розв'язаних самим Олександром І в 1805-1807 роках. Саме після цих подій у найбільших містах Росії заговорили про царя як безталанного і нездатного до керівництва військами командувача [8, с. 224].

Окрім цього, у зазначені роки Лейпцизький університет назвав ім'ям французького імператора одне з сузір'їв поясу Оріона, що корелюють із місцезнаходженням великих єгипетських пірамід в некрополі Гізи, віднайдених Наполеоном [8, с. 233]. Безперечно, Олександр І не лише прагнув реваншу, але й заздрич цьому всьому. Він, як свідчить листування і мемуаристика його двору, жінки й генерали, не мав талантів Наполеона – проте випадково (з народження) під його рукою опинився величезний ресурс – безправний і блюзнірський народ, яким він і вирішив скористатися [3, с. 169; 11, с. 312].

Відмінності антропологічної ситуації по обидва табори протистояння помітніші при ближчому знайомстві з командуваннями арміями: від особистої участі імператора Франції у бойових

зіткненнях до постійного переховування і побоювань російського царя перед власним життям; від жертвовності французького офіцера перед солдатами до сп'янілого штабу росіян [1, с. 238] і педофільних розваг головнокомандувача М.І. Кутузова [2, с. 14, 15].

Автор, визначаючи місце і роль особистості, наголосив, що ідеологія, яких змушує індивід до колективності, не дозволяє «маховику» історії обертатися в напрямку до модернізації держави і суспільства Росії. Історик неодноразово стверджує в книзі, що історію створюють лише особистості, генії та таланти, а не невідомий аморфний «народ» – «...натовп, що або глухий, або активно вороже налаштований до людини-творця, еволюції та прогресу». Росію Є. М. Понасенков називає «історичним кюветом», де лише постійно обговорюють «героїзм навтьоки» та захоплюються, мов нащадки неандертальців, знищенням міст і людства. Наполеона він вважає видатним представником виду *homo sapiens*, адже він відповідає всім необхідним антропологічним критеріям, на відміну від його супротивника Олександра I [10, с. 848, 849].

Сповненість яскравих епітетів, приголомшена стрімкість мовних оборотів у сув'язі з науковістю й логічністю обґрунтувань, робить працю «Перша наукова історія війни 1812 року» Є. М. Понасенкова дійсно унікальною в розрізі пошуку нових підходів і поглядів на дослідження зі всесвітньої історії. Монографія виконує ще одну мету: виховувати і повчати, але не «казенному патріотизму»: «...нашими орієнтирами повинні бути не ті, хто випадково ближче, а ті, хто краще, якісніше... Це, як і війна 1812 року, лише проблема кількості (відстані) й якості, суб'єктивного підходу й об'єктивного, занепаłego мислення (стадного, племінного) і прогресивного (видового)» [10, с. 848]. Таким чином, робить висновок автор, досягнення людства – це завжди досягнення лише невеличкої кількості конкретних особистостей.

Підсумовуючи викладене, історія Росії від найдавніших часів крізь події війни 1812 року до сьогодення, викладена в фундаментальній праці історика Є. М. Понасенкова, постає перед нами виплеканою винятково на деконструктивній і аморальній міфотворчості. Раз у раз, із віку у вік вона занурює російське суспільство в болото антропологічного і еволюційного регресу, намагаючись примусово втягнути в ці процеси країни й цілі регіони, що оточують Росію. За висновками автора маргінес людяності в світі перебуває саме на теренах колишньої імперії, а тепер – федерації. Саме тут знецінена роль особи, штучно «натягнуті за вуха» ідентичності «православ'я і народності», спотворені правда і об'єктивізм. За цих умов до необмеженого керівництва державою допускаються особи, що генетично і антропологічно займають нижчі

щаблі розвитку, ніж ті, що пропонують нам я світле і просте, радісне і корисне. Таке бачення досліджуваних проблем належить історикові Є.М.Понасенкову, а «ліками» від них він називає всеосяжне й незаангажоване дослідження національних історій, визначення місця і ролі особи в історії, приділення уваги психологічним і антропологічним чинникам розвитку, повернення до першоджерел і антикон'юнктурність дослідника.

Список використаних джерел

1. Банников К.Л. Антропология экстремальных групп. Доминантные отношения военнослужащих срочной службы Российской армии. М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 2002. 400 с.
2. Дубровин Н. Отечественная война в письмах современников. М.: Государственная публичная историческая библиотека России, 2006. 671 с.
3. Зазулина Н. Война 1812 года. Мифы и реальность. М.: БОСЛЕН, 2012. 275 с.
4. Каганович Б.С. Евгений Викторович Тарле. Историк и время. СПб.: Издательство Европейского университета, 2014. 357 с.
5. Понасенков Е.Н. Историография. Первая научная история войны 1812 года. М.: Издательство АСТ, 2018. С. 13-88.
6. Понасенков Е.Н. Первая научная история войны 1812 года. М.: Издательство АСТ, 2018. 864 с.
7. Понасенков Е.Н. Правда о войне 1812 года. М.: Рейттарь, 2004. 408 с.
8. Понасенков Е.Н. Причины войны, подготовка и планы сторон. Первая научная история войны 1812 года. М.: Издательство АСТ, 2018. С. 221-310.
9. Понасенков Е.Н. Российская империя – предистория. Первая научная история войны 1812 года. М.: АСТ, 2018. С. 89-111.
10. Понасенков Е.Н. Человечество, Личность и «параллельные реальности». Первая научная история войны 1812 года. М.: Издательство АСТ, 2018. С. 847-851.
11. Рэй М.-П. Александр I. М.: Наука, 2012. 439 с.
12. Троицкий Н.А. Большое общество пропаганды 1871-1874 гг. Саратов: Изд-во Саратовского государственного университета, 1963. 20 с.
13. Троицкий Н.А. Сказания о правде и кривде в исторической науке. Саратов: Изд-во Саратовского государственного университета, 2016. 352 с.

* * *

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Баров Володимир Володимирович – аспірант Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (м. Ніжин).

Бесєдіна Наталія Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (далі: ПНПУ імені В.Г. Короленка; м. Полтава).

Вільховий Юрій Віталійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ імені В.Г. Короленка (м. Полтава).

Воропаєва Віра Григорівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри професійної педагогіки і соціально-гуманітарних наук Кіровоградської льотної академії Національного авіаційного університету (м. Кропивницький).

Год Борис Васильович – доктор педагогічних, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ імені В.Г. Короленка, академік НАВО України, заслужений працівник освіти України (м. Полтава).

Год Наталія Володимирівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ імені В.Г. Короленка (м. Полтава).

Дсєнєжніков Сергій Сергійович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціальних наук Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка (м. Суми).

Дьячков Олег Володимирович – голова Товариства білоруської мови імені Ф. Скорини м. Могильов, красзнавець, екскурсовод (м. Могильов, Республіка Білорусь).

Єфремова Галина Леонідівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки, спеціальної освіти та менеджменту КЗ «Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» (м. Суми).

Заплетнюк Ольга Андріївна – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ).

Клименко Інесса Петрівна – старший методист Кишинівської дитячої музичної школи №3, кандидат мистецтвознавства (м. Кишинів, Республіка Молдова).

Кремень Василь Григорович – президент НАПН України, доктор філософських наук, професор, академік Національної академії

наук України, академік Національної академії педагогічних наук України (м. Київ).

Лахно Олександр Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ імені В.Г. Короленка (м. Полтава).

Лобода Дмитро Олександрович – асистент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ імені В.Г. Короленка (м. Полтава).

Луценко Світлана Миколаївна – кандидат наук з державного управління, доцент кафедри педагогіки, спеціальної освіти та менеджменту КЗ «Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» (м. Суми).

Маринченко Ганна Миколаївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського (м. Миколаїв).

Моцак Світлана Іванівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка (м. Суми).

Прагер Людмила Олександрівна – менеджер мюнхенського приватного музичного закладу «Musikunterricht ohne Altersbeschränkung» (м. Мюнхен, Федеративна Республіка Німеччина).

Рибачук Віктор Олексійович – старший викладач кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ імені В.Г. Короленка (м. Полтава).

Рябокінь Аліна Олександрівна – аспірантка кафедри загальної педагогіки та андрагогіки фізико-математичного факультету ПНПУ імені В.Г. Короленка (м. Полтава).

Татаріна Тетяна Іванівна – магістрантка історичного факультету ПНПУ імені В.Г. Короленка (м. Полтава).

Тронько Тетяна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ імені В.Г. Короленка (м. Полтава).

Цебрій Ірина Василівна – доктор педагогічних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ імені В.Г. Короленка (м. Полтава).

Швець Леонід Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ імені В.Г. Короленка (м. Полтава).

Наукове видання

**Людина та людяність у світовій гуманітарній традиції
Збірник наукових праць
за матеріалами доповідей і повідомлень
одинадцятого Всеукраїнського науково-практичного семінару
з міжнародною участю
«Актуальні питання всесвітньої історії
та методика їх викладання»**

28-29 березня 2019 року

Комп'ютерний набір і правка – Лобода Д.О.

Верстка та макетування – Лахно О.П.

Здано в набір 15.03.2019 р.

Підписано до друку 18.03.2019 р.

Формат 60x84/16. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 17,5.

Наклад 100 прим.

Видавець: ІВЦ ПНПУ імені В. Г. Короленка
вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру
серія ДК №3817 від 01.07.2010 р.